

Саидбой Шербоев

**ХАБАРҶОИ ФЕЪЛИ
ДАР ЗАБОНИ
АДАБИИ ҲОЗИРАИ
ТОҶИК**

ДУШАНБЕ-2003

20102 20102

20102 20102

Сандон Шедоер

20102 20102 20102 20102

20102 20102 20102 20102

ХАРВАХОН ФЕРУЎ
ДАЪ ЗАРОНИ
АДАБИИ ХОЗИРВАН
ТОЎРИК

20102 20102 20102 20102

20102 20102 20102 20102

20102 20102

20102 20102

ДАШНЕРЕ-2003

ВАЗОРАТИ МАОРИФИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ Қ.ҚУРАЕВ

Шербоев С.

ХАБАРҶОИ ФЕЪЛИ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ҶОЗИРАИ ТОҶИК

ДУШАНБЕ - 2004

С. Шербоев
О. Саидов, наху
Омузгоҳи
шабоқ
нефтӣ.
20.06.04.

Шербоев САИДБОЙ. Хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Деваштич, 2004 с.

Ин монография натиҷаи кори илмии муаллиф марбут ба рисолаи номзадӣ буда, дар он масъалаи хабарҳои феълӣ ва махсусиятҳои онҳо, ҳамчун яке аз қисматҳои баҳсноки синтаксиси ҷумлаҳои соддаи забони тоҷикӣ, асосан, зимни истифода аз методи структурӣ—семантикии тадқиқот дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳаллу фасл гардида, дар ҳамин чода фарқиятҳои барҷастаи ҷунин хабарҳо аз хабарҳои номӣ ва баръакс, хабарҳои номӣ аз феълӣ бо далелҳои эътимоднок муқаррар карда шудааст. Аз ин лиҳоз, рисолаи мазкур дар мактаби миёна барои омӯзгорони забони тоҷикӣ низ раҳнамоест ҳангоми дар муқоиса таълим додани хабарҳои феълӣ бо хабарҳои номӣ.

Муҳаррир:

Ш.Исмоилов - доктори илми филология, профессор.

Муқарризон:

Ш.Рустамов - узви вобастаи АУ Тоҷикистон, профессор.

Ф.Зикриёев - доктори илми филология, профессор.

Муаллиф ба сардори раёсати методологияи ҳисоби бухгалтерӣ, ҳисобот ва аудити Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон **Раҳмон Қурбонов** барои дастгирии амалиаш баҳри рӯи чодро дидани монографияи мазкур сидқан изҳори миннатдорӣ менамояд.

ПЕШГУФТОР

Монографияи мазкур муҳтавои рисолаи номзадии мо буда, он (рисола) 16 майи соли 1985 дар Шурои махсусгардонидашудаи химояи рисолаҳои доктории назди Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АУ Тоҷикистон дифоъ карда шудааст. Он вақт оппонентҳои расмӣ қор доктори шодравон (баъдтар профессор, узви вобастаи АУ Тоҷикистон) Р.Ғаффаров ва номзади илми филология (қоло доктор ва профессор) Ф.Зикриёев, аз оппонентҳои ғайрирасмӣ доктори илми филология, шодравон Н.Шарофов дар оянда зарурат доштани нашри монографияи рисола ро таклифу таъкид карда бошанд ҳам, бо сабабҳои гуногун то ба имрӯз чопи он мавқуф гузошта шуда буд. Яке аз сабабҳо ин буд, ки мо аз химояи рисолаи номзадӣ дере нагузашта, дар пайи навиштани диссертатсияи докторӣ гардида будем. Вале акнун, пас аз баррасии монографияи рисолаи докторӣ (с.2003) зарурате ҳам пеш омад, ки ба аҳли маърифат - донишмандони соҳаи филологияи тоҷик, омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик, донишҷӯёни филолог - монографияи рисолаи номзадиамонро низ пешкаш намоем. Муҷибӣ иқдоми мазкур ин, ки гарчи қори доктории мо ба масъалаи “Асосҳои илмӣ - методии таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар мактаби миёна” марбут аст, боби аввали он масъалаҳои назариявии синтаксис, аз ҷумла асосҳои илмии таълими хабарро ҳам, фаро мегирад. Аз ин рӯ, дар монографияи баррасишудаи ҳамин рисолаи докторӣ барои мухтасарбаёнӣ ҷо-ҷо ба ин ё он қисмати диссертатсияи номзадиамон, ки ба масъалаи “Хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик” бахшида шудааст, ишораҳо намудаем. Вале он диссертатсияи номзадӣ на ба ҳамаи алоқамандони соҳаи филология дастрас аст. Ҳамчунин аз маводи умумии он солҳои 80-и қарни XX ҳамагӣ се мақоларо ба чоп расонда бошем ҳам, аз чопи онҳо қариб 20 сол сипарӣ гардида, имрӯз он маводро на ҳамаи хоҳишмандон дарёфт карда метавонанд, ки дар маҷмӯъ, ин ҳама гуфтаҳои ғавқ зарурати нашри монографияи номзадии моро тақозо менамоянд.

Таъкид менамоем, ки дар он диссертатсияи номзадӣ марбут ба хабарҳои феълӣ аксари масъалаҳои назариявии дар забоншиносии

собик Давлати Шуравӣ буда, ақидаҳои забоншиносони тоҷик ва маводи китобҳои дарсии мактабҳои олии, ки то соли 1985 дастрас гардидаанд, мавриди таҳлилу хулосабарорӣ қарор гирифта буд. Вале китоби дарсии мактаби олии “Забони адабии ҳозираи тоҷик” бошад, ки мо маводи хабарҳои феълӣро зимни нашри соли 1970-и он мавриди таҳлил қарор дода будем, солҳои 1984 ва 1995 ҳам нашр гардид, ки бо баъзе тағйиротҳо мукамалтар гардидааст. Инчунин китоби сечилдаи грамматикаи академикии забони тоҷикӣ, ки чилди дуюмаш (“Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”) соли 1986 марбут ба масъалаҳои ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои содда бахшида шудаасту боби “Хабар” дар он ба қалами С.Абдурахимов мансуб аст, нисбати китобҳои дарсии пешинаи мактабҳои олии маводи назариявиро умуман доир ба хабар бештар ва ҳам беҳтар фаро гирифтааст. Аммо дар назар бояд дошт, ки ҳам дар нашри охиринаи китоби дарсӣ барои мактабҳои олии (с.1995) ва ҳам дар чилди номбурдаи грамматикаи академикӣ он ҳама навигарӣҳое, ки доир ба назарияи хабарҳои феълӣ ворид гардидааст, асосан, идеяҳои забоншиносони солҳои 70-80-уми собик Давлати Шуравӣ ва зиёда андешаҳои шахсии профессор Р.Ғаффоров аст, ки дар монографияи доктории ӯ “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” (ҷ.III, с.1979) ҷамъбаст ва инъикос гардида буданд, ки он вақт таҳлили асари мазкурро доир ба масъалаи хабарҳои феълӣ мо дар диссертатсиямон пурра фаро гирифта будем. Аз ин хотир, барои такрор наёфтани мулоҳизаҳо маводи нашри охири китоби дарсии “Забони адабии ҳозираи тоҷик” (с.1995) ва чилди II грамматикаи академикиро (с.1986) дар монографияи мазкур мавриди таҳлилу хулосабарорӣ қарор надода, корро бо баъзе таҳриру тағйирот, ки зимни қоидаҳои имлои нави забони тоҷикӣ (с.1998) ба миён омадаанд, дастрас менамоем.

Аз муаллиф

МУҚАДДИМА

Пушида нест, ки дар ҳама гуна давлату мамлакатҳои мутараққӣ пешрафт ва иқтисоду тавоноии хоҷагии халқро ба инкишоф ва натиҷаҳои дилхоҳи илм мансуб медонанд. Ин нукта дар зехни роҳбарияти собиқ Давлати Шуравӣ ҳама вақт дар мадди аввал меистод ва ҳатто дар басти 26-уми Конститутсияи охиринаи он ба таври зайл таъкид ҳам гардида буд: "Давлат мувофиқи талаботи ҷамъият инкишофи мунтазами илм ва тайёр кардани кадрҳои илмиро таъмин мекунад, дар хоҷагии халқ ва дигар соҳаҳои ҳаёт истифода кардани натиҷаҳои тадқиқоти илмиро таъмин менамояд."¹

Бояд гуфт, ки натиҷаи амалӣ ва ҳаётии гуфтаи ҷавро дар мисоли инкишофи самараноки ҷамаи соҳаҳои забоншиносии тоҷик маҳз дар се даҳсолаи асри гузашта (солҳои 1960-1990) метавон баръало мушоҳида намуд. Хусусан, вобаста ба синтаксиси ҷумлаҳои содда "...аъзоҳои ҷумла - мубтадо ва хабар (хабарҳои номӣ-С.Ш.), муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол дар забоншиносии тоҷик нисбат ба дигар соҳаҳои синтаксис бештар ва хубтар кор карда шудаанд,"² ки дар ин бобат диссертатсия ва монографияҳои навишташуда гувоҳӣ медиҳанд.³

Бо вучуди ин, ханӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷик аъзоҳои ҷумла ҳаматарафа тадқиқ нашудаанд, ки ин, пеш аз ҳама, ба сараъзоҳои ҷумла - мубтадо ва хабар, хусусан ба қисмати хабарҳои феълӣ, тааллуқ дорад.

¹ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик.-М., 1977, с.12-13.

² Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил.-Душанбе: Дониш, 1966, с.165.

³ Таджикиев Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. - Сталинабад, 1955; Исмаилов М.Ф. Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Сталинобад, 1961; Бозидов Н. Косвенное дополнение в современном таджикском литературном языке. - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Душанбе, 1960; Ниёзмухаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Сталинобад, 1960; Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо.-Душанбе, 1969; Исмаилов М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолиарҳжунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳоли макон ва замон), қ.1.-Душанбе, 1971.

номида мешавад. Аз ин чиҳат, хабаршаванда метавонад аз феъл ё аз дигар ҳиссаҳои номии нутқ иборат бошад. Вале Саидризо Ализода ҷумлаҳоро, пеш аз ҳама, ба ғуруҳи “ҷумлаҳои феъли” ва “ҷумлаҳои исмӣ” ҷудо намуда, мегӯяд, ки “Дар ҷумлаи феъли ҳукм “феъл” ва дар ҷумлаи исмӣ ҳукм “хабар” мебошад.”¹

Чӣ хеле ки аз ин иқтибос маълум мешавад, муаллиф ҳамон ҳукмро дар ҷумлаи хабар номидааст, ки агар он исм ё сифат бошад, яъне *ӯ* (ин аз мисолҳои овардаи муаллиф - “Аҳмад доно аст” - маълум аст)² танҳо калимаи ҳукмкунандаеро хабар меномад, ки имрӯз онҳоро хабарҳои номӣ меномаем.

Назар ба Саидризо Ализода Фитрат дар китоби дарсии таълифнамудааш дар бораи хабар бештар маълумот додааст. *ӯ* хабарро “қисми асосии ҷумла”³ номида, умуман, ҷумлаи беҳабарро эътироф накарда гуфтааст, ки “ҳеч ҷумла бе хабар намешавад.”⁴ Аммо дар китоби дарсии ҳар ду муаллиф доир ба таърифи хабар ва дар хусуси хабарҳо аз рӯи маънову таркиб фикре пеш ронда нашудааст.

Бори аввал таърифи хабарро А.М.Беленитский ва Ҳочизода дар китоби дарсии “Наҳви забони тоҷикӣ” ин тавр додаанд: “Он ҳиссаи ҷумларо, ки чӣ қор қардан, чӣ шудан, чӣ гуна будан, қӣ ва чӣ будани мубтадорро баён мекунад, хабар меноманд.”⁵ Гарчи чунин таъриф намудани хабар дар забоншиносии тоҷик таҷрибаи аввалин мебошад, аз он мафҳуми хабарро умуман дар қардан мумкин аст. Асосан, аз ин таъриф ба қадом саволҳо ҷавоб шудани хабар фаҳмида мешавад. Бартарии китоби дарсии “Наҳви забони тоҷикӣ” назар ба “Сарфу наҳви забони тоҷикӣ” ва “Қоидаҳои забони тоҷикӣ” боз ин аст, ки дар он муаллифон дар хусуси ҳам бо феъл, ҳам бо дигар ҳиссаҳои нутқ (исм, сифат, шумора, ҷонишин) ифода ёфтани хабар маълумот додаанд.⁶ Бо вучуди ин, дар китоби мазкур низ дар хусуси хабарҳо аз рӯи маънову таркиб чизе гуфта нашудааст.

Дар соли 1942 якбора ду китоби дарсӣ - яке барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна⁷ ва дигаре барои хонандагонӣ

¹ Ализода С. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ, с.73.

² Ҳамон ҷо, с.73.

³ Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷикӣ (Сарф ва наҳв) с.94.

⁴ Ҳамон ҷо, с.102.

⁵ Беленицкий А.М. ва Ҳочизода. Наҳви забони тоҷикӣ, с.5.

⁶ Ҳамон ҷо, с.6-7.

⁷ Мирзоев А., Ниёзи Ш., Гафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ.2, с.11-12.

омузишгоҳҳои педагогии ғоибона¹ таълиф ёфта буд, ки дар онҳо бори аввал хабарҳо ба ду гурӯҳ-фёълӣ ва гайрифёълӣ (номӣ-С.Ш.) чудо карда шудаанд. Вале аз ҷиҳати таркиб, агар дар китоби дарсии А.Мирзоев, Ш.Ниёзӣ, М.Ғафуров, умуман хабарҳо ба гурӯҳи содда ва мураккаб чудо карда шуда бошанд ҳам, Лутфулло Бузургзода махсус дар бораи хабарҳои фёълӣ суҳан ронда мегӯяд, ки “Хабарҳои фёълӣ хоҳ содда ва хоҳ аз якҷанд калима таркиб ёфта бошанд, азбаски дар ҳукми шаклҳои гуногуни як калимаанд, хабарҳои содда ҳисоб меёбанд.”² Чӣ хеле ки мебинем, дар масъалаи таъин намудани таркиби хабар фикри муаллифони номбурда дар ҳар ду китоби дарсӣ якхела нест ва аз дигар ҷиҳатҳо ҳам ислоҳталаб буд. Шарҳи ин масъала низ дар қисмати аввали боби якум дода шудааст.

Ҳаминро гуфтан даркор аст, ки дар китоби Лутфулло Бузургзода дар боби “Хабар” дар бораи фёълҳо маълумоти бисёр дода шудааст. Ин кор, ба фикри мо, барои фаҳмидани асли мақсад, ки иборат аз нишон додани хусусиятҳои хабар аст, халал мерасонад. Чунончи: “Ин шаклҳо (шаклҳои фёълӣ-С.Ш.) ё содда ё мураккаб мешаванд. Фёълҳои содда аз як калима иборатанд... Фёълҳои мураккаб аз ду ё якҷанд калимаҳо таркиб ёфтаанд... Фёълҳои мураккаб аз ҷиҳати таркиб ду хеланд: а) Баъзе аз фёълҳои мураккаб аз ҳиссаи номӣ ва фёъл таркиб ёфтаанд... б) Гурӯҳи дигари фёълҳои мураккаб аз шаклҳои гуногуни худи фёълҳо пайваста шудаанд.”³

Дар маъхазии дигар, ки ба қалами Носирҷон Маъсумӣ тааллуқ дорад, дар хусуси хабар ва махсусан хабарҳои фёълӣ, баъзе маълумотҳои тоза дода шудааст. Чунончи, вай дар бораи ба кадом саволҳо ҷавоб шудани хабар ин тавр гуфтааст: “Хабар ба чунин саволҳо ҷавоб мешавад: Предмет чӣ кор мекунад? Чӣ шуд? Чӣ хел аст? Кист (кӣ аст)? Чист (чӣ аст)?”⁴ Ҳамчунин Н.Маъсумӣ хабарҳои фёълиро ба гурӯҳи содда ва мураккаб чудо намуда, бо шаклҳои гуногуни фёълҳои таркибӣ дар ҳар се замон ифода ёфтани хабарҳои мураккабро гуфта истода, махсус таъкид кардааст, ки “... хабарҳои мураккаби фёълӣ тамоман аз фёъл не, балки...” аз фёълу ҳиссаҳои дигари нутқ иборат шуда

¹ Л.Бузургзода. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ, с.9-11.

² Ҳамон ҷо, с.11.

³ Ҳамон ҷо, с.10.

⁴ Маъсумӣ Н. Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ, қ.2, с.18.

метавонанд. Мисол: “Шумоҳо - дугонаҳо дар танҳои камтар суҳбат кунед.”¹

Лекин чунин таснифот, яъне ба гуруҳҳои содда ва мураккаб ҷудо кардани хабарҳои феълӣ, на аз ҷиҳати маъно, балки дар асоси ба ҳисоб гирифтани шакли калима ба миён омадааст, ки муаллифони китоби дарсии “Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ.2” (1942) А.Мирзоев, Ш.Ниёзӣ ва Ҷ.Ғафуров низ дар чунин ақида буданд.

Мо ҳалли дурусти ин масъаларо дар бобати таъин намудани таркиби хабарҳои феълӣ тибқи ба ҳисоб гирифтани фикру ақидаҳои дар забоншиносии умумӣ мавҷуда, аз як тараф ва дар асоси ба эътибор гирифтани табиати хоси забони тоҷикӣ, аз тарафи дигар, муфассал дар қисматҳои алоҳидаи боби якуму дуҷум батафсил зикр намудаем.

Дар бораи хабарҳои феълӣ, ҷӣ тавре ки Раззоқ Ғафуров қайд кардааст, нисбат ба дигар забоншиносони тоҷик академик Бобочон Ниёзмұхаммадов бештар маълумот додааст.² Пеш аз ҳама, хубии кори Б.Ниёзмұхаммадов дар ин аст, ки вай бо вучуди хабарҳои феълӣ соддаро иборат аз як калима донистанаш феълҳои такрорӣ ба вазифаи хабар омадаро, ба сабаби он ки “таъкид ва давомнокии амалро” (Масалан: Мо метозем, метозем, чони худро мебозем)³ нишон медиҳанд, низ хабари содда меномад. Аммо ақидаи Б.Ниёзмұхаммадов дар хусуси тарзи ифодаёбии хабарҳои таркибии феълӣ устувор намондааст. Масалан, агар дар монографияаш ҳамаи феълҳои таркибии феълӣ, қисман феълҳои таркибии номӣ ва феълҳои номии пешояндорро ба хабарҳои таркибии феълӣ мансуб дониста бошад,⁴ аммо дар боби “Хабар”-и китобҳои дарсии синтаксис барои мактабҳои олии, ки аз тарафи ӯ навишта шудааст, дар ҷумла танҳо феълҳои таркибии феълӣ ба вазифаи хабар омадаро (типи хонда дод. боридан гирифт) хабарҳои таркибии феълӣ меномад.⁵

¹ Ҳамон ҷо, с.19.

² Ғафуров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.53.

³ Ниёзмұхаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.20; Ниёзмұхаммадов Б. Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб). - Душанбе, 1970, с.130.

⁴ Ниёзмұхаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.21-22.

⁵ Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои мактабҳои олии), с.20; Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис, с.65.

Вале феълҳои номи пешоянддор (ба чунбиш омадан, ба охир расидан), ки дар нашри аввали синтаксиси мактабҳои оли дар қисмати хабарҳои феълӣ ҳамчун “як навъи хабарҳои таркибӣ”¹ ном гирифта буданд, дар нашри дуҷуми он ба ғуруҳи хабарҳои номӣ мансуб доништа шудаанд.²

Ғайр аз ин, феълҳои таркибии номӣ дар монографияи Б.Ниёзмӯҳаммадов қисман ба ғуруҳи хабарҳои феълӣ (тамом шудан, ҷалб кардан, ҷавоб додан, сар шудан)³ ва қисман ба хабарҳои номӣ (ҳозир гардидан, гуввос задан, ҳангос задан, ох кашидан, нигоҳ кардан, тайёр шудан)⁴ мансуб доништа шуда буд. Ин феълҳо дар ҳар ду нашри китоби дарсии синтаксиси мактабҳои оли аз тарафи муаллиф (Б.Ниёзмӯҳаммадов) ба ғуруҳи хабарҳои номӣ дохил карда шудааст.⁵

Манбаи дигаре, ки диққати моро дар хусуси хабарҳои феълӣ ҷалб намудааст, ин мақолаи Абдуссатор Мирзоев мебошад. Муаллифи мақола ба фикри мо, нисбат ба ҳамаи забоншиносон ва муаллифони китобҳои дарсӣ, ки дар боло ёдовар шудем, дар муайян кардани хабарҳо аз рӯи маъно ва фарқи хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ бештар далелҳо овардааст.⁶

Дар мақолаи А.Мирзоев, пеш аз ҳама, таърифи як дараҷа дурусти илмӣ хабарҳои феълӣ ба тариқи зер дода шудааст: “Хабаре, ки бо ягон феъле дар шаклҳои гуногуни грамматикӣ шахс, замон ва сига ифода гашта, ҷараёни ҳаракату амал ва ҳолати мубтадоро нишон медиҳад, хабари феълӣ ном дорад.”⁷ Чи тавре ки маълум мешавад, муаллиф дар таърифи хабарҳои феълӣ ду ҷиҳатро - маъноӣ грамматикӣ (шахс, замон, сига) ва маъноӣ луғавӣ хабарҳои феълӣро, ки асосан, амал, ҳолат ва ҳаракатро ифода мекунанд, ба инобат гирифтааст. Боз ҳамин факт дар мақолаи А.Мирзоев муҳим аст, ки вай хабарҳои феълӣро танҳо аз феълҳои асил иборат не, балки феълҳои таркибии номӣ, воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва баъзе сифатҳои

¹ Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои мактабҳои оли), с.20.

² Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис, с.69.

³ Ниёзмӯҳаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.21-22.

⁴ Ҳамон ҷо, с.27-28.

⁵ Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои мактабҳои оли), с.24-25;

Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис, с.68.

⁶ Мирзоев А. Хабарҳои феълӣ ва номӣ.-Рӯзн.: Маориф ва маданият, 1966, 12 май.

⁷ Ҳамон ҷо.

фeълиро низ бо далеловарӣ мансуби хабарҳои фeълӣ донистааст.

Инчунин А.Мирзоев чанд фарқи хабарҳои фeълиро аз хабарҳои номӣ зикр намуда, дуруст таъкид кардааст, ки “Яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи хабарҳои номӣ (нисбат ба хабарҳои фeълӣ) дар он аст, ки вай маънои гузаранда надорад.”¹ Аммо А.Мирзоев ҳам хабарҳои фeълиро аз ҷиҳати таркиб ба ду гуруҳ - содда (яккалимагӣ) ва таркибӣ (якчандкалимагӣ ва бисёрҷузъа) ҷудо намудааст. Яъне \bar{u} ҳам, дар бобати таъин намудани таркиби хабарҳои фeълӣ танҳо шакли калимаҳо-хабаршавандаҳо ба назар гирифтааст.

Дар охир, маъҳази аз ҳама муҳим - ин монографияи ба синтаксиси шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бахшидаи Раззоқ Ғаффоров мебошад.² Р.Ғаффоров дар монографияаш, ки он асоси рисолаи доктории \bar{u} ро ташкил медиҳад,³ ҳам дар таъин намудани таркиби хабарҳои фeълӣ ва ҳам дар гузоштани тафриқа дар байни ду навъи хабар - фeълӣ ва номӣ- танҳо шакли калимаву таркибҳои хабаршавандаро не, балки маҷмуи муносибатҳои сегонаи онҳо (шакл, маъно ва вазифа)-ро ба эътибор гирифтааст. Дар натиҷаи чунин усули тадқиқи илмиро пеш гирифтани ва ба табиати забони тоҷикӣ дақиққорона нигаристани муҳаққиқ хабарҳои фeълии забони тоҷикиро аз ҷиҳати таркиб ба се гуруҳ - содда, таркибӣ ва пайваст-ҷудо намудааст,⁴ ки ин таснифот дар забоншиносии тоҷик сазовори дастгирист.

Аз ҷиҳати таркиб ба се гуруҳ тақсим намудани хабарҳои фeълӣ “... дар заминаи семантикаи фeъл, яъне ҷӣ андоза маънои лугавии худро маҳфуз доштан, суғ кардан ё барҳам додани калимаҳои фeълие, ки дар вазифаи хабар ширкат мекунанд, муқаррар шудааст.”⁵ Чунин фикр дар тадқиқотҳои олимони забоншиносии рус кайҳост зикр шуда, ҳамчунин дар грамматикаи академикии забони русӣ, ки соли 1980 зери таҳрири проф. Н.Ю.Шведова аз нашр баромадааст, инъикоси

¹ Ҳамон ҷо.

² Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.46-102.

³ Шодиқулов Х., Мурувватов Ч. Ҷустуҷуқуру суханиносо.-Руз.: Газетани муаллимон, 1982, 30 январ.

⁴ Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.47.

⁵ Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.47.

худро ёфтааст.¹ Аз ин рӯ, мо низ ба манбаъҳои зикршуда така намуда, хабарҳои феълиро дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати таркиб ва тарзҳои ташкилу ифодаёбиашон ба се навъ, яъне ба навъи хабарҳои содда, таркибӣ ва пайваст чудо мекунем.

Инак, дар навбати аввал муайян кардани моҳияти хабарҳои феълии содда ва мавқеи онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати шаклу маъно рӯкни асосии тадқиқу таҳқиқи мо қарор меёбад. Бамаврид аст, зикр кунем, ки таҳкурсии морфологии қисми асосии хабарҳои феълӣ тавассути феълҳои асил ва шаклу намудҳои гуногуни сигаҳои он дар ҳар се замон бунёд меёбад, чунки “Функцияи асосии феълҳо хабар шудан мебошад.”²

Пас, ҳоло ки суҳан дар хусуси хабарҳои феълии содда меравад, савол ба миён меояд, ки онҳо бо кадом гуруҳи феълҳо ифода меёбанд? Танҳо шаклҳои синтетикӣ (содда)-и сигаҳои феълӣ ё баъзе шаклҳои аналитикӣ феъл ҳам дар ин вазифа меоянд? Пеш аз ҷавоб додан ба ин саволҳо мо зикри баъзе фикру мулоҳизаҳои тадқиқотчиёни забони тоҷикиро, ки дар китобҳои дарсии мактабҳои миёна ва олӣ ва ҳамчунин асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ ба назар мерасанд, лозим медонем.

Чунон ки аз таҳлили маъхазҳо маълум гардид, аввалин маълумотҳо доир ба омӯзиши хабарҳои забони тоҷикӣ дар китобҳои дарсӣ сабт гардида, вале то солҳои 40-ум таснифоти онҳо аз рӯи маъно ва таркиб дар ягон китоби дарсӣ дода нашудааст. Дар хусуси маъно ва таркиби хабарҳо бори аввал дар китобҳои дарсӣ, ки соли 1942 нашр гардидаанд, баъзе маълумотҳо дода шудааст.³ Дар он китобҳо хабарҳо аз рӯи маъно ба як тарз ба гуруҳҳои феълӣ ва гайрифеълӣ (номӣ-С.Ш.) чудо карда шуда бошанд ҳам, лекин фикри муаллифон дар бобати таркиби хабарҳо яхела нест. Масалан, Лутфулло Бузургзода, ки барои омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона китоби дарсӣ навиштааст, махсус дар бораи хабарҳои феълӣ суҳан ронда, ҷамеи хабарҳои феълиро хоҳ яккалимагӣ бошанд ва хоҳ

¹ Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения.-Вопросы грамматического строя.-М., 1955, с.389-435; Галкина-Федорук Е.М., Горикова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис.-М., 1958, с.27; Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке; Русская грамматика, т.2 Синтаксис.-М., 1980, с.237-258.

² Будагов Р.А. Введение в науку о языке.-М., 1958, с.254-255.

³ Бузургзода Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ, с.10-11; Мирзоев Н., Ниёзӣ Ш., Гафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ.2, с.11-12.

якчандкалимагӣ (бисёрчузъа) дар ҳукми шаклҳои гуногуни як калима доништа, содда номидааст.¹

Албатта, чунин тасниф намудан, яъне тамоми хабарҳои феълиро аз рӯи таркиб содда номидан, аз нуктаи назари илми забоншиносии имрӯза қобили қабул набуда, дигархелтар баён карда шудааст,² ки тафсилашро баъдтар медиҳем. Аммо муаллифон А.Мирзоев, Ш.Ниёзӣ, М.Ғафуров, ки китоби дарсиашонро барои мактабҳои миёна таълиф кардаанд, хабарҳоро ҳам аз рӯи маъно ба ду гуруҳ - феълӣ ва ғайрифеълӣ (номӣ) ва ҳам аз ҷиҳати таркиб ба гуруҳҳои содда (яккалимагӣ) ва мураккаб (якчандкалимагӣ) ҷудо намудаанд.³ Айнан чунин тақсимотро дар хусуси аз рӯи маъно ва таркиб ба гуруҳҳо ҷудо намудани хабар мо дар китоби дарсии барои омӯзишгоҳҳои ғоибона таълифкардаи Н.Маъсумӣ низ дида метавонем.⁴ Аз ҷумла, ӯ дар хусуси тарзи таҷваиду ифодаи хабарҳои феълӣ аз ҷиҳати таркиб мегӯяд: “Хабарҳои феълии содда аз як калима иборат буда, бо шаклҳои соддаи феълии замони гузашта, ҳозира ва оянда ифода карда мешаванд... Хабарҳои феълии мураккаб (таркибӣ-С.Ш.) бо шаклҳои мураккаби феълии замони гузашта, ҳозира ва оянда ифода карда мешаванд.”⁵

Бояд гуем, ки Н.Маъсумӣ хангоми таҷқиқи забон ва услуби повести “Марги судхур”-и устод С.Айнӣ ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи повести мазкур дахлат намуда, ҳамон хабарҳои феълиро, ки хабарҳои феълии мураккаб меномид, бо термини хабарҳои феълии таркибӣ ба қалам додааст.⁶

Инчунин ба ақидаи олимони А.Мирзоев, Ш.Ниёзӣ, М.Ғафуров ва Н.Маъсумӣ Б.Ниёзмухаммадов дар масъалаи хабарҳои феълиро аз рӯи маъно ва таркиб ба гуруҳҳо ҷудо кардан ҳамовоз шуда, бештар маълумот додааст.⁷ Вале Б.Ниёзмухаммадов хабарҳои феълиро аз ҷиҳати таркиб ба

¹ Бузургзода Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ, с.10-11.

² Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке, с.17-20; Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения.-М., 1979, с.83-84; Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. М., 1980, с.54-55; Ғафуров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.47-62.

³ Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ, с.11-12.

⁴ Маъсумӣ Н. Нишондодҳои методӣ ва сурӯиҳои аз забони модарӣ, ҷ.2, с.18-19.

⁵ Ҳамон ҷо, с.18-19.

⁶ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик.-Сталинобод, 1959, с.235.

⁷ Ниёзмухаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.20-24.

гурӯҳои хабарҳои содда ва таркибӣ чудо карда, аз термини хабарҳои мураккаб, ки онро муаллифони номбурда истифода кардаанд, даст кашадааст. Ҳарчанд ки термини хабарҳои таркибиро ба ҷои хабарҳои мураккаб дар асарҳои истифода кардааст, ин муҳаққиқ ҳам ҷамеи хабарҳои истифода зиёда аз он калимаҳоро дар бар мегирад, хабарҳои феълии таркибӣ меномад.

Барои аниқии маъсала ҳоло феълҳои мисол меоварем, ки А.Мирзоев, Ш.Ниёзӣ, Н.Маъсумӣ онҳоро дар таркиби ҷумлаҳои хабарҳои феълии мураккаб номиданду Б.Ниёзмӯҳаммадов дар рисолаҳои худ хабарҳои феълии таркибӣ гуфтааст: рафта будааст, хонда истодагист, доништа гирифт;¹ рафта будам, маъқул шуд, омада мондед, равон шуд;² шиштан гирифт, омӯхта истодаем, ба охир расид, ҷавоб дод;³ боридан гирифт, кушода шудан гирифт, гуфтан гирад ва ғ.⁴

Қайд кардан ҷои аст, ки аз соли 1953 инҷониб дар китобҳои дарсии мактаби миёна, ки яке аз муаллифони асосиаш Б.Ниёзмӯҳаммадов мебошад ва ҳам дар китобҳои дарсии мактабҳои олӣ, ки боби “Хабар” аз тарафи ӯ навишта шудааст, хабарҳо аз ҷумла хабарҳои феълӣ, аз ҷиҳати таркиб ба гурӯҳи хабарҳои содда ва таркибӣ чудо карда шудаанд.⁵

Масалан, дар китоби дарсии мактаби миёна чунин мисолҳо доир ба хабарҳои содда ва таркибӣ оварда шудааст: а) Мисолҳо барои хабарҳои содда: Мо ба сайргоҳ рафтем. Онҳо талабаанд. б) Мисолҳо барои хабарҳои таркибӣ: Ман тақлифи уро бо майли тамои қабул кардам. Дар осмон абрҳои сиёҳ ҳаракат мекарданд.⁶ Аз ин мисолҳо ба осонӣ хулоса баровардан мумкин аст, ки муаллифони китоби дарсии мазкур дар зери мафҳуми хабарҳои содда хабарҳои яккалимагӣ ва аз мафҳуми хабарҳои таркибӣ ифодаҳои дар назар доранд, ки аз ду ва ё якҷанд калима таркиб ёфтаанд.

¹ Мирзоев Н., Ниёзӣ Ш., Гафуров М. *Грамматикаи забони тоҷикӣ*, с.12.

² Маъсумӣ Н. *Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ*, қ.2, с.19.

³ Ниёзмӯҳаммадов Б. *Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик*, с.21-22.

⁴ Ниёзмӯҳаммадов Б. *Забониносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб)*. - Душанбе, 1970. с.131.

⁵ Ниёзмӯҳаммадов Б., Рустамов Ш. *Забони тоҷикӣ*, қ.2. *Синтаксис (Барои синфҳои 7-8)*, с.42; *Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои мактабҳои олӣ)*, с.18-25; *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис*, с.64-69.

⁶ Ниёзмӯҳаммадов Б., Рустамов Ш. *Забони тоҷикӣ*, қ.2. *Синтаксис (Барои синфҳои 7-8)*, нақша 4, с.42.

Қолиби таваҷҷӯҳ аст, ки А. Мирзоев дар мақолааш фикрҳои муфидро доир ба хабарҳои феълӣ ва тафриқаи онҳо пеш рондааст. Лекин ӯ ҳам дар бобати муайян кардани таркиби хабарҳои феълӣ низ пайрави ақидаи забоншиносон Н. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмӯхаммадов буда, хабарҳои феълӣро ба ду ғурӯҳ ҷудо намуда, дар ин бобат чунин таъкид кардааст: “Намуди содда (ва ё синтетикӣ) бо як калима ифода шуда, мазмуни шахсу шумора, замон ва ситгаро дода метавонад... Масалан: Хайр, акнун ман ба ҳавлӣ мебароям... Намуди таркибӣ (ва ё аналитикӣ) аз ду калима кам нест, масалан: Колхозчиён бо шавқи калон қор мекарданд. Сайру тамошо ба охир расид.”¹

Ҳамин тарик, аз ҷамъбасти фикру мулоҳизаҳои олимони тоҷик, доир ба он ки кадом хабарҳои феълӣ бояд хабарҳои соддаву кадомашро таркибӣ номид, ба чунин хулоса меоям, ки онҳо хабари бо як феъл (феълҳои синтетикӣ) ифодаёбандаро содда ва хабари бо феълҳои аналитикӣ ё худ таркибӣ ифодаёфтгаро хабари мураккаб ё таркибӣ² номидаанд. Чунки дар тадқиқи масъалаҳои синтаксисӣ, аз ҷумла маҳз дар муайян кардани таркиби хабарҳо, олимони номбурда танҳо шакли калимаро ба эътибор гирифта, муносибати маъноии ҷузъҳои феълҳои таркибии феълӣ ва номиро дар вазифаи хабари ҷумла муайян накарда, яқлухт хабарҳои таркибӣ номидаанд. Ин, яъне дар асарҳои илмӣ тадқиқотӣ, китобҳои дарсии мактабҳои олию миёна хабарҳои таркибӣ номида шудани ҳамаи феълҳои шакли аналитикӣ дошта - чи феълҳои таркибии феълӣ ва чи феълҳои таркибии номӣ (нишаста буд, хоҳад дод, гуфта тавонистан, нигоҳ кардан, тайёр шудан) шояд натиҷаи “таъсири синтаксиси формалистӣ” бошад, ки тарафдорони он дар маънидоди “категорияҳои синтаксисӣ” танҳо ба шакл эътибор медиҳанд.³

Аммо натиҷаи ҷамъбаст ва муқоисаи фикру ақидаҳои олимони нишон медиҳад, ки дар грамматикаи забонҳои дигар халқу миллатҳо (дар ин бобат мо, пеш аз ҳама, ба баъзе маъхазҳои солҳои 50-ум ва 60-ум таъҷ намудем) ба сифати

¹ Мирзоев А. Хабарҳои феълӣ ва номи.

² Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Прспект)-Душанбе: Дониш, 1977, с. 132.

³ Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3, с. 10.

хабарҳои феълии содда танҳо шаклҳои синтетикӣ феълҳоро не, балки баъзе шаклҳои аналитикӣ онҳоро ҳам эътироф намудаанд.¹ Чунони, профессор А.Н.Гвоздев дар нашри I рисолаи худ (1958) гарчи бо як калима ифода ёфтани хабарҳои феълии соддаро (ин аз мисолҳои ӯ маълум аст) қайд карда бошад ҳам, алоҳида эзоҳ додааст, ки аз шаклҳои аналитикӣ сифаи феълӣ баъзе феълҳои таркибии феълӣ низ ба вазифаи хабарҳои содда омада метавонанд.² Вале ӯ дар нашри IV китобаш тағйирот дароварда, аз шаклҳои аналитикӣ феъл феълҳои таркибии номӣ /типи “сделали остановку”- дам гирифтём; “принимали участие”- иштирок намудем) ва феълҳои такрорро ҳам ба қатори хабарҳои феълии содда дохил намудааст.³

Хурсандибахш аст, ки дар тӯли 7-8 соли охир муҳаққиқони забони русӣ як қатор рисолаҳои навро доир ба қисми дуҷуми грамматика - синтаксис таълиф намуда, дар масъалаи тадқиқи илмӣ-назариявӣ хабар ва мавқеи он дар синтаксиси ҷумлаҳои содда ҳамфикрӣ зоҳир намудаанд.⁴ Факти муҳим дар таълифоти ҳамаи олимони номбурда, пеш аз ҳама, дар бобати муайян намудани таркиби хабарҳои феълӣ аз рӯи маъно ба назар мерасад. Онҳо, ҳама, хабарҳои феълӣро аз ҷиҳати таркиб, асосан, ба се гурӯҳ - содда, таркибӣ ва мураккаб ҷудо намуда, ба вазифаи хабарҳои феълии содда омадани на танҳо шаклҳои синтетикӣ феълҳоро (чи феълҳои содда ва чи сохта), балки феълҳои аналитикӣ - феълҳои таркибии феълӣ ва номӣ, феълҳои такрор (рафт, рафт) ва воҳидҳои фразеологӣ феълӣро низ чи дар назария ва чи дар амалия исбот кардаанд. Олимони

¹ Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цакуевич В.В. Современный русский язык.-М., 1966, с.317-219; Грамматика русского языка, т.2. Синтаксис.-М.1954, с.405-407; Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка (изд. второе).-М., 1968, с.71; Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, ч.2. Синтаксис.-М., 1957, с.53-54; Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка.-М., 1959, с.248-297; Сафоев А.С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке.-Ташкент, 1958, с.35.

² Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, ч.2. Синтаксис, с.53-54.

³ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, ч.2. Синтаксис, с.61-75.

⁴ Гвоздев А.Н. Хамон ҷо. с.61-85; Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.-М., 1974, с.103-111; Лекант П.А. Типы формы сказуемого в современном русском языке; Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка, с.52-64; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. ч.3. Синтаксис. Пунктуация.-М., 1981, с.83-93; Русская грамматика, т.2. Синтаксис, с.237-358.

номбурда дар муқараркунии вазифаи синтаксисии ҳиссаҳои нутқ танҳо вобастаи шаклҳои морфологии калима (ё ҳиссаи нутқ) нашуда, балки муносибати тарафайни он шаклҳоро бо мазмун (семантика) ва хусусиятҳои маънозоҳиркуниашон низ ба инобат гирифтаанд. Аз ин ру, чунин усули комплекси тадқиқотро мо низ дар муайян қардани хусусият ва мавқеи хабарҳои феълӣ, ҳамчун ба меъёри беҳтарин, пайравӣ намудем. Аз ҷумлаи олимони тоҷик Р.Ғаффоров аввалин шахсест, ки танҳо хабарҳои феълии яккакалимагиро не, балки як гурӯҳи феълҳои таркибии феълӣ (типи хоҳам рафт, рафта буд, рафта истодааст, рафтан гирифт) ва феълҳои таркибии номиро, ки чун як калима як маънои лугавиро доро мебошанд, низ дар вазифаи хабарашон ба гурӯҳи хабарҳои феълии содда мансуб донистааст.¹

Акнун дар асоси характеристикаи тасвирии чанде аз асарҳои олимони забоншиноси рус ба хулоса омада, дар ҷавоб ба саволамон (Ниг.ба с.12) мегуем, ки хабарҳои феълии содда на танҳо бо феълҳои синтетикӣ, балки бо шаклҳои аналитикии феъл ҳам ифода ёфта метавонанд. Аз ин ру, ҳамин ҷиҳати масъаларо ба инобат гирифта, мо ба чунин қарор омадем, ки таҳлили таҳқиқи хабарҳои феълии соддаро, то ки структура ва хусусиятҳои семантикӣ - грамматикӣ онҳо аниқу возеҳтар нишон дода шавад, на дар як боб, балки дар ду боби қор аз назар гузаронем: боби якуми қор бо хабарҳои феълии синтетикӣ (якҷузъа) ва боби дуюм ба хабарҳои феълии аналитикӣ (бисёрҷузъа) бахшида шудааст.

Ба ҳамин тарик, дар боло дар хусуси хабарҳои феълӣ, асосан, ба ҳамон маъхазҳои мурочиат намуда ва дар айни замон мухтасар таҳлил қардем, ки дар шакл гирифтани қори мо манбаъҳои асосӣ ба шумор мераванд. Ғайр аз ин, ба ҷуз он манбаъҳо дар адабиёти забоншиносии тоҷик маъхазҳои ҳам ҳастанд, ки муаллифонаш зимни ҳалли масъалаҳои дигар баъзан дар бораи хабарҳо (хабарҳои феълӣ ҳам) изҳори андеша қардаанд. Ба он маъхазҳо бевосита дар рафти қор мурочиат намуданро муносиб донистем.

Инак, аз обзори мухтасари фикру ақидаҳои мавҷуда доир ба хабарҳои феълӣ ба чунин хулосаи умумӣ меоем, ки хабарҳои феълӣ аз мавзӯҳои ақтуалии синтаксиси забони адабии ҳозираи

¹ Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3. с.46-47.

точик буда, диққати бисёр олимони тоҷикро ба худ ҷалб кардааст. Бо вучуди ин, то баррасии ин тадқиқоти мо (с.1985) мавзӯи мазкурро ҳанӯз пурра тадқиқшуда гуфтан мушкил буд. Барои он ки то он вақт, чи тавре ки дар боло ёдовар шудем, доир ба масъала ва хосиятҳои асосии хабарҳои феълӣ ҳамфикри дида намешуд. Набудани ягонагию ҳамфикриро, пеш аз ҳама, дар муқарраркунии таркиби хабарҳои феълӣ¹ ва инчунин дар бобати бо кадом шаклҳои феълӣ ифода ёфтани хабарҳои феълию номӣ мушоҳида мекунем. Махсусан, дар бобати ба кадом гуруҳи хабарҳо мансуб донишмандони феълҳои таркибии номӣ гуногунии ақидаҳо ҳам дар китобҳои дарсӣ ва ҳам дар монографияҳо ба назар мерасанд. Илова ба гуфтаҳои боло, умуман, дар китобҳои дарсии чи мактабҳои олии ва чи миёна дар бораи фарқҳои барҷастаи хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ, хусусан, фарқи байни хабарҳои феълии бо феълҳои таркибии номӣ (типи меҳнат кардан, сабз шудан, нигоҳ кардан) ифодаёбандаву хабарҳои номӣ (коргар аст, коргар мебошад), ки аз ҷиҳати шакли ифодашон монандӣ доранд,² маълумоти даркорӣ дода нашудаанд. Аммо он фикру мулоҳизаҳои, ки дар як қатор мақола ва монографияҳо оид ба тафриқаи хабарҳои феълӣ аз номӣ гуфта шудааст, ҳанӯз нокифоя буда, тамоми ҷиҳатҳои ин масъаларо фаро гирифта наметавонад.

Аз ин рӯ, гуногунии ақидаҳо, ки ҳанӯз дар масъалаи назарияи хабарҳои феълии забони адабии ҳозираи тоҷик мавҷуданд, агар аз як тараф, сифати таълими ин мавзӯро дар факултетҳои филологияи мактабҳои олии республика паст намояд, аз тарафи дигар, дар мактабҳои миёна кори муаллимони забон ва адабиёти тоҷикро душвор мегардонад. Ана ҳамин нуқта мавзӯи актуалӣ будани хабарҳои феълӣро нишон медиҳад. Барои ҳамин ҳам, аҳамияти муҳими илмӣ амалӣ доштани ҳалли мавзӯи мазкур - хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикро ба назар гирифта, мо объекти тадқиқоти худ қарор додем.

Бояд таъкид кард, ки баъзан ҳангоми суҳбат, ҳамин ки сухан дар бораи хабар меравад, баъзе олимони хабарро сарҳади ҷумла меноманд. Ин фикр беасос нест. Чунки хабар бо мубтадо асоси ҷумларо ташкил дода, гарчи аз ҷиҳати грамматикӣ тобеи он -

¹ *Грамматикаи забони адабии тоҷик (Прспект)*. - Душанбе: Дониш, 1977, с.131.

² *Мирзоев А. Хабарҳои феълӣ ва номӣ.*

мубтадо-бошад ҳам, маҳз бе он (бе хабар), ки ҳамчун маҳаки ифодаи фикр (ядро выражения предикативности)¹ дар нутқ хизмат мекунад, фикри томро тасаввур намудан берун аз имкон аст. Зеро ҷумлаҳои бемубтадо дар нутқи гуфтугуӣ умумихалқӣ ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле зиёд мушоҳида мешаванд. Аммо мавҷудияти ҷумлаҳои беҳабарро, хусусан ташкили чунин ҷумлаҳо бе хабарҳои феълӣ дар забони адабии мушоҳида намудан ҳодисаи нодир аст. Аз ин рӯ, тадқиқи таҳқиқи проблемаҳои баҳсноки ба хабарҳои феълӣ алоқаманд дар қор, аз як тараф, барои нишон додани фарқҳои барҷастаи хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ асос гардад, аз тарафи дигар, агар образнок ифода кунем, умуман боиси аз ҷиҳати назариявӣ мустаҳкам аниқ гардидани сарҳади ҷумла, яъне хабар, нисбат ба дигар аъзоҳои ҷумла хоҳад буд. Дар ҳалли ин масъала мо, аввалан, фикру ақидаҳои ба ҳам наздик ва беҳтарини забоншиносони тоҷикро, сониян, ақидаҳои ягонаи доир ба хабарҳои феълӣ гуфтаи забоншиносони рус, назарияҳои дар грамматикаҳои академикии забони русӣ мавҷуда, монографияҳои доир ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи забони форсӣ навиштаи олимони эроншиносон, фикри баъзе олимони узбекро, ки ба назарияи хабарҳои феълӣ забони адабии ҳозираи тоҷик мувофиқат карда метавонанд, ба инобат гирифта, дар баробари ин, фикру андешаҳои худро ба қадри дарқорӣ баён намудем.

Бешубҳа, тадқиқи масъалаҳои назариявии хабарҳои феълӣ барои баланд бардоштани сифати таълими мавзӯи мазкур дар мактабҳои миёна ва факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ ёрӣ хоҳад расонд. Ана ҳамин қайд аҳамияти амалии корро равшан менамояд.

Ҳангоми тадқиқи мавзӯи хабарҳои феълӣ мо, асосан, усули тасвири синхрониро, ки тавассути он шартан як ҳолат ё худ як этапи таърихии инкишофи забон ҳамчун предмети тадқиқи лингвистӣ қарор мегирад, пеш гирифтаем. Азбаски баъзан ифодаи маъноҳои иловагӣ - модалии хабарҳо, новобаста ба шакли сифаи феълӣ, дар алоқамандиашон бо ҳиссачаҳо, калимаҳои туфайлӣ ва калимаҳои модалии таркиби ҷумла ва инчунин вобаста ба вазъияти суҳан амалӣ мегардад, қисман

¹ *Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. - М., 1959, с.264; Березин Ф.М. История русского языковедения. М., 1979, с.169, 199.*

кори мо ба методи интегралӣи тадқиқи илмӣ шабоҳат пайдо мекунад.

Манбаи асосии тадқиқотро, ки он иборат аз муайян кардани мавқеъ ва хусусиятҳои хоси хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик аст, материалҳои аз асарҳои адабони номдори тоҷик-С.Айнӣ, М.Турсунзода, Ҷ.Иқромӣ, С.Улугзода, Р.Ҷалил, Ю.Акобиров, Ф.Муҳаммадиев материалҳои аз маҷаллаи “Садои Шарқ” ва рӯзномаҳои “Маданияти Тоҷикистон”, “Тоҷикистони советӣ”, “Маориф ва маданият”, “Газетаи муаллимон” гирдоварда ташкил медиҳанд. Баъзе мисолҳоро доир ба хабарҳои феълӣ аз асарҳои насрӣ (бадеӣ)-и адабиёти классикӣ ва ҷилди I “Ҷомеъ-ул-ҳикоеъ”¹ интиҳоб намудем, то ки ба мутолиақунанда таърихи қадимӣ доштани он шакли таркибҳои хабаршаванда (хабарҳои феълӣ) аниқ шавад. Кам бошад ҳам, қисман мисолҳоро аз монографияи Н.Маъсумӣ дархост намудем,² ки ин низ ишора ба он аст, ки ҳамон шаклҳои ифодаи хабари феълӣ, ба чуз дар забони умумихалқии тоҷик маъмул буданашон дар забони асарҳои илмӣ-публицистии забони адабии ҳозираи тоҷик бегона нестанд.

¹ Ҷомеъ-ул-ҳикоеъ, ҷ.1.-Душанбе, 1980.

² Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забонишносӣ.-Душанбе, 1980.

БОБИ ЯКУМ
ИФОДАИ ХАБАРҲОИ ФЕЪЛИИ СОДДА
БО ФЕЪЛҲОИ СОДДА
(Ё СИНТЕТИКӢ)*

Хабарҳои мазкур бо ҳамаи сифаҳои феълӣ ифода ёфта, аз рӯи маъно амал, ҳолат ва ҳаракати субъект (мубтадо)-ро дар ҳар се замон таҷассум мекунанд. Пеш аз ҳама, ин хабарҳо дорои ду хусусият - дорои ҳам маъноӣ грамматикӣ ва ҳам лексикӣ (луғавӣ) мебошанд. Маъноӣ грамматикӣ хабарҳои содда дар он зоҳир мешавад, ки онҳо шахсу шумора, замон ва тарзу намудро вобаста ба шакл (сифа) нишон медиҳанд. Аз маъноӣ луғавиашон бошад, амалу ҳаракати иҷрошуда, иҷрошудаистода, иҷро мешудагӣ ва баръакси ин фаҳмида мешавад ё худ ҳолатҳои гуногуни субъект тасаввур карда мешавад, ки ин ҳама (амал, ҳолат, ҳаракат) ё вобаста ба иродаи субъект, ё ин ки новобаста ба он зухур мекунад.¹

Ба ҷуз ин, хабарҳои феълӣ соддаи синтетикӣ* вобаста ба мавқеи дар матн ё ҷумла дошташон маъноҳои иловагии имконпазирӣ, қатъият ва эҳтимолро низ фаро гирифта метавонанд, ки ҷунин тобишҳои маъноӣ онҳо вобаста ба шакли сифаҳои феълӣ, интонация, калимаҳои ёридиҳанда (ҳиссачаҳо, калимаҳои модалӣ) ва ғайра зоҳир мешаванд.² Масалан: Аноргул ба пешонии \bar{u} даст расонда, ҳарораташро санҷид (С.У., с.20). Умархон марди зирак, ғайр аз ин, касби худашро нағз медонад (Ю.А., с.144).

* Эзоҳ: Синтетикӣ аз калимаи юнонии *Jynthetikos* гирифта шуда, маънояш пайваستшавӣ ё таркиббӣ (соединение, составление) мебошад. Дар забоншиносӣ аз мафҳуми синтетикӣ шаклҳои соддаву сохта ва бо бандакҳо омадани айни як калима фаҳмида мешавад. Дар ин бора ниг.: Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов.-М., 1972, с.355; Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ (Васоити таълим).-Душанбе, 1977, с.88.

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка.-М., 1968 с.69; Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов, с.67, 76, 148.

* Эзоҳ: Мо зимни истилоҳи хабарҳои синтетикӣ ҳамаи хабарҳои феълӣ содда бо феълҳои содда ва сохта ифодагардидаро дар назар дорем.

² Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.-М., 1974, с.5.

Дар ҷумлаи якум маънои грамматикӣ хабар (санҷид) чунин аст: шахси сеюми танҳоро далолат мекунад; сигааш-хабарӣ; замони гузаштаи наздикро мефаҳмонад; феъли гузаранда аст; тарзи фоиливу намуди мутлақ дорад. Маънои луғавиаш ин аст: Он (санҷид) амалро мефаҳмонад, ки дар рафти вуқӯяш чизе муайян карда шудааст, он амал амали бевоситаи субъект аст, яъне иҷрокунандаи амал субъект (мубтадо) мебошад.

Хабари ҷумлаи дуюм медонад буда, маънои грамматикӣ чунин аст: шахси сеюми шумораи танҳоро нишон медиҳад; сигааш-хабарӣ; феъли гузаранда аст; замони ҳозира-ояндаро мефаҳмонад; намудаш давомдор; тарзи фоилӣ дорад. Аз маънои лексикӣ ҳолат фаҳмида мешавад, ки ба ҳислате мансуб будани субъектро дар худ инъикос кардааст.

Аммо дар ҳар ду ҷумлаи боло аз маънои луғавӣ хабарҳои феълӣ, ё ки аз мафҳуми умумӣ ҷумла ягон тобиши иловагӣ ҳис карда намешавад. Вале аз мазмуни умумӣ ҷумлаи - Амаки Мирзохол дам ба дам аз халтаи обшори худ ба тухмпӯшак пунбадона мерехт (Ю.А. с.140)-ба чузъ маънои грамматикӣ ва лексикӣ тобиши иловагӣ — амали давомдор ва такроршавандаро ифода кардани хабарҳои феълӣ аз маънои феъл (мерехт) дарк карда мешавад. Бахусус амали такроршавандаро ҳам ифода кардани хабари феълӣ дар ҷумлаи мазкур ба тавассути таркиби дам ба дам зам гардидааст, ки чунин тобиши маъноиро аз мафҳуми он баръало фаҳмидан мумкин аст.

Хамин тавр, чун дар ҷумлаи боло, мисолҳои гирдоварда доир ба ифодаи хабарҳои феълии синтетикӣ моро ба хулоса овард, ки аз сигаҳои феълӣ, махсусан сигаи хабарӣ, дар баробари зохиркунии функцияи асосии худ (маънои грамматикӣ ва луғавӣ) вобаста ба мавқеи суҳан ва услуби баён дар ҷумла тобишҳои зиёди маъноиро ифода мекардааст, ки намунаи мисолҳоро марбути тобишҳои сигаи мазкур мо дар ҳар ду ҷоҳаи забони адабӣ—адабии китобӣ ва гуфтугӯӣ ба мушоҳида гирифтаем.

Акнун ба фактҳои ифода ёфтани хабарҳои феълии синтетикӣ муроҷиат мекунем, ки дар ин вазифа омадани ҳар чор шакли содда (ё худ синтетикӣ)-и сигаҳои феъл назаррасанд.

1) Ифодаи хабарҳои феълии содда бо сигаи хабарӣ. Ин хабарҳо дар ҷумла, асосан, аз рӯи шахсу шумора бо мубтадо

мувофиқат карда, маъноҳои зеринро далолат мекунад:
1. Амали яккаратаеро дар замони гузашта ифода мекунад, ки бевосита аз тарафи субъект иҷро шудааст: Ҳамон бегоҳ дар сари оташдон нишаста палав пӯхтем (Ф.М., с.144); Низомиддин ва Гуломҷонмахсум ба хона даромаданд (Ч.И.Тах.в., с.43); ...пеши аълами Бухоро... рафтам (С.А.Кул., ч.1, с.60).

2. Хабарҳои феълии содда амалу ҳолатеро ифода мекунад, ки иҷрои он ба амалиёти субъект мансуб набуда, ба объект ва ё ҳоли ҷумла вобастагӣ дорад:¹ Масалан: Донаҳои арақ дар шуои офтоби сурхи бегоҳирузӣ чун алмоспораҳо медурахшиданд (Ф.М., с.17); ... Кабир онро аз забони чандин кас шунидааст (С.У., с.27); Одина, албатта, бо роҳнамоӣ ва далолати ту гурехтааст (С.А.Кул., ч.1, с.205).

3. Хабарҳои мазкур амалу ҳолати статикӣ (беҳаракатӣ) предметеро нишон медиҳанд, ки новобаста ба субъект ба амал омадаанд. Масалан: ...саг... фишшосзанон меҳобид (С.А.Кул., ч.3, с.222); Дар доманаи сиёҳнок хурёк рустааст (С.Сан.С., с.52).

4. Ин хабарҳо амалеро ифода мекунад, ки дар натиҷаи амали дигарро содир кардани субъект ба вуқӯъ омадааст: Номашро гирифта бачаҳоятонро... меҳобондед... (Р. Ҷ.Кул., ч.2, с.154); Шаббода қувват гирифта, ба хирманҷой бӯи пудина ва шуввоси мавҷҳои Ванҷобро мерасонд (Ф.М., с.29).

5. Хабарҳои феълии содда (ё синтетикӣ) бо шакли нақлӣ ва нақлии ҳикоягӣ замони гузаштаи сигаи хабарӣ ифода ёфта бошанд, вобаста ба мазмуни ҷумла ва баъзе аъзоҳои он амали аз тарафи субъект такроршударо нишон медиҳанд. Масалан: ...борҳо шудааст, ки мо даст пеш гирифта ба ҳурмати тамои пеши шумо баромадаем (С.А.Кул., ч.2, с.18); ...борҳо шудааст, ки шумо бе пурсиш дастҳои... моро бастаед (С.А.Кул., ч.2, с.19). Садриддин Айни лӯғатҳоро борҳо хондааст. то ки хангоми шарҳи калимае ба хато роҳ надихад.

Ба хабарҳои феълии соддаи ҷумлаҳои фавқ ҳоли миқдору дараҷа (борҳо) мафҳуми такрори амалро бахшидааст. Ва агар хабарҳои феълии он ҷумлаҳо дар замони гузаштаи нақлӣ амали борҳо такроршудаи ба субъект маълумро ифода карда бошанд, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои бо ин шакли сигаи хабарӣ низ вомехӯранд, ки амали онҳо ҳамчун натиҷаи

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка, с.69.

хулосабарорӣ ё мушоҳидакории субъект (шахси ноқил) тасаввур карда мешавад.

Масалан: Хайрият, ки дар сари вақт захми шуморо бастаанд (Ҷ.И. Таҳ.в., с.260);... маълум, ки яксола кори мактаб бефоида нагузаштааст (Ҷ.И.Таҳ.в., с.229). Ин рузхо ҳам мегузаштааст (ж.С.Ш.).

Бамаврид аст, дар бораи шакли дуҷуми сиғаи хабарии замони гузаштаи нақлии типи хондастам, шундастам, ки он дар адабиёти забоншиносӣ перфект II ном гирифтааст,¹ гуфта гузарем. Чи тавре ки олимони қайд мекунам, он аз асоси замони гузаштаи феъл бо иловаи шакли пурраи бандаки хабарӣ ташкил ёфта, дар забони адабии пешина серистеъмол будааст. Ин шакли феълӣ ҳоло гоҳо дар назм ва бештар дар шеваи тоҷикони шимолӣ, инчунин дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ, қаротегинӣ ва роғии шеваи ҷанубии Тоҷикистон мавриди истифода буда, дар наср истеъмоли он ба назар намерасад.² Аз маъноӣ чунин феълҳо дар вазифаи хабар низ хулосабарорӣ шахс фаҳмида мешавад. Чанд мисол:

*Шукуфа гоҳ шукӯфтасту гоҳ хушида,
Дарахт вақт бараҳнасту вақт пӯшида*
(Саъдӣ, с.50).

*Авлоди башар чун ту фидокор надидаст,
Чон додию ҷони ҳамаи халқ харидӣ*
(М.Т.Кул., ҷ.I, с.39).

6. Ба вазифаи хабарӣ феълӣ содда омадани замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ. Маълум аст, ки ин шакли сиғаи хабарӣ амалу ҳолати такроршуда ва давомнокро дар замони гузашта мефаҳмонад, аммо он дар ҷумла ҳангоми ба вазифаи хабар омаданиш вобаста ба мавқеи нутқ тобишҳои нав пайдо карда, замонҳои дигари феълро ҳам далолат мекунад. Муқоиса кунед: а) Амали давомнокро дар замони гузашта мефаҳмонад: Вай бошад, ба ҷои хурсанди хунг-хунг мегирифт (Р.Ҷ.Маъ.д., с.43); Дар мактаби Валихон Нурмуҳаммад ном косиббачае мехонд (Р.Ҷ.Маъ.д., с.38); Бачаҳо ба сӯи мо нобоварона нигоҳкунон... меистоланд (Ф.М., с.186).

¹ Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.2.-Душанбе, 1979, с.115-116; Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забоншиносӣ, с.248-249; Розенфельд А.З. Глагол.-Очерки по грамматике современного таджикского языка, вып. I, с.44.

² Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.2, с.115-116.

б) Амал ва ҳолати аз тарафи субъект борҳо такроршударо мефаҳмонад. Масалан: ... дарахтони калонро бо ду-се табар задан аз бех меандохт (Р.Х., с.26); Мо навбат ба навбат мемолидем (Р.Ч.Маъ.д., с.40); ... дар вақти зарурат ман ҳам шабона аз ин роҳ меомалам ё мерафтам (С.А.Кул., ч.7, с.275).

в) Замони ҳозираи давомдорро мефаҳмонад, ки ба назари мо, ин ҳолат ба мавҷудияти калимаҳои замони ҳоло. ҳозир. акнун вобастагӣ дорад: Ҷ ҳоло ба кучо рафтан ва чӣ кор карданаҷро намелонист (Ю.А., с.73).

7. Хабарҳои феълии содда бо шакли ҳикоягии замони ҳозира-ояндаи сигаи хабарӣ ифода ёфта, чунин маъноҳоро вобаста ба матн далолат мекунад: а) амали замони ҳозираи давомдорро: Иқтидори иқтисодии республикаи мо доимо меафзояд (Г.Т.сов.); Ин оху фиғонҳое, ки аз домани чули Қизил мебарояд, аз Қарши ҷавоб меёбад (С.А.Кул., ч.3, с.139); Писарҳои ҷинойткори Берлин!-Кучо ин сон ҳаросон мешитобед? (Х.Ю., с.89); Донаҳоят пӯсад, ду шабу ду рӯз ин тараф меборад-а (Р.Ч.Маъ.д., с.45).

б) амали танҳо-дар замони оянда содиршавандаро, ки вуқуи он маълум ва гоҳо номаълум аст: Биё, мон, пагоҳ меравӣ (Ю.А., с.118); ...вай шабаки онҳоро ба гупсар савор карда мегузаронад (Ю.А., с.13); ...Эрач...пули бедарди миёро аз кучо меёбад? (Маҷал.: С.Ш.)

в) амали дар замони гузашта воқеъ-шударо: Ман мешунавам, ки шумо... ба чандин нафар чапандозон нону ош медихед (С.А.Кул., ч.7, с.17); Сартароши солхурда деҳқони ҷавонеро руи санг шинонда муи сарашро метарошад (С.У., с.11); Ин тантанаро писари вай—Фадееви хурдӣ мекушояд (Ю.А., с.6.).

Баъзан замони гузаштаро фаҳмонидани хабарҳои феълии содда бо ин сигаи хабарӣ аз маънои хабарҳои дигари дохили ҷумла низ маълум мешавад. Масалан: Зиёдулло Эшон... ҳис намуд ки аз манаҳаш хун мечакад (Ю.А., с.203); Дар роҳ... мегуфт, ки барои машқи ҳарбӣ меравад (Ҷ.И.Тах.в., с.161).

8. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб (тобеъ ва пайваст), агар хабарҳои ҷумлаҳои содда бо шакли содда ва сохтаи сигаи хабарии феъл ифода ёбанд, он гоҳ яке аз он хабарҳо сабаб ё шарт, дигаре натиҷаи он амалро нишон медиҳанд. Масалан: Агар шумо ҳамин хабарро ба ман мерасондед, ман ҳам

чизхоямро ба шумо ба муждагонии ин хабари хуш мелодам (С.А.Кул.,ч.7.с.577); Ҳар чо амалдорро дилем, мезанем (С.У.,с.23); Ба зонуяш чизе... расиду вай чапа шуда афтид (Ҷ.И.Тах.в.,с.52).

9. Вобаста ба тарзи ифода, тавассути истеъмоли хиссаҷаҳо ва баъзе калимаҳои модалӣ (тахминан, тақрибан) хабарҳои феълии соддаи бо сигаи хабарӣ ифодаёфта ба тобишҳои иловагии маъноӣ—тааҷҷуб, тахмину таъкид ва хурсандиро ифодакунанда соҳиб мешаванд. Чанд мисол: Магар ман ягон касро... гардондаам? (Ю.А.,с.23); Боз, тахминан, панҷ ман ҷувории сафед монд (С.А.Кул.,ч.1,с.23); Худаш дар ру ба рӯягон истодааст-ку, тақсир (Ю.А.,с.154); Кӣ дидаасту кӣ шундааст, ки дар ягон ҷой касе хушу ёди аҳли як деҳаро... ба худ тасхир карда бошад? (Ф.М.,с.42); ...наход чанлта будани бачаҳотонро надонед, амак? (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.49); Ҳарчи худатон омадед, ман ба назди шумо рафтани будам (Ю.А.,с.104).

Дар чунин маврид, агар он хиссаҷаҳо ва калимаҳои модалӣ аз ҷумла фуруғзор карда шаванд, тобишҳои иловагӣ низ барҳам меҳуранд. Масалан, ҷумлаҳои мазкурро бо аслашон муқоиса кунед: Ман ягон касро гардондаам; Боз панҷ ман ҷувории сафед монд; ва ғ.

Ба вазифаи хабари феълии содда омадани феълҳои ҳаст ва доштанро махсус қайд кардан лозим меояд. Феълҳои мазкур дар вазифаи хабари феълӣ нисбат ба дигар шаклҳои соддаи сигаи хабарӣ фарқдоранд. Мутаассифона, то ба ҳол, ба ҷуз дар монографияи Р.Ғаффоров,¹ на дар мақолаҳои илмӣ ва на дар китобҳои дарсии мактаби олий, ки доир ба синтаксис нашр шудаанд, дар хусуси хабари мустақил шудани ҳаст ва хусусиятҳои он ҳамчун хабар фикри амиқе пеш ронда нашудааст. Гарчи хабар шуда тавонистани калимаи ҳаст аз тарафи Л.Бузургзода таъкид шудааст, вале хусусиятҳои он дар ин вазифа қайд нагардидааст.²

Дуруст аст, ки дар рисолаҳои доир ба морфология бахшидашуда вобаста ба боби “Феъл” оид ба ду вазифаи доштани калимаи ҳаст (ҳаст - феъли мустақил; ҳаст-бандак, феъли ёридиҳанда) фикрҳои ҷолиби диққат гуфта шудааст.³

¹ Ғаффоров Р. *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.3, с.49-50.

² Бузургзода Л. *Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ*, с.12-13.

³ Расторгуева В.С. *Краткий очерк грамматики таджикского языка*, с.552-553; Маъсумӣ Н. *Асарҳои мунтахаб*, ҷ.2. *Забониносии*, с.188-189.

Лекин дар китобҳои дарсии забони русӣ кайҳост, ки дар бораи хабари мустақил шудани калимаи ҳаст (есть) чун шакли нодурусти феъл маълумот мавҷуд аст.¹

Шакли нодурусти феъл номида шудани ин калима аз ин ҷост, ки вай мисли феълҳои тасрифӣ асоси замони гузашта надорад ва дар он маънои категорияҳои шахс, шумора ва сифа дар ниҳояти сустӣ инкишоф ёфтааст.

Ҳаст ҳамчун феъли мустақил маънои ба чизе доро буданро, мавҷудиятро ифода карда, замони ҳозираро ба таври умумӣ нишон медиҳад. Азбаски он шахсу шумораро ҳангоми ба маънои дорой ва мавҷудият омаданаи ифода карда метавонаду қобилияти предикативӣ (хабаршавӣ) дорад, вазифаи онро дар ҷумла ҳамчун хабари феълии содда таъин намудан қобили қабул аст.² Инак, чанд мисол барои ба вазифаи хабари феълии содда омадани феъли ҳаст: Ҳастанд, шахри худ, модари худ, фарзанди худро дӯст намедоштагӣҳо, бадзотҳо ҳастанд (Ҷ.И. Дувоз., с.98); Дар рӯ ба рӯи дарвоза як равоқи панҷараи оҳаниндор ҳаст (С.А.Кул., ҷ.2, с.55); Ба ихтиёри ин пируни нуронӣ 25 гектар замин ҳаст (Рӯзн.: Мад.Тоҷ.)

Чун ҳаст аз маънои луғавии феъли будан низ мавҷудияти чизе ва ҳангоми бо ҳиссаҷа (префикс)-и инкории на-омаданаи баръакси онро ҳис намудан мумкин аст. Чунончи:

Луқмони Ҳаким андар он корвон буд (Саъдӣ, с.47).

Дуртар аз ин бог... деҳае буд...

(С.А.Кул., ҷ.3, с.18);

Дар тоқии у якчанд дона қурут буд (С.У., с.32)

Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки дар ҷумлаҳои боло феъли буданро хабари мустақил ва ё хабари феълӣ ҳисобидан он қадар боварибахш нест. Мо гумон мекунем, ки хабари ҷумлаҳои зикршуда (будан, набудан) шакли ихтисоршудаи хабарҳои воқеъ будан, мавҷуд будан аст, ки аз рӯи чунин шаклашон онҳоро хабари номӣ гуфтан лозим меояд. Масъалаи афтидан ё худ ихтисоршавии хабарҳо ба ҳодисаи эллипсис алоқаманд аст, ки доир ба он баъдтар дар ҳамин фасл маълумоти муфассал хоҳем дод.

Вазифаи дигари феъли ҳаст ин аст, ки вай дар таркиби хабарҳои номии ҷумла ҳамчун феъли ёридиҳанда меояд, ки дар

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка, с.71-72;

² Гаффаров Р.Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.49.

бораи ин вазифаи вай забоншиносони тоҷик қайдҳои махсус кардаанд¹ ва он қайдҳо дар грамматикаи мактаби олии низ инъикос ёфтааст. Дар сурати чузъи ёридиҳандаи хабар шуда омаданаи феъли ҳаст, асосан, алоқаи чузъи асосии хабарро аз руи шахсу шумора бо мубтадо барқарор мекунад. Масалан: ...ман ситамдида ва ситамрасида ҳастам (Ҷ.И.Дух.от.,с.277); Ҳоло бисёр маънос ҳастам (Б.Н., с.190).

Чи тавре ки аз қайди олимони маълум аст, дар сурати чузъи ёвари хабари номӣ шуда омадани калимаи ҳаст онро бандқҳои хабарӣ ва замони ҳозира - ояндаи феъли ёридиҳандаи будан (мебошад) иваз карда метавонад.² Вале баъзан ҳаст чузъи ёридиҳандаи хабарҳои феълӣ низ шуда метавонад, ки дар чунин маврид он бо шакли замони ҳозира-ояндаи феъли модалии ҳостан (меҳоҳам) ҳаммаъноӣ пайдо мекунад: Хуш, ту чӣ гуфтани ҳастӣ (Ф.М.,с.20); ...ба маълумоти муаллимони... расондани ҳастем (Рузн.:Тоҷ.м.)

Маълум аст, ки калимаи нест шакли инкории феъли ҳаст мебошад. Бар хилофи феъли ҳаст нест дар вазифаи хабари феълӣ ба чизе доро набудани предмет, аз чизе маҳрум шуданро ифода мекунад. Он низ дар ду вазифа-xabари мустақил ва феъли ёвар омада метавонад. Масалан: а) ба вазифаи хабари феълӣ: Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест, -Дар ғамқадаи замона ғамхоре нест (Ҷомӣ)³; ...дар сафи ҷанг тир нест, милтиқ нест... (С.А.Кул.,ҷ.1,с.228).

б) ба вазифаи чузъи ёвари хабари номӣ: Маълум шуд, ки дигар ман ба ёрикдор, яъне маслиҳати ӯ мӯхтоҷ нестам (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.25); умргузаронии ҳаррузааш ҳам бад нест (С.А.Кул.,ҷ.2,с.129).

Феъли доштан чун феъли ҳаст ба маънои дорой хабар шуда, ба чизе соҳиб будани предмет-мубтадоро⁴ нишон медиҳад ва дар сурати бо ҳиссаҳои инкории на омаданаи хилофи ин маъноиро медиҳад. Дар ҷумлае, ки феъли доштан ё шакли инкории он (надоштан) хабари феълӣ мебошад, объекти

¹ Ниёзмухаммадов Б. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.24-25; Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо, с.7-12.

² Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забоншиносӣ, с.188; Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо, с.9.

³ Хусейнзода Ш. Адабиёти тоҷик (Барои синфи 8). - Душанбе, 1978, с.250.

⁴ Исмаилов М.Ф. Пурқунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик - Сталинобод, 1962, с.22-23; Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.59.

бевоситаи суратнаёфта омада, маънои асосии хабарро конкрет месозад, чунки он предмет бевосита ба субъект мансубият дорад. Масалан: Аз чорпо як гови чушой, як чуфт гови кори ва як сар хар дошт (С.А.Кул.,ч.7,с.57); У марди сиёпанч-чиҳилсола... буда, чашмони калон-калони зебо дошт (Ю.А.,с.8); Вай то дируз мўйлаб надошт (Ю.А.,с.8); Охир, у ғайри ту каси дигар надорад (Маҷал.: С.Ш.)

Агар дар ҷумла пеш аз объекти суратнаёфта ҳиссаҷаи на ояд, доштан дар ин маврид ҳам маънои ба чизе доро набудани субъектро ифода мекунад: Онҳо на хурданӣ доштанд ва на пушидани дуруст (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.49).

Хусусияти хосеро доро будани феъли доштан дар вазифаи хабари феълии ҷумла диққати проф. М.Ф.Исматуллоевро низ ба худ ҷалб кардааст. Муҳаққиқ дуруст қайд мекунад, ки пуркунандаи бевосита дар назди феъли доштан бо “исмҳои чизу ашё, исмҳои ҷинси шахс” ифода ёфта бошад, “бо пасоянди-ро” сурат намеёбад. Инчунин у мавриди ба саволи кӣ? ҷавоб шудани номҳои ифодакунандаи шахсро дар вазифаи объекти бевоситаи суратнаёфта ба феъли доштан марбут доништа гуфтааст: “Исмҳои ҷинси ифодакунандаи шахс танҳо дар назди ҳамин феъл (хабар-С.Ш.) омада, ҳамчун пуркунандаи бевоситаи суратнаёфтаи тобеш ба саволи “кӣ?” ҷавоб мешаванд. Мисолҳо: Фозилҷон падар дорад, бародари баркамол дорад, ки дар Тошкент меҳонад; Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ...”¹

2) Ифодаи хабарҳои феълии содда бо шаклҳои соддаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист). Хабарҳои феълии содда дар сурати бо шакли соддаи сифаи мазкур ифода ёфтанишон амалу ҳолати субъектро, ки ба тобишҳои маъноӣ моил аст, дар худ акс месозанд. Тобишҳои маъноӣ ё худ модалиро фаро гирифтани ин хабарҳои феълӣ, пеш аз ҳама, ба табиати маънозохиркунии онҳо (хонам, хонӣ, хонад) вобастагии зиҷ дорад. Ҳатто берун аз матн ҳам ин шакли феълӣ маънои ба иҷрои амалу ҳаракате майлу хоҳиш доштани субъектро ифода карда метавонад. Аммо хосияту қобилияти барҷаътаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ бештар дар матн вобаста ба услуби баён, тартиби калимаҳо,

¹ *Исматуллоев М.Ф. Пуркунандаи бевосита дар забони адаби ҳозираи тоҷик, с.22-23.*

интонация, мавҷудияти ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ (ҳиссачаҳо, калимаҳои модалӣ, пайвандакҳо) зуҳур меёбанд.¹ Аз ҷумла, Н.Маъсумӣ хулосаи умумии худро дар бобати сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ чунин баён кардааст: “Замон ва тобишҳои маъноии феълҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ вобаста ба сохту робитаҳои синтаксисӣ ва оҳанги гуфтор низ равшан мегардад. Ҳамаи тобишҳои ин сиға, ки бештаринашон аҳамияти услубӣ доранд, ба ду маънии умумӣ, яъне шарт ва майлу хоҳиш марбутанд.”²

Ҳаминро гуфтан зарур аст, ки Н.Маъсумӣ, бо вучуди он ки доир ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ назарияҳои хуб пеш ронда, бо фактҳои забонӣ (ҷумлаҳо) исботи фикр кардааст, дар қатори мисолҳои овардаи ӯ на ҳамаашон ба шакли муқарраршудаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (хонам, хонӣ, хонад) мувофиқат мекунад. Чунончӣ, феълҳои ҷумлаҳои зерин, ки ҳамчун сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ маънидод карда шудаанд, шакли ин сиға набуда, балки сиғаи хабариянд, ҳарчанд ки вобаста ба матн (дар ду ҷумлаи аввал) шартӣ иҷрои амалро (дар ҷумлаҳои сонӣ) хоҳишу нияти субъектро далолат мекунад. Масалан: Имрӯз шумо намеомадед, пагоҳ худам ҷеғ заданӣ будам.-Дари бахти ту як кушода мешуд, ман ба муроду мақсадам мерасидам (Ҷ.И.).³ Кошки кудурат аз миён бардошта мешуд (Ҷ.И.). Ақаллан, боратро ба замин мемондӣ (Ф.М.). Ман гуфтани хастам, ки дар ин кирдори ӯ чӣ сирре ҳаст (Ф.М.). Имрӯз ҳукуматро фиреб доданӣ мешавӣ (Х.К.).⁴

Проф. В.С.Расторгуева дар рисолааш “Краткий очерк грамматики таджикского языка”, ба фикри мо, табиати асосии сиғаи шартӣ-хоҳишмандиро, асосан, дуруст ошкор сохта, мавридҳои истифодаи онро, аз як тараф, дар ҷумлаҳои соддаи мустақил ва аз тарафи дигар, дар дохили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ (дар вазифаи хабари сарҷумла, ҷумлаи пайрави пуркунанда ва хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол-замон, мақсад,

¹ *Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с.555-559; Расторгуева В.С. Очерки по грамматике таджикского языка, вып.2; Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского языка (Северная группа).- Сталинабад, 1956, с.42; Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2, Забониносии, с.119-124; Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.51.*

² *Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.Забониносии, с.234.*

³ *Ҳамон ҷо, с.234.*

⁴ *Ҳамон ҷо, с.236.*

шартӣ, натиҷа, монандӣ) муайян кардааст. У таъкид мекунад, ки тавассути сиғаи мазкур ҳам хангоми ба сифати хабари ҷумлаи пайрави пурқунанда ва баъзан хангоми ба вазифаи хабари ҷумлаи пайрави шарту натиҷа омаданаҷ замони воқеи амалу ҳолат равшану аниқ ифода меёбад.¹

Бояд гуфт, ки муҳаққиқони номбурда дар рисолаҳои худ хусусиятҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандиро на аз руи тартиби сохт-содда (ё худ синтетикӣ) ва таркибӣ, балки ба таври омехта зикр намуда ғузаштаанд. Номбурдагон аксар дар ҳамин ақидаанд, ки ғӯе тавассути сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ чи дар ҷумлаҳои соддаи мустақил ва чи дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ доимо ягон тобиши маъногие (эҳтимолу зарурат, нармияту қатъият, орзумандиву боварӣ ва ғ.) ба мазмуни умумии ҷумла зам мешуда бошад. Вале аз мушоҳидаи материалҳои ҷамъшуда мо ба хулоса омадем, ки чи дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва чи забони адабиёти классикӣ вобаста ба мавқеъ ва тарзи ифода шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ баъзан дар ҷумла на фақат ягон маънои иловагиро, балки ба шартеву хоҳише вобаста будани амали субъектро ҳам нишон намода, чун сиғаи хабарӣ ба назар мерасад.

Ин ҳолат, пеш аз ҳама, дар сурати замони ҳозира-ояндаро ифода кардани сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист), ки дар он маънои шарту хоҳиш бештар инкишоф ёфтааст, низ мушоҳида карда мешавад.

Инчунин мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки тавассути шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар ҷумлаҳои содда, асосан, маънои хоҳиш барҷаста эҳсосшаванда буда, дар як вақт ифодаи маънои ҳам шарту ҳам хоҳиш дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, махсусан бо ҷумлаи пайрави шарт, имконпазир мегардидааст. Вале на ҳама вақт дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ амали хабарҳои бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифодагардида маънои шарту хоҳишро, балки маънои шарту натиҷа, монандиву натиҷа ва дигар маъноҳоро низ ифода карда метавонад. Маъноҳои мазкур вобаста ба мазмуни амали субъекти сарҷумлаву ҷумлаи пайрав ё тавассути амали субъекти яке аз ин ҷумлаҳо ва ё бо таъсири объекте амалӣ мегардад.

Ба фактҳо муроҷиат мекунем: I. Шакли синтетикӣ сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (хонам, хонӣ, хонад) дар вазифаи хабари

¹ *Рассторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с.555-559.*

фёэлий содда ба чунин маъноҳо молик аст:

а) Амалҳои реалӣ ва ирреалӣ (гайриреалӣ)-и давомнокро дар замони ҳозира-оянда ифода мекунад. Дар ҷумлае, ки амали субъект реалӣ аст, яъне ба вучуд омадааст, аз мазмуни сигаи мазкур ва ҳам аз мазмуни умумии ҷумла ба шарту хоҳише ё худ ба ягон маъноӣ модалӣ (иловагӣ) доро будан ё набудани амалу ҳолат ҳис карда мешавад. Мисолҳо: ӯ ба шакар мемонад, ки аз болояш оби ҷӯш резанд (ж.С.Ш.); ...яқин намехоҳад, ки нолаҳои маҳзуни дуторашро ҳамсояҳо шунаванд (Ф.М.,с.132)

Ин маънӣ хангоми бо фёэл доштан (ба маъноӣ дорой) ифода ёфтани сигаи мазкур барҷастатар ифода меёбад. Масалан: Аммо, дар ҳақиқат, як нишон дорад (Саъдӣ, с.114); “Ганҷи Ҷоми”-и Насриддинов... девону рисолаҳои чопи сангӣ дорад (г.Мад.Т.); Падар дораму модар надорам (Ҷ.-ул-х., с.123).

б) Сигаи мазкур ба шарту хоҳише вобаста будани амали ҷумлаи пайрави шартро дар замони оянда нишон медиҳад. Дар чунин маврид хабари ҷумлаи пайрав маъноӣ ирреалӣ дошта, хабари сарҷумла ҳамчун натиҷаи амали ҷумлаи пайрав бар хилофи он амали реалиро далолат мекунад. Чанд мисол: Кадом саҳифаро хоҳед кушоед (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.28); Пас, то тавонед. эҳтиёт шавед (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.382); Ҳо,... кутоҳаш, ҳар чизе, ки аз асбоби кайф гӯӣ, ...дар он ҷо ёфт мешавад (С.А.Кул.ҷ.1,с.136); Агар дута ҳамин хел меҳмон биёяд. барои замингардонӣ ба мо трактор даркор намешавад (Ю.А.,с.49).

в) Сигаи шартӣ - хоҳишмандӣ (аорист) ба вазифаи хабари ҷумла омада, амалеро дар замони оянда ифода мекунад, ки вукӯяш ҳатмӣ буда, мазмуни ба сигаи амрӣ шабоҳат дорад. Мисолҳо: Бигузор, то биравад, ки он кас бурд, боз нахоҳад дод (Л.-ут-т.,с.18); Ту ба рӯи рег бештар ҳезум монда даргирон, ки то расидани ҳамир тафсад (С.А.Кул.ҷ.3,с.221).

Дар ҷумлаҳои додашуда сабаби мазмуни амрӣ гирифтани хабар ба маъноӣ луғавии калимаи модалӣ (бигузор) ва фёэл (даргирон) вобастагӣ дорад, ки таъсирашон ба амалҳои сонӣ (xabар) гузаштааст.

г) Хабарҳои фёэлий содда бо ин шакли сига натиҷаи реалӣ ва ё ирреалии амалеро дар замони оянда ифода мекунад, ки пеш аз вукӯяш субъект тасаввур кардааст ё ба ӯ маълум аст: Ҷаҳонгирон... фикр кард, ки ҷӣ хуб мешуд, агар ин ҷавони пурзӯро тавоно ҳамроҳи онҳо ба Вахш равад (Ю.А.,с.9);

...андешаи шабу рӯзи Мирзоакрамбой ин буд, ки чӣ навъ карда мансаби аз даст рафтаашро ба худ баргардонад (С.У., с.3).

д) Хабарӣ феълӣ содда дар ҷумлаи пайрави шартӣ амалеро дар замони оянда нишон медиҳад, ки вай боиси вуқӯи амали сарҷумла хоҳад шуд. Масалан: Агар ҳозир ту танҳову пиёда рави, имшаб хоби мо намебарад. (Ю.А., с.118).

Ба чунин маънӣ омадани сӯғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар зарбулмасалу мақолаҳои халқӣ бисёр дида мешавад: Илм хоҳӣ-такрор кун; Дониш хоҳӣ-пурсон бош; Аз гунчишк тарсӣ—арзан накор; Бо хуб шинӣ-хуб шавӣ, бо дег шинӣ-сиёҳ шавӣ (Фольклор).

2. Хабарҳои феълӣ синтетикӣ бо сӯғаи шартӣ-хоҳишмандӣ вобаста ба матн, услуби баён замони гузаштаро низ далолат намуда, чунин маънихоро ифода месозанд:

а) Феълҳои гуфтан ва доштан дар ин вазифа амали реалии ба вуқӯъ омадагиро мефаҳмонанд: Ширеш гӯям, не, атола ва агар атола гӯям, не, ширеш мегуфт (Р.Ҷ.М.д., с.32); Шунидем, ки китоби Мавлоно Ҷомӣ дорӣ (г.Мад.Т.).

Инчунин вобаста ба услуби баён феълҳои дигар низ амали реалии ё худ имконпазирии вуқӯи онро дар замони гузашта нишон медиҳанд. Масалан: Як пагоҳӣ аз хоб хеста, ба оғил равам, ки асп нест (Ю.А., с.80); Ман маҷбур шудам, ки аз мехи ошхона қулфи дарвозаро гираму ба кӯча бароям (Ҷ.И.Т.анк., с.33); Деҳқонон маҷбур шуданд, ки киштро дубора... бикоранд (г.Мад.Т.).

б) Дар таркиби ҷумлаи пайрави пуркунанда хабарӣ феълӣ бо ин шакли сӯғаи феълӣ (аорист) амалеро ифода мекунад, ки он ба талаби субъекти сарҷумла содир шуда, мазмунан ба сӯғаи амрӣ шабоҳат дорад: Вақте ки ӯ ба ҷои хоби худ мерафт, Адолат ба модараш гуфт, ки куртаҳои ӯро диҳад (Ю.А., с.67); Ҳаким ба писараш фармуд, ки дар назди каппаи аввал харҳоро боздорад (С.Сан С., с.53).

Баъзан хабарӣ феълӣ бо сӯғаи мазкур дар ҷумлаи пайрави пуркунанда амалҳоро дар бар мегирад, ки талаб не, балки ҳамчун таассурот, нияту хоҳиш ва мақсаду иродаи субъекти сарҷумла ба назар мерасанд. Масалан, Фикру хаёлҳои гуногун намонданд, ки духтараки бечора... қадре осояд (Ҷ.И.Дух.от., с.254); Диловар аз дилу ҷон мехост, ки Адолат хамеша дар паҳлуяш бошад (Ю.А., с.136); Ғиёсиддин... гуфт, ки

ба ин гапҳо бовар карда худаширо наранҷонад (Ҷ.И.Тори анк.,с.83); Амаки Муҳаммадмурод... хабар кард, ки барои шом хӯрдан бар хиргоҳи у гузаранд (С.Сан.С.,с.77); Худатон ба ман иҷозат надодед, ки ба хона равам (Ҷ.И.Дух.от.,с.58).

в) Дар вазифаи хабари ҷумлаи пайрави пурқунанда хабари феълӣ бо аорист ифодаёфта амалу ҳолатеро нишон медиҳад, ки он давоми натиҷавии амали мақсадноки сарҷумла буда, реалӣ шудани он ба худи субъект вобаста аст. Мисоли: Онҳо... иҷозат пурсиданд, ки ба назди Карим дароянд (Ҷ.И.Дувоз.,с.190); Ман... ваъдаи қатъӣ додам, ки он шеърро аз паҳн шудан боздорам (С.А.Кул.,ч.7.с.262).

г) Ҷунин хабарҳои феълӣ дар замони гузашта хабари ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро ташкил дода, ҳамчун амали ирреалии субъекте зоҳир мешаванд, ки вай (субъект) онро (амалро) содир накарда, амалу ҳолати дигарро ба вуқӯ овардааст. Воситаи алоқаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла дар ин ҳолат, асосан, пайвандаки бе он ки аст. Масалан: Ҷавон, бе он ки дасту доси худро аз қор боздорад, гуфт... (С.А.Кул.,ч.2,с.433); Ҳасан бо ин гуна мулоҳиза, бе он ки ба занон фаҳмонад, аз боғ баромад (С.А.Кул.,ч.3,с.22); Вай ба ҷои он ки тарсида гурезад, сӯи мардак омад (С.Ҷугӣ,с.30)

3) Агар дар ҷумла калимаҳои модалӣ истифода шуда бошанд, чи дар замони гузашта ва чи дар замони оянда хабарҳои феълӣ бо аорист ифодаёфта вобаста ба маънои он калимаҳо ва тарзи ифодаи фикр ҳар гуна тобишҳои иловагӣ пайдо мекунанд:

а) Дар ҷумлаҳои зерин вуқӯи амал ирреалӣ буда, маънои эҳтимолро дорад: Бинобар он, тарсидам, ки мабодо ба ту офате расад (Ҷ.-ул-х.,с.28); Метарсиданд, мабодо он хазина... боз гашта ба дасти соҳибони ҳақиқии худ барнагардад (Ҷ.И.Дух.от.,с.57).

б) Хабарҳои феълӣ содда дар ин ҷумлаҳо тавассути калимаи туфайлии албатта ва ҳиссачаи магар амалҳои оғозро далолат мекунанд, ки вуқӯяшон ҳатмист: Ҳайдаркул гуфт, ки агар Асо ва Мирак ном писарбача омада бошанд, албатта, ба назди у гузоранд (Ҷ.И.Тах.в.,с.141); Магар ин ки дар ҷустуҷӯи амал галабон боз як-ду рузи дигар ин ҷо истад (С.У.,с.77).

3) Ифодаҳои хабарҳои феълӣ содда бо шаклҳои синтетикӣ сигаи амрӣ. Хабарҳои феълӣ бо ин сига ифода

ёфтагӣ, ба сабаби он ки фақат аз асоси замони ҳозираи феъл ташкил меёбанд, танҳо ба нишон додани замони ҳозира ва ҳозира-оянда қобилият доранд. Чунин хабарҳо амалҳои ирреалии аз тарафи шахси яқум ба сӯи шахси дуҷоми танҳову чамъ нигаронида шудагиро, ки оҳанги амру фармон, илтимосу хошиш, даъвату водоркунӣ ва нармиятро доранд, дар бар мегиранд. Дар назар бояд дошт, ки субъекти ҷумлаҳои хабарашон бо сифаи амрӣ ифодагашта, асосан, фоил набуда, хабари ҷумла бошад, ҳамчун натиҷаи амали фоили дигар ба ҳисоб гирифта мешавад. Реалӣ гардидани амали ин гуна ҷумлаҳо дар оянда ба ҳамон субъекте тааллуқ дорад, ки вай дар аввал фоил набуд.

Дар воқеъ, зимни сифаи амрии феъл вобаста ба оҳанги талаффуз, мавҷудияти калимаҳои модалӣ дар ҷумла ва тавассути ба он феълҳо (сифаи амр) васл шудани префиксҳои на- ма- (ма-бештар хоси назм), би-ифода ёфтани маъно ва тобишҳои гуногунро олимон дар асарҳои доир ба феъл бахшидашон қайд кардаанд.¹ Азбаски асли маъно ва тобишҳои маъноии сифаи амрӣ, чун дар дигар сифаҳои феълӣ, хангоми хабаршавиаш дар ҷумла зоҳир мешавад, мо ҳам маъно ва тобишҳои дилхоҳ зоҳир кардани сифаи мазкурро дар ҷумла дар ҳамбастагии он ба оҳанги талаффузу калимаҳои ёридиҳанда ва гайра аз назар гузаронидем.

Мухтасар хусусиятҳои барҷастаи ин сигаро дар вазифаи хабари феълӣ ҷумла ин тавр номбар кардан мумкин аст:

а) Амру фармони ба субъекти ҷумла нигаронида шудагиро ифода мекунад: -Миршаббег, давед!-гӯён... фарёд кашид (С.А.Кул., ч.3, с.260); Ҷар дуяшро ҳам ба ин хона дароварда, аз болояшон дарро бандед (Ҷ.И.Дух.от., с.59); Исто, аз гандакал буданат ор кардӣ магар? (Ҷ.И.Тах.в., с.480).

б) Вобаста ба матну оҳанги гуфтор ва калимаҳои ёридиҳанда сифаи амрӣ амали ба тариқи хоҳишу илтимос ва водоркунӣ ба субъект равонашударо дар худ таҷассум мекунад. Масалан: Гир, писарам, аз ман ба ту ҳадя (Ҷ.И.Тах.в., с.57); Хайр, бачем, он тарафашро ҳон-чӣ (Р.Ҷ.Маъ.д., с.40); Ҷаминро гиред-чӣ, ҷавони зебо (С.А.Кул., ч.3, с.277).

¹ *Расторгева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с.551-552; 559; Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забонишносӣ, с.238-239; Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского языка, с.42-43.*

в) Дар сурати бо префикси би-ва префикси инкори ма-омадани сигаи амрӣ ифодаи хоҳишу илтимос ва таъкид нармтар мешавад.¹ Мисолҳо: -Май меҳурел?-Биёред (Ҷ.И.Дух.от..с.168); Ма, меҳмон, чой бинӯш (Ф.М.,с.42).

Аммо дар масъалаи бо префикси би-ва бе он омадани сигаи амрӣ дар байни олимон ҳамфикрӣ нест. Масалан, Б.Сиёев дар ин бора сухан ронда, ба чунин хулоса омадааст, ки "Шаклҳои бихон ва хон аз ҷиҳати ифодаи тобишҳои ҷудоғонаи модалӣ ҳаммаъно мебошанд. Фарқ байни шаклҳои мазкур танҳо дар он аст, ки агар хон тобиши фармону илтимосро умуман ифода намояд, бихон маънои зикрётаро қатъитар мефаҳмонад."² Ба назари мо, дар чунин маврид префикси би-ки бо феъли фармоиши хон (бихон) омадааст, ба оҳанги гуфтор на маъноӣ "қатъитар", балки оҳанги навозиш ва нармтари таъкидро бахшидааст. Чунончи, Н.Маъсумӣ доир ба ҳамин масъала гуфта буд: "Шакли сигаи амр ҳам, монанди аорист, дар назму наср префикси би-(бу-) қабул мекунад. Дар ин сурат маънои хоҳишу илтимос бо оҳанги нарму навозиш ифода меёбад. Масалан, Ҳамшираи меҳрубон, биё, одамон, биёед, дар паҳлуи бишинед (Ҳ.К.); Ана, бирав, аз мӯйсафеди садсола бипурс..."³

Агар сигаи амр бо префикси инкори на - ояд, он гоҳ, бар хилофи он ки бо префикси ма - меояд, дар он маъноӣ "Хоҳишу таъкиди нарму навозишкорона... ба ҷиддияту сарзанишу эътироз"⁴ бадал мешавад. Мисолҳо: Ту нарав ист. Равӣ ҳам, омада ист (ж.С.Ш.). Ин тавр нагӯй! - гуфт боз ҳамон кампир (Ҷ.И.Дух.от.,с.460).

г) Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави шарт, мақсад ва сабаб бештар чунин ҳолатро мушоҳида кардан мумкин аст, ки хабари сарҷумлаи онҳо бо сигаи амрӣ ифода ёфтаасту сабаби он амр дар ҷумлаи пайрав аз тарафи субъекти асосӣ (амркунанда) шарҳ дода мешавад. Масалан: Охири ин ҳикояро нагӯед, ман аз ин ҷо намеравам!-гуфтам (Ҷ.И.Тори.анк., с.17); Ту ба рӯи рег бисёртар хезум монда даргирон, ки то расидани ҳамин тафсад (С.А.Кул.,ч.3,с.221); Шумо ҳозир ба хавлӣ баргардед, ки Гулбаҳоратон аз хонаи доя омадагист (Ҷ.И.Тах.в.,с.117).

¹ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забониносии, с.238.

² Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик, с.17.

³ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забониносии, с.238.

⁴ Ҳамон ҷо, с.239.

д) Баъзан аз мазмуни чумлаҳое, ки хабарҳои феълиашон тавассути сифати амри феъл ифода ёфтааст, баробари амру фармон, хошишу илтимос ва нармаи маъноӣ ба касе маслиҳат доданро ҳам дарк мекунем.¹ Чунончи, дар забони адабиёти классикӣ ва дар фолклори тоҷик бештар чумлаҳоеро бо сифати амри дарёфт намудан мумкин аст, ки ба таври маслиҳатомез гуфта шудаанд. Масалан: ...ҳар ғаме, ки бозгашти он ба шодист, онро ба ғам машумор (Қобус., с.20); Он вақт доное ҳозир набошад, аз нодоне биёмӯз (Қобус., с.21); Маъшуқаи беайб маҷӯй, ки наёбӣ (П.хик., с.61); Роҳи якруза рав, тушаи серуза гир (П.хик., с.453); Нон ба ҳама кас бидеҳ, нони ҳама кас маҳур (П.хик., с.453).

4) Ифодаёбии хабарҳои феълӣ бо шакли солла (синтетикӣ)-и сифати эҳтимолӣ. Шакли синтетикӣ сифати эҳтимолӣ дар вазифи хабари феълии солла, асосан, амали дар ҳар се замон (бештар замони гузашта ва оянда) воқеъшуда ё воқеъшавандаро мефаҳмонад, ки дар борааш гуянда аз рӯи тахмин, эҳтимол, гумон ва шубҳа сухан мекунад. Сифати эҳтимолӣ дар замонҳои номбурда дар ду шакл-пурра (хондагистам, хондагистӣ, хондагист) ва нопурра² (хондагиям, хондагий, хондагист)* истифода шуда, дар сурати префикси инкорӣ на- гирифтаниш ҳам амали ҳолати субъекти чумларо ба таври тахминӣ эҳтимол нишон медиҳад. Мисолҳо: Модоме ки намегуянд, аз шумо метарсидагист (Ҷ.И.Тах.в., с.63); Мегуянд, ки вай ҳамаи забонхоро медонад.

Забони моро ҳам медонистагист (Р.Ҷ.Кул., ҷ.2, с.278); Пас дар ин ҷо бемақсад нанишастагист (Ҷ.И.Тах.в., с.46); Восеъ гумон кард, ки Аноргул бо бачаҳо аз боғ омадагист (С.У., с.21).

Дар ду чумлаи аввал хабарҳои феълӣ (медонистагист, метарсидагист) мазмунан амали замони ҳозираи давомдорро

¹ Сафоев А.С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке, с.19.

² Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с.559; Забони адаби ҳозираи тоҷик, ҷ.1 (Лексикология, фонетика ва морфология).- Душанбе, 1973, с.285.

* Эзоҳ. Мо дар вақти ҳустуҷӯи мисолҳо доир ба шакли нопурраи сифати эҳтимолӣ (ҳамоне ки бандики -ст аз он афтида, фақат дар шахси сеюми танҳо боқӣ мондааст) аз асарҳои насрии бадеӣ мисоле дарёфт накардем. Ба ҷуз ин, ин шаклро олимони ҳоси забони адаби ҳозираи тоҷик, балки ҳоси забони гуфтугӯи меҳисобанд.

ба таври гумону тахмин ифода мекунанд. Аммо дар ҷумлаи керин хабари бо сигаи эҳтимолӣ суратёфта (бо префикси ме-) танҳо замони ояндаро далолат мекунад: Мана поездиҳо шабу ру: чубу тахта кашонда истодаанд-ку, ба шумо ҳам мерасидагист (Ю.А..с.18).

Агар дар ҷумла калимаҳои модалӣ бошад, хабарҳои бо ин сига ифодаёфта гумону тахминро таъкид карда, баъзан нисбат ба фикри гуфташуда то дараҷае боварӣ доштани шахсро ҳам мефаҳмонад. Масалан: Шояд аҳбоб дар ин бора шунитагистанд (Ҷ.И.Тах.в.,с.47); Хезетон, ба назди Файзулло Хочаев меравем. Албатта, шунитагистед (Ҷ.И.Тах.в.,с.36). Эҳтимол, ба ту гуфтагистанд (Р.Ҷ.Кул.,ч.2,с.59).

Бояд ёдовар шавем, ки маънии эҳтимолу гумону шубҳа дар ҷумла на танҳо бо сигаи эҳтимолӣ, балки вобаста ба услуби баён, интонация ва истифодаи калимаҳои модаливу хиссаҷаҳо бо сигаи шартӣ-хоишмандӣ (аорист) ва ҳатто тавассути сигаи хабарӣ низ ифода карда мешавад, ки ҳангоми муайян кардани хосиятҳои он сигаҳо таъкид карда будем.

Ва илова ба гуфтаҳои фавқ доир ба ифодаи хабарҳои феълии содда бо шаклҳои синтетикӣ сигаҳои феълӣ боз қайд кардани чанд нуктаи дигарро ҷоиш мекунем. Яке аз он нуктаҳо ба такрори хабарҳо (феълҳо) дар нутқ тааллуқ дорад. Р. Гаффоров ба мавҷудияти ин факти забонӣ низ дар рисолааш маълумот дода гуфтааст: “Аҳамияти ин гуна хабарҳо, пеш аз ҳама, бо он муайян карда мешавад, ки онҳо хусусияти услубӣ доранд: илова шудани айни як калима бо калимаи дигар, ки тамоми ҷиҳатҳои хабарро фаро гирифтааст, асли маънои онро тағйир намедиҳад”.¹ Яъне “маънои онро (феъли аввалро-С. Ш.) тағйир намедиҳад” гуфтан чунин фаҳмида мешавад, ки дар ин сурат онҳо на хабари таркибӣ, балки ҳамоно тавр хабарӣ содда ба ҳисоб гирифта шуда, дар баробари ин, ҳангоми таҳлил муқаррар кардани тобишҳои маъноӣ, ки дар натиҷаи ҳамоно такрор (рафт, рафт; даро, даро) ба мазмуни умумии амали субъект зам мегардад, зарур шуморида мешавад.

Гуфтан лозим аст, ки такрор шуда омадани хабарҳои содда дар забони тоҷикӣ ҳам, чун дар забони русӣ² танҳо дар ду сига (xabарӣ ва амрӣ)³ ба қайд гирифта шуд. Онҳо, яъне хабарҳои

¹ Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3,с.52.

² Грамматика русского языка, т.2. Синтаксис, с.405.

³ Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола, с.47.

такрор, бештар дар аввали ҷумла пеш аз мубтадо, баъзан пас аз мубтадо дар мобайни ҷумла оварда шаванд ҳам, аз паси онҳо боз овардани хабар ва аъзоҳои дигари ҷумла, чун норма, зарурат пайдо мекунад, вагарна чунин ҷумлаҳо, ки хабари такрор доранд, мазмунан нотамо мемонанд. Ин хабарҳо дар нутқ вобаста ба мавқеи истеъмолашон ва муносибати гуянда нисбат ба фикри арз мешудагӣ, асосан, дорои чунин се навъи тобишҳои модалӣ-экспрессивианд:

а) Давомнокии амалро нишон медиҳанд ва инро мо (бештар дар афсонаҳо) дар ҳамон хабарҳои такрор мушоҳида намудем, ки бо сигаи хабарӣ ифода ёфтаанд. Масалан: Рафт, рафт, ба ҳамон деҳае расид, ки Ширмоҳ зиндагӣ мекард (А.х.т.,с.118); Рафтанд, рафтанд, ба як шаҳри азим расиданд (А.х.т.,с.133); Чор баҳодур рафтанд, рафтанд, ба даште расиданд (А.х.т.,с.270); Мешинам, мешинам, зик ки шудам, кӯча мебароям (С. Ҷугӣ,с.7).

Дар мисолҳои мо давомнокии амалро фаҳмондани хабарҳои такрор бештар бо феъли рафтан ба қайд гирифта шуд. Баъзан чунин феълҳои такрор бо пайвандаки -у ба ҳам алоқаманд шуда меоянд: Рафтему рафтем, ба лаби сое расидем (А.х.т.,с.128); Мерафтанду мерафтанд (С. Ҷугӣ,с.23); ...вале фақат мегиристу мегирист (Ю.А.,с.310); Се рӯз боз дам нагирифта меборад меборад (Ф.М.,с.109).

б) Хабарҳои такрор мазмунан қатъӣ ва устувор будани амалу ҳаракатеро ифода мекунанд, ки бештар ба тариқи амру хоҳиш ба субъект нигаронида шудааст: Исто, исто!-гуфт вай ба духтар нигоҳ карда (Ҷ.И.Дух.от.,с.457); Таҳ ба таҳ ганҷаш бароят гир, гир!-Гир, одам, гир! Чашмат сер бод (ж.С.Ш.); Мебарорад, мебарорад. Кор қардан гиретон (С.А.Кул, ч.3,с.69)

в) Хабарҳои такрорӣ бо сигаи амри ин феъл ифода ёфтагӣ маънои хоҳишу даъвати нарму самимонаро дар гуфтор фаро мегиранд. Мисолҳо: Биёед, биёед.-гуфт Сафар ба Қаландар нигоҳ карда (С.А.Кул.,ч.3,с.176); Дароед, дароед, як хонаи калону васеъ дорам (А.х.т.,с.134).

Нуктаи дигар. Дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳоеро мушоҳида қардан мумкин аст, ки дар байни ҷумлаҳои пурра ва нопурра хели махсусро ташкил дода, як дараҷа ба ҷумлаҳои нопурра монандӣ ҳам доранд. Монандиашон дар ин, ки дар ҳар дуи ин навъ ҷумлаҳо ягон аъзои асосии ҷумла оварда намешавад. Вале фарқи асосӣ дар байни чунин ҷумлаҳо дар ҳамин аст, ки агар

дар чумлаҳои нопурра калимаю ибораҳо-аъзоҳои асосии хоричшудаи он дар чумлаҳои пешина ва баъдина оварда шаванд ва ин ҳолат ба гуяндаву шунаванда равшан бошад, дар чумлаҳои типии номбурда аъзоҳои хоричшудаи онро аз матн дарёфт кардан мумкин нест, чунки онҳоро дар айни ҳамоқ як лаҳзаи тасвир на гуянда дар нутқаш кор фармудаасту на нависанда дар ҳамоқ қисмати асараш. Ҳоло шарҳи ин масъаларо бо овардани ду порчаи насри равшан менамоем:

1. -- Ба хонаи мо меҳмон омад.

-- Меҳмон? Чӣ хел меҳмон? (Ҷ.И. Дух.от.,с.463).

2. -- Ҳай-ҳай, охистатар, -- гуфт қозӣ. -- “Девор муш дорад, муш гӯш дорад” гуфтаанд (С.А.Кул.,ч.3,с.206).

Порчаи якум доир ба чумлаҳои нопурра мисол оварда шудааст, ки дар он ифодаҳои “Меҳмон? Чӣ хел меҳмон?” чумлаҳои нопурра буда, дар онҳо ба осонӣ аъзои асосии партофташуда-хабарро дар асоси чумлаи аввал, ки хабари он (омад) ба хабари чумлаи нопурра низ баробар тааллуқ дорад, барқарор кардан мумкин аст, яъне ин тавр: - Меҳмон омад? Чӣ хел меҳмон омад?

Аммо аз порчаи дуюм хабарро, ки дар чумлаи аввал оварда нашудааст, аз чумлаи сонӣ ҳам чустан мумкин нест. Дар чунин мавриҳо аъзои хоричшуда ё худ афтидамондаи чумларо дар асоси хулосаи мантиқӣ вобаста ба мазмун ва мантиқи сухан ё тасвир, ки аз он мақсади асосии гуянда ё адиб муайян шуда меистад, тасаввур намудан, ё ки дар чумла (баъзан таҳминӣ) барқарор кардан имкон дорад.

Аз чумла, аз рафти баёни порчаи дуюм маълум мешавад, ки гуянда (қозӣ) шунавандаро бо суханҳои “Ҳай-ҳай, охистатар. Девор муш дорад, муш гӯш дорад” ба охистатару пасттар гап задан водор кардааст. Вале ифодаи гап задан, ки бояд хабари чумлаи якуми ин порча (Масалан: - Ҳай-ҳай, охистатар гап занед) мегардид, оварда нашуда бошад ҳам, онро аз вазъияти сухан дарк намудан, барқарор кардан имконпазир аст.

Ана ҳамин гуна аъзоҳои чумларо, ки вобаста ба вазъияти сухан ва тасвир чӣ дар гуфтугу ва чӣ дар матн (контакт) зикр намеёбанду аз тарафи шунавандаю хонанда тасаввур ва барқарор карда мешаванд, эллипсис меноманд.¹ Аммо гуфтан ҷоиз аст, ки масъалаи мазкур, яъне эллипсиси аъзоҳои чумла

¹ Бозидов Н. Муқаддимаи забонишиносӣ, с.28-29.

хамчун ходисаи характерноки забон дар забоншиносии тоҷик то хануз объекти тадқиқи олимони нагардидааст. Кам бошад ҳам, дар ин бора дастрас шудани мақолаи аввалин (он ҳам ба забони адабиёти форсу тоҷик бахшида шудааст), ки ба калами В.А.Капранов оид аст, бояд минбаъд ба омузиши ҳамин масъала дар забоншиносии тоҷик роҳ кушояд¹ (Дар мақолаи номбаршуда сухан дар бораи эллипсиси ходисаҳои нутқ меравад). Ба эллипсис олими рус Е.С.Скобликова чунин таъриф додааст, ки мо ба он така намудем. “Эллипсис-пропуск какаго-либо легко подразумеваемого члена предложения (от греческого слова *ellipsis*-опущение, пропуск, недостаток, нехватка).”²

Бояд гуфт, ки олимони забоншиносии рус эллипсис гуфта бештар аз матн афтида мондани феъл-хабарҳои феълро дар назар доранд.³

Масалан, П.А.Лекант эллипсисро ба масъалаи афтидани хабарҳо мансуб дониста, гуфтааст, ки “Эллипсис - это сокращение глагольного словосочетания в предложении, устранение глагольного компонента (без возмещения его в контексте).”⁴

Дар ин гуфта ҳамин нукта шарҳ ёфтааст, ки хабарҳои эллиптикӣ дар матн оварда намешудаанд. Бинобар ин, хабарҳои афтидаи яке аз чумлаҳо дар чумлаҳои пешина ва баъдина (ё дар суханони гуянда ё дар ҷавобҳои шунаванда) зикр шуда бошанд, ходисаи эллипсис ҳисобида намешавад. Аз ин рӯ, мувофиқи шарҳи боло, мо матни зерини Л.С.Пейсиковро, ки доир ба эллипсиси хабарҳо мисол овардааст, номувофиқ мешуморем:

- Кӣ бояд ҷавоб бидиҳад?-Ҳасан!⁵

Дар ин матн хабари чумлаи аввал (бояд ҷавоб бидиҳад) ба чумлаи дуюм ҳам мансуб мебошад. Матни мазкурро барои чумлаҳои нопурра мисол овардан мувофиқ аст, ки асоси назарияи чумлаҳои нопурра овардани чумлаҳои зайлро металабад.

¹ Капранов В.А. *Эллипс (-ис) в языке таджикско-персидской литературы. Дар маҷм: Забоншиносии тоҷик.*-Душанбе, 1980, с.3-20.

² Скобликова Е.С. *Современный русский язык. Синтаксис простого предложения*, с.143.

³ Лекант П.А. *Синтаксис простого предложения в современном русском языке*, с.142-151; Сиротинина О.Б. *Лекции по синтаксису русского языка*, с.101-102.

⁴ Лекант П.А. *Синтаксис простого предложения в современном русском языке*, с.143.

⁵ Пейсиков Л.С. *Вопросы синтаксиса персидского языка.*-М., 1959, с.7.

Ҳамчунин аз рӯи шарҳи П.А.Лекант ба чунин хулоса ҳам омадан мумкин аст, ки дар айни як ҷумлаи мураккаб тақрорнабфтани хабареро, ки ба ҷумлаҳои соддаи таркиби он баробар тааллуқ дорад, ба ҳодисаи эллипсиси хабарҳо мансуб шуморидан номумкин аст. Вале В.А.Капранов чунин ҳолатро, яъне тақроран бо ҷумлаи соддаи дуюм оварда нашудани хабари ҷумлаи соддаи аввалро, ба ҳодисаи эллипсис мансуб мешуморад.¹ Ба фикри мо, чунин ҷумлаҳои соддаро дар таркиби ҷумлаи мураккаб низ ба назарияи ҷумлаҳои нопурра мансуб доништан беҳтар аст. Фарқи асосиро дар байни чунин ҷумлаҳои нопурра ва ҷумлаҳои нопурраи муқаррарӣ мо дар он мебинем, ки агар ҷумлаҳои нопурраи муқаррарӣ, асосан, дар нутқи диалогӣ ва ҳамчун як навъи ҷумлаҳои содда мушоҳида шаванд, чунин ҷумлаҳои нопурраро дар дохили ҷумлаҳои мураккаб, ки яке аз ҷумлаҳои соддаи он мебошанд, мушоҳида мекунем. Ба ҷуз ин, ҷумлаҳои нопурраи мазкурро дар материалҳои забони адабӣ ва нутқи тасвирии нависандагон ҳам дучор меоем. Масалан: Деворҳо муш доранд, мушҳо гӯш (Ҷ.И. Дух.от., с.324); Барои ин ҳам домоллои мактабдор мезаду ҳам падараш (А.Ш., с.21). Баъзан дар таркиби чунин ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи соддаи якум нопурра мешавад, яъне хабари ба ҳар ду ҷумла мансуб будагӣ дар охири ҷумлаи дуюм оварда мешавад: Мирак ба тарафи ҳавзи Девонбегӣ (равон шуд), Карим ба тарафи Сесӯ равон шуд (Ҷ.И.Тах.в., с.229).

Чи навъе ки П.А.Лекант қайд кардааст, эллипсис-ихтисоршавии феълҳо ва афтидани компонентҳои феълҳо (хабар) мебошад, ки дар контекст ҳам оварда намешавад. Дар ҳақиқат, мушоҳида нишон медиҳанд, ки эллипсис (афтидан)-и хабарҳои феълӣ дар мисоли забони тоҷикӣ низ ҳодисаи маъмул аст ва он тадқиқи махсусро талаб мекунад. Мо дар поён то ҳадди имкон масъалаҳои асосии ба эллипсиси хабарҳои феълӣ марбутро зикр хоҳем намуд.

Дар ҷумлаи бештар эллипсис шудани ҳамон калимаҳои таркибҳои (аззоҳои ҷумла) мушоҳида мешаванд, ки онҳо дар нутқи гуфтугӯӣ ва дар забони асарҳои бадеӣ (дар ҳар ду маврид ҳам, асосан, дар нутқи диалогӣ) ба таври фаровон истеъмол меёбанд.²

Капранов В.А. *Эллипс (-ис) в языке таджикско-персидской литературы*, с. 7.

Скобликова Е.С. *Современный русский язык. Синтаксис простого предложения*, с.143; Капранов В.А. *Эллипс (-ис) в языке таджикско-персидской литературы*, с.4.

Он калимаю таркибҳои хориҷшуда вобаста ба вазъияти сухани гуяндаву гузориши нутқи диалогӣ аз тарафи адиб ба осонӣ тасаввур карда мешаванд ва аслашонро, чи тавре ки дар боло нишон дода шуд (баъзан тахминӣ), дар матн барқарор намудан душвор нест. Чунончи, дар забони тоҷикӣ мавридҳои зерини эллипсисшавии хабарҳои феълӣро мушоҳида кардан мумкин аст.

1. Эллипсис дар натиҷаи авҷумла хориҷ шудани феълҳои ифодакунандаи амалу ҳаракат (омадан, рафтани, овардани) рӯй медиҳад.* Масалан: - Савготи? Аз кучо "овардӣ"? (С.У., с.108):- Ба кучо "меравай"? Қорат набошад (Р.Қ.Кул., ч.3.с.195).

2. Ин ҳодиса дар мавриде рӯй медиҳад, ки агар хабари феълӣ хориҷшудаи ҷумла аз феълҳои ифодакунандаи объекти фикр (гап задан, гуфтан, исбот намудан) иборат бошад, Мисолҳо: -Ман Фирӯза (ба воситаи телефон.-С.Ш.), аз клуби занҳо "гап мезанам" (Ҷ.И.Тах.в.,с.35). Хоҳ хоб бинам, хоҳ набинам, ки дуздидай.-Бо кадом далел "исбот мекунӣ"? (С.А.Кул.ч.,3,с.173).

3. Ҳодисаи эллипсис хабарҳои ҷумла ба феълҳои мансубанд, ки маънои чизе гирифтани ва ё ба чизе соҳиб шуданро дошта бошанд. Масалан: Боракалло: Аз ин имтиҳон ҳам панҷ "гирифтӣ" (Р.Қ.Бозг.,с.66) Ин пушоку чорукро вай... гирифта дод.-Ба пул "харид"? (С.У.,с.86).

4. Эллипсис хабарҳо дар мавриди аз ҷумла афтидани феълҳои ифодакунандаи маънои падидой ва зохиршавии амалу ҳаракат низ имконпазир мегардад. Мисол: Ҳамаи ин корҳо аз нодонӣ, аз нофаҳмӣ "рӯй медиҳад: воқеъ мешавад" (Ҷ.И.Тах.в.,с.132); Хиёнат аз паи хиёнат "рӯй медиҳад: содир мешавад" (Ҷ.И.Тах.в.,с.240).

5. Ниҳоят, эллипсисшавӣ дар ҷумлаҳои мушоҳидаи мешавад, ки агар феълҳои хориҷшуда амалу ҳолати давомноки¹ статикӣ (беҳаракат)-ро ифода кунанд. Масалан: Афсус ки Ойишаи бадбахт ва Бибирачаби сарсахт бо ту "хастанд" (Ҷ.И.Тах.в.,с.138); Бисёр хуб, фойтун ҳамин чо "истодааст, ҳаст" (Ҷ.И.Тах.в.,с.100).

Чи тавре ки аз мисолҳои овардашуда маълум мешавад, дар

*Эзоҳ.: Хабарҳои эллиптикиро дар мобайни ҷумла дар қавс, дар охири ҷумлаҳо дар нохунак оварда, ба зерашон хат мекашем.

¹ Русская грамматика, т.2. Синтаксис, -М., 1980, с.249.

чумлаҳои хабарашон афтидагӣ ҳам мавриди ифода насфтанӣ мубтадо (Масалан: -Савготӣ? Аз кучо "овардӣ"?) ба назар мерасад. Дар ин сурат функцияи предикация (фикри том), ки дар чумлаҳои муқаррарӣ ба воситаи мубтадо ва хабар ифода карда мешавад, танҳо ба зиммаи объекту ҳолҳо (муваққатан хабаршуда) меафтад.

Агар як шарти эллипсисшавии хабарҳои феълӣ ба маънои лугавии хабарҳои аз матн хориҷшуда вобастагӣ дошта бошад, шарти дуоми рӯй додани ин ҳолат ба мазмуни лугавии аъзоҳои боқимондаи чумла, махсусан, ба объекту ҳолҳои марбут мебошад, ки қобилияти предикативӣ (хабаршавӣ) доранд. Яъне дар сурати аз чумла хориҷ шудани хабарҳои (асосӣ) феълӣ нигоҳ доштани яклухтиву пуррагии фикр ба зимаи аъзоҳои тафсилдиҳандаи чумла ("распространяющего члена") - пуркунанда ва ҳолҳо меафтад. Дар чунин мавридҳо интонацияи талаффуз (дар гуфтугӯ ва хангоми хондан) ва риояи пауза дар байни сараъзо-мубтадо ва объекту ҳолҳои муваққатан ба вазифаи хабар омадагӣ мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Аниқтараш, интонацияи аъзоҳои қобилияти предикативӣ доштаи чумла-объекту ҳолҳоро ба таври махсус аз мубтадо ҷудо намуда, паузаеро байни онҳо ба вучуд меорад, ки он ба паузаи байни мубтадо ва хабари аслии чумлаҳо баробар мебошад¹ ва аз ин ҷиҳат ҳам яклухтии фикр, пуррагии маъно аз чунин чумлаҳо, яъне аз чумлаҳои эллиптикӣ- "эллиптические предложения"² фаҳмида мешавад. Ана ҳамин хусусияти чумлаҳои эллиптикиро акад. А.А.Шахматов (ӯ термини эллипсисро қор нафармудааст - С.Ш.) ба инобат гирифта, онҳоро чумлаҳои дутаркиба меномад: "Так называем двусоставные предложения, в которых опущено сказуемое."³

Ғайр аз ин, яке аз сабабҳои ҳодисаи эллипсиси хабарҳои феълӣро ба воситаҳои грамматикӣ пуркунандаву ҳолҳои муваққатан ба вазифаи хабар омада марбут бояд донист. Дар ин бобат ҳулосаи мо ҳамин аст, ки асосан, дар сурати бо пешояндҳои соддаи аслии омадани пуркунандаву ҳолҳои назди

¹ Ҳамон ҷо, с.248.

² Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке, с.142-143; Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения, с.142.

³ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. -Л., 1941, с.241.

хабар ҳодисаи соқит шудани хабарҳо мушоҳида мешавад. Ибтоти ин фикр он аст, ки агар дар ҷумлаҳои эллиптикӣ аз таркиби объекту ҳолати он пешояндҳо хориҷ карда шаванд, дарҳол ё томияти фикр барҳам меҳӯрад, ё ки ҷумла мазмунан дигар мешавад. Чунончӣ, муқоиса кунед: А)-Ба пул “харид”?-Чия!; б)-Пул “харид”?-Чия!

Дар забони тоҷикӣ эллипсис хабарҳои феълӣ ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо намудан мумкин аст: а) эллипсиси пурра; б) эллипсиси нопурра. Эллипсиси пурра он аст, ки хабар пурра аз ҷумла меафтад. Масалан: ...аз садҳо даҳон ба якбора садои ғазаб баромад:-Аҷал ба босмаҷиён “ояд”! (С.А.Кул.,ҷ.3,с.386); Дар Қаршӣ шуморо пешвоз мегиранд ва рост ба Бойсун (мебаранд) ва аз он ҷо ба назди Асад Махсум “мебаранд” (Ҷ.И.Тах.в.,с.123).

Дар баъзе ҷумлаҳои хабаршон хориҷшуда оҳанги нотамоми фикр ҳис карда мешавад, ки он низ бештар ба масъалаи эллипсиси пурраи хабарҳо алоқаманд аст. Мисолҳо: Хоин каси дигар аст, мо ӯро ме... “донем” (С.У.,с.352); Ором шав. Хайрӣ, ором шав, худро даст гир! Ин рӯзҳо... “мегузаранд” (Ғ.Мат.Т.).

Дар зери мафҳуми эллипсиси нопурра мо чунин ҳолатҳоро дар назар дорем, ки аз хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибии номӣ ё феълӣ ифодагардида яке аз ҷузъҳо ё асосӣ ё ки ёридиҳанда афтида мондааст. Мисолҳо:-Хайр, оштӣ “шудел”-мӣ?-Оштӣ (Ҷ.И.Тах.в.с.27); Рафиқон, ёрӣ “диҳел”!-гӯён (садои бача-С.Ш.) тамом бурида шуд (С.А.Кул.,ҷ.3,с.419); “Мо” гуфта кихоро (гуфта) мехохӣ? (С.А.Кул.,ҷ.3,с.235); Бачаҳо, биёед, акнун бас кунед! Мондагиаш пагоҳ (ичро) мешавад (Ю.А.с.117); ... на падарам, на ман он вақт ба маънии гапҳои вай (сарфаҳм) нарафта будем (ж.С.Ш.).

Баъзан барқарор кардани асли хабарҳо дар ҷумлаҳои эллиптикӣ душвор буда, ба таври тахминӣ ба амал бароварда мешавад. Ин ҳолат, асосан, дар мавриде мушоҳида мегардад, ки агар хабари соқитшудаи ҷумла синонимҳо дошта бошад ва ин масъала ба ҳар ду гурӯҳи эллипсиси хабарҳои феълӣ-эллипсиси пурра ва нопурра тааллуқ дорад. Аммо мавридҳои ҳам ҳастанд, ки хабарҳои эллиптикиро синонимҳояшон не, балки калимаҳои дигар ҳам, ки вазъияти нутқ ё тасвир инро талаб мекунад, иваз мекунанд. Чанд мисол: Маҷлиси ояндаи мо пас аз се рӯз, бегоҳи чоршанбе (барпо, сар) мешавад (Ҷ.И.Тах.в.,с.47). Фардо, баъд

аз хуфтан, дар ҳамин чо “вомехурем: дучор мешавем” (С.У.с.111); Мо-хама деҳқони камбағал, аз қишлоқи Равот Қалъа “ҳастем омадем” (Ҷ.И.Тах.в.,с.33); Аз чои дур омадем, духтурчон, не нагуед. Мо фақат панҷ дақиқа “гуфтугу мекунем; сӯхбат мекунем” (г.Мад.Т.).

Ҳамчунин чумлаҳои эллиптикӣ дар забони тоҷикӣ мушоҳида мешаванд, ки ҳангоми барқарор намудани хабарҳо дар онҳо хабарҳои феълӣ бо хабарҳои номӣ хусусияти синонимӣ пайдо карда метавонанд.

Яъне ба чои хабари аз матн афтида хабари феълиро ҳам гузоштан мумкин асту хабари номиро ҳам. Масалан: Хайр, кани ҳавзи Кавсар дар кучо “вучуд дорад: вокеъ аст”? (Р.Ҷ.Бозг.,89); Ҳа, хонамон дар қади роҳ “сохта шудааст; ҳаст; вокеъ аст” (г.Мад.Т.).

Гоҳо чумлаҳои эллиптикӣ бо як калима ва ё бо такрори калима (объекту ҳолҳо) ҳам ифода меёбанд, ки қувваи экспрессивиашон бештар мебошад. Масалан: Командир фармон дод: -Рафиқон, ба вагон “дароел” (С.А.Кул., ч.3,с.270); -Боз ягон кори дигар доред? -Не, -Дуруғ “мегӯй”! -гуфт Самад (С.А.Кул., ч.3,с.457) -Дуруст, дуруст “мегӯяд”. -гуён аз ҳар тараф садо баромад (С.А.Кул., ч.3,с.457). Вай... базӯр-базӯр зери лаб “Об (дихел), об (дихел), об (дихел). —мегуфт (г.Мад.Т.).

Баъзан ҳодисаи эллипсис шудани воҳидҳои фразеологӣ феълӣ (дар шакли пурра ва нопурра) ҳам ба назар мерасанд. Масалан: Обу Ҳаво ҳам созгор, хулоса, гуё, ки бахт ба коми Бозор “омад карда буд” (С.А.Кул., ч.2,с.64) Ба қавле, як поям ба лаби ғур “расидааст” (Р.Ҷ.Бозг.,с.44). ...баъд аз ин ҳеҷ кас лақабашро (ба забон) намегирифт (С.Сан.С.,с.183). Ин ҳама обрӯй, ин ҳама калонии вай аз ҳамин фитнаю фасодҳо (ба даст) омадааст (Ҷ.И.Тах.в.,с.44).

Қайд кардан чоиз аст, ки объекту ҳолҳо дар чумлаҳои эллиптикӣ хабарҳои мутлақ намебошанд, ҳарчанд ки предикацияи чумла ба онҳо вобастагӣ дорад. Илова бар ин, дар чумла аломати барҷастаи хабар (хабари феълӣ.-С.Ш.) шахсро далолат намудани он аст. ¹ Аз ин ҷиҳат мо, ақидаи баъзе олимонро² дар бобати хабари ҳақиқӣ пиндоштани объекту

¹ Виноградов В.В. Русский язык.-М.-Л., 1947,с.454.

² Сафоев А.С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке,с.43.

ҳолҳои ҷумлаҳои эллиптикӣ тарафдорӣ намуда наметавонем. Чунончи шарҳи зерини П.А.Лекант низ ба чунин нукта нигаронида шудааст: “Зависимые опорные члены конструкции лишь частично выполняют функцию сказуемого (содержат общее указание на факт действия)”, но сохраняют полностью свое объектное или обстоятельственное значение.”¹ Инчунин дар ҷумлаҳои эллиптикӣ баъзан бо ҳол бандакҳои хабарӣ низ омада, шахсу шумораи мубтадро сурат медиҳанд. Масалан: Пас, ҳоло дар кучой? (ж.С.Ш.); -Ту кистӣ? -Ман یتими бой.- Хучайнат дар кучост? (С.А.Кул.ч.3,с.331). Ба назари мо, дар чунин ҳолат ҳам, яъне бандакҳои хабарӣ қабул кардан, ҳол хабарӣ мутлақ намебошад.

Ба ҳамин тарик, аз таснифу тафсилоти мисолҳо мушоҳида мегардад, ки ҳодисаи эллипсиси хабарҳои феълӣ характери услубӣ дошта, он, асосан, дар нутқи диалогӣ мавқеъ доштааст. Сабабаш маълум: халқ ба муъҷазу кӯтахбаёнӣ майл дорад. Хусусан, ба фуруғузур кардани ҳамон калимаву таркибҳои майли умум дар гуфтугӯ ҳис карда мешавад, ки аввало, бе овардани онҳо ҳам равшании фикр халалдор намешавад ва дуввум, чунин ҳолат, баръакс ҷихати экспрессивии нутқи ҳар фардро дар гуфтор зиёда афзун месозад. Аз ҷумла, аҳамияти амалии ҳодисаи хабарҳои эллиптикиро мо ба ҳамин ҷихати масъала марбут медонем. Аз ин рӯ, омузиши эллипсиси хабарҳои феълӣ ё худ хабарҳои феълии эллиптикӣ, ба ақидаи мо, яке аз масъалаҳои ҷиддӣ ва мароқовар ба шумор рафта, тадқиқи он ба омухтани ҳодисаи эллипсисшавии аъзоҳои дигари ҷумла дар забоншиносии тоҷик аввалин замина хоҳад гардид.

Ҳамчунин яке аз фактҳои дигари забонӣ ин аст, ки баъзан дар охири хабарҳои соддаи феълӣ (бо хабарҳои соддаи аналитикӣ ва таркибӣ ҳам) омадани калимаҳои халос, бас чи дар гуфтугӯ ва чи дар насри бадеӣ, аз ҷумла дар нутқи тасвирии нависанда ва ҳатто дар забони асарҳои илмӣ-публисистӣ низ мушоҳида мешаванд. Вазифаи калимаҳои мазкур ҳам ба маънои асли ва таркиби хабарҳои феълӣ таъсир расондан набуда, онҳо ба мазмуни умумии ҷумла ё ягон аъзои он тобиши маҳдудкунӣ ва ё чамбасткунӣ мебахшанд. Дорой чунин хусусият будани калимаҳои мазкур, аз ҷумла бо калимаи бас, дар забони ўзбекӣ

¹ Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке, с.151.

хам қайд карда шудааст.¹ Мо дар поён бо овардани чанд мисол қаноат ҳосил карда ҳаминро дар назар дорем, ки ин тарзи ифода чи дар адабиёти классикӣ ва чи дар фольклору забони адабии ҳозираи тоҷик мавқеъ дорад. Масалан: Аммо, дар ҳақиқат, як нишон дораду бас (Саъдӣ, с.114); Ҳар чӣ навишта бошед ҳам, номатонро ки хонд, тақсир, об медиҳаду халос (Р.Ҷ.Маъд., с.108)

Калимаҳои бас, халос дар ҷумлаҳои боло ҷузъи ҳатмии хабар набуда, онҳо аз рӯи маъно ба ҳиссачаҳои маҳдудии фақат, танҳо баробаранд. Аз ин рӯ, дар ҷумлаҳои, ки ҳиссачаҳои мазкур мавҷуданд, оварда шудани ин калимаҳо (бас, халос) зарурат надоранд. Вале агар дар чунин ҳолат ҳам калимаҳои номбурда оварда шаванд, ифодаи таъкид боз ҳам қувватноктар мегардад. Чунончи: Аноргул онро фақат ду бор пушидаасту халос (С.У., с.20).

Инчунин дар баробари калимаҳои бас, халос барои ифодаи тобиши маъноии маҳдудият феъли шудан (бештар асоси замони ҳозира-ояндаи он дар шахси сеюми танҳо) низ қор фармуда мешавад. Лекин калимаи мазкур, ба ҷуз он ки ба амалу ҳаракати суратёбанда тобиши маҳдудқуниро мебахшад, аз ҳамон амалу ҳаракат қаноатманд будани шахсро ҳам таъкид мекунад.

Агар феъли шудан дар шакли инкорӣ оварда шавад, аз рӯи маъно аз тарафи шахс ба иҷрои амалу ҳаракати писандидае водор карда шудани субъект ва ё объекти ҷумла фаҳмида мешавад. Мисолҳо: ...Қориро падарарӯси шумо гӯем ҳам, мешавад (С.У., с.189); ... дар ҳамин ҳуҷраи ман ҳоб карда истад ҳам, мешавад (С.У., с.142); О, кам нӯшед, намешавад (ж.С.Ш.); Хумор... гирифтааст, гӯӣ, намешавад (ж.С.Ш.).

Лекин дар ин ҷумлаҳо калимаи мешавад-ро як аъзои мустақили ҷумла-хабар шуморидан лозим меояд. Ба фикри мо, ҷумлаҳои боло аз рӯи сохт як навъ ҷумлаҳои муракаббӣ тобеъ бо пайрави мубтадо аст, ки варианти асосиашон бояд ин тавр бошад: Хуб мешавад, ки Қориро падарарӯси шумо гӯем; Хуб мешавад, ки дар ҳуҷраи ман ҳоб карда истад; ва ғ.

¹ Сафоев А.С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке, с.19.

БОБИ ДУВВУМ

БО ФЕЪЛҲОИ АНАЛИТИКӢ ИФОДА ЁФТНИ ХАБАРҲОИ ФЕЪЛИИ СОДДА

Хабарҳои феълии содда, ба ғайр аз он ки шакли синтетикӣ доранд, дорои шакли аналитикӣ ҳам мебошанд.* Дорои чунин шакл-аналитикӣ ҳам будани хабарҳои феълии соддаро дар қисмати муқаддима дар асоси ҷамъбасту хулосабарорӣ аз назариёти забоншиносон махсус қайд карда будем. Яъне хабарҳои феълии содда танҳо аз як калима (феъл) иборат набуда, чи тавре ки ин ақида то ҳол (истино аз монографияи Р.Ғаффоров) дар забоншиносии тоҷик ҳукмрон аст, балки бо баъзе феълҳои таркибӣ ҳам, ки дар ҳукми як калимаанду як маъноро далолат мекунанд, ифода меёбанд.

Ин ақида дар хусуси бо таркибҳои феълӣ ҳам ифода ёфтани хабарҳои феълии содда аз он ҷо ба миён омадааст, ки забоншиносон дар тадқиқи масъалаҳои синтаксисӣ ба ҳисоб гирифтани муносибати комплекси шакл, маъно ва вазифаро сармашқи асосӣ шуморидаанд.¹

Чунончи, дар ин хусус Г.А.Золотова гуфтааст: “Муносибати байни вазифа ва маънӣ дар синтаксис дар асл проблемаи муносибати байни синтаксис ва семантика мебошад, ки дар тамоми тайи инкишофи лингвистикаи ҷаҳонӣ алҳол дар қатори

* Эзоҳ.: Дар лугатҳои лингвистӣ ва баъзе асарҳо (Ниг.: Аҳманова О.С. Словарь лингвистических терминов.-М.,1966,с.45; Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов, с.2; Сидёв Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик, с.52.) ҳамаи он феълҳоеро, ки аз ду-се калима (хонда буд, хоҳад рафт хондан гирифт) таркиб ёфтаанду чун як воҳиди лугавӣ тасаввур мешаванд, феълҳои аналитикӣ номидаанд. Азбаски қисман феълҳои аналитикӣ дар ҷумла ба вазифаи хабарҳои феълии содда меоянд, хабарҳои бо ҳамин феълҳои аналитикӣ ифодаёфтагари мо барои аз хабарҳои соддаи синтетикӣ фарқ кунонидан шартан xabарҳои феълӣ (содда)-и аналитикӣ номидем. Термини xabарҳои феълӣ аналитикиро А.Мирзоев низ дар мақолааш (Ниг.: Хабарҳои феълӣ ва номӣ.-Газ.Маориф ва маданият, 1966,12 май) кор фармуда буд.

¹ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.-М., 1973, с.63; Гафуров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.3, с.10.

проблемаҳои актуалӣ пеш гузошта мешавад.”¹

Фикр дар бобати ҳангоми тадқиқи масъалаҳои синтаксиси ҳам ба ҳисоб гирифтани вазифа ва маънӣ вобаста ба шакл дар илми забоншиносии рус барвақт ба миён омадааст. Чунон ки дар муқаддима қайд карда будем, А.Н.Гвоздев ҳануз ба нашри I китоби дарсии барои мактабҳои олии навиштааш ба тадқиқи хабарҳои аз нуктаи назари муносибати комплекси маънӣ ба шакл ва вазифа наздик шуда, дар бораи хабарҳои феълии содда гуфта буд, ки онҳо бо шаклҳои аналитикии сигаҳои феълӣ - баъзе феълҳои таркибии феълӣ - низ ифода ёфта метавонанд. Масалан, ӯ дар ҷумлаи “Кружок будет собираться по средам”² таркиби будет собираться-ро, ки айнан “ҷамъ хоҳад омад”, мазмунан “гузаронида мешавад” тарҷума мешавад, дар курсиви худ ҳамчун хабари феълии содда ишора кардааст. Вале дар нашри IV ҳамин китобаш³ А.Н.Гвоздев аз гурӯҳи феълҳои аналитикӣ феълҳои таркибии номиро низ (аз қабилӣ “сделали остановку”-дам гирифтём; “принимали участие”-иштирок намудём; “допустил ошибку”-хато содир кард)⁴ дар ҷумла хабарҳои феълии содда номидааст.

Инчунин дар солҳои охир дар як қатор асарҳои илмии забоншиносони рус масъалаи бо феълҳои аналитикӣ - як қисми феълҳои таркибии феълӣ, феълҳои таркибии номӣ, воҳидҳои фразеологии феълӣ ифода ёфтани хабарҳои феълии содда қайд гардидааст.⁵ Махсусан, П.А.Лекант нисбат ба дигар олимони дар шарҳи баёни хабарҳои феълии соддаи ғайри синтетикӣ ҷиддитар машғул шудааст. Ӯ дар монографияи махсус ба мавзӯи хабар бахшидааш на фақат шакли аналитикии хабарҳои феълии соддаро эътироф кардааст, балки дар хусуси таносуби маънӣ ба маъноии ҷузъҳои чунин хабарҳо кушоду равшан фикр рондааст.

Яъне ӯ ба саволи таносуби маъноии грамматикӣ ва левикӣ дар ин навъ хабарҳои феълии содда, ки аналитикианд, чӣ гуна аст, ҷавоб дода, дар айни ҳол мураккаб будани ҳалли ин

¹ Золотова Г.А. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, с.61.

² Гвоздев А.Н. *Современный русский литературный язык*, ч.2. *Синтаксис*, с.54.

³ Гвоздев А.Н. *Современный русский литературный язык*, ч.2. (четвертое издание) *Синтаксис*, с.61.

⁴ Ҳамон ҷо, с.61.

⁵ Лекант П.А. *Типы и формы сказуемого в современном русском языке*, с.20-22; Скобликова Е.С. *Современный русский язык. Синтаксис простого предложения*, с.84-85; Сиротина О.Б. *Лекции по синтаксису русского языка*, с.54-55.

масъаларо ин тавр баён кардааст: “Более сложным является соотношение вещественного и грамматического значений в простом сказуемом, выраженном лексикализированным словосочетанием.”¹

Пас, ӯ фикрашро давом дода мегӯяд, ки дар ин таркибҳои хабарҳои феълии аналитикӣ-маъноӣ лексикиро тамоми чузӯҳо дар ягонагии аз ҳам чудонашаванда ба вучуд меоваранд, вале маъноӣ грамматикиро танҳо чузӯҳои ёридохандаи онҳо ифода мекунанд,² чунки онҳо қобилияти замон, шахсу шумора ва намуно нишон додан доранд. Дар забоншиносии тоҷик бошад бори аввал дар масъалаи муайян кардани маъноӣ грамматикӣ ва лексикӣ хабарҳои феълӣ А.Мирзоев дар мақолааш фикр рондааст.³

Инак, боз ба фикри аввала бармегардем: Гуфта будем, ки хабарҳои феълии содда дорои шакли аналитикӣ ҳам ҳастанд. Ин гуна хабарҳо аз ду ва зиёда калимаҳои феълӣ таркиб ёфтаанд, ки як маъноӣ луғавиро ифода мекунанд ва онҳо маҳз ба сабаби як маъноӣ луғавиро ифода карданашон хабарҳои феълӣ содда номида мешаванд.

Акнун чунин масъала пеш меояд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик кадом навъи феълҳои таркибии ҳамчун хабарҳои феълӣ (содда)-и аналитикӣ ба ҳисоб гирем. Чунки то алвақт тамоми феълҳои таркибӣ аз рӯи вазифаи синтаксиснашон аз тарафи як гурӯҳ олимони ҳамчун ҳабарҳои феълии мураккаб маънидол гардида, ба ақидаи гурӯҳи дигар, аз ҷумла дар китобҳои дарсии ҳозира ҳам, ҳабарҳои феълии таркибӣ ном гирифтаанд.*

Ба маъхазҳо, махсусан ба монографияҳои П.А.Лекант ва Р.Ғаффоров таъя намуда,⁴ мо ба гурӯҳи хабарҳои феълии содда як навъи феълҳои таркибии феълӣ (типи рафта буд, омада монд), тамоми феълҳои таркибии номиву воҳидҳои фразеологӣ феълӣро низ дохил намудем, ки дар зер ҳар кадоме аз он гурӯҳи феълӣро дар вазифаи хабарҳои феълии аналитикӣ як-як аз назар мегузаронем. Чунончӣ:

¹ Лекант П.А. *Типы и формы сказуемого в современном русском языке*, с.20.

² Ҳамон ҷо, с.20.

³ Мирзоев А. *Хабарҳои феълӣ ва номӣ*.

* Эзоҳ.: Дар ин хусус дар қисми даромади ҳамин боб сухан рафта буд.

⁴ Лекант П.А. *Типы и формы сказуемого в современном русском языке*; Ғаффоров Р. *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.3, с.52-62.

1. Бо феълҳои таркибии феъли ифода ёфтани хабарҳои феъли содда. * Дар хабарҳои феъли соддаи ин тип, ки шакли аналитикианд, яъне, асосан, аз ду калима - феълу феълиборатанд, маъноӣ грамматикӣ ва лексикӣ дар байни ҷузъҳои феъли асосӣ ва ҷузъи ёридиҳанда тақсим мешавад. Маъноӣ лексикиро дар хабарҳои мазкур ҷузъи асосӣ ё худ ҷузъи маънодори онҳо, ки зиёда пеш аз ҷузъи ёридиҳанда меояд, ифода мекунад. Маъноӣ грамматикӣ бошад дар ин навъи хабарҳои феъли содда ба зимаи феълҳои ёридиҳандаи будан, шудан, хостан, гирифтан, мондан, дидан, задан, партофтан, рафтан, сародан, баромадан, додан, истодан, фиристодан, нишастан, омадан, хестан, давидан, гузаштан, гаштан меафтад. Ёридиҳандаҳои номбурда, аз як тараф, дар ҷумлаи ифодакунандаи маъноҳои грамматикӣ бошанд, аз тарафи дигар онҳо барои имконпазир гардидани предикат (фикри том) дар ҷумла ва инчунин дар ҷумлаҳои соддаи дутаркиба барои таъмин кардани алоқаи ҷузъи асосии хабар бо мубтадо хизмат мекунад. Ҷузъи асосии ин гуна хабарҳои содда бештар бо шакли якуми феъли ҳол (бо суф.-а), хангоми бо ёридиҳандаи феъли гирифтан омаданаш бо масдар (хондан гирифт, рафта гирифт) ва баъзан бо феълҳои тасрифӣ (рез мон, хӯред монед) ифода меёбад.

Ҳамчун феъли ёридиҳанда ҳамаи он 20 феълро, ки дар боло номбар кардем, дар таркиби хабарҳои феъли аналитикӣ аз рӯи мавқеъ ва дараҷаи истеъмолашон дар як қатор гузоштанамешавад. Аз ин ҷиҳат, мо, дар навбати аввал, онҳоро ба ду гуруҳ ҷудо кардем. Ба гуруҳи якум танҳо се феъли ёридиҳандаи будан, шудан, ва хостанро мансуб донистем, ки инҳо дар таркиби хабарҳои соддаи аналитикӣ танҳо барои сураи гирифтани намуди феълҳо оварда мешаванд, яъне онҳо ба қадом замон ва лаҳзаи фикр вобастагӣ доштани амалу ҳаракат ва ҳолати субъектро нишон медиҳанду бас. Дар таркиби хабарҳои соддаи аналитикӣ ҷои ин феълҳои ёридиҳанда, истисно аз назму устувор буда, будан ва шудан ҳама вақт пас аз ҷузъи асосӣ меоянду ёварӣ хостан бошад, пеш аз он: рафта буд, навишта шуд, хоҳад рафт, хоҳад навишт.

* Эзоҳ.: Ин хабарҳо, асосан, ба шакли сифаи хабарии феълҳои таркибии ифода ёфта, бо сифаҳои дигари феълҳои мазкур ифода ёфтани онҳо дар забон адабӣ каммаҳсул аст. Аз ин ҷиҳат, дар ин қисмати қор ҳоло танҳо ба вазифаи хабар омадани сифаи хабарии феълҳои номбурда таҳлил карда мешавад.

Чи тавре ки аз мисолҳо мебинем, ҷузъи асосии хабарҳои бо ин феълҳои ёридиҳанда омадаро феъли ҳол ва масдари ноқис¹ ташкил медиҳанд. Масдари ноқис бошад, танҳо ҷузъи асосии ёвари ҳостан шуда метавонад. Бояд гуфт, ки ҳамаи хабарҳои аналитикии бо ин ёридиҳандаҳо (будан, шудан, хостан) ташаккул ёфтагӣ ба сифаи хабарии феъл мансубият дошта, бо ёридиҳандаи будан танҳо шаклҳои замони гузаштаи дур, бо шудан замони гузаштаи муайяну замони ҳозира-оянда ва бо феъли ҳостан замони ояндаи дури “шакли адаби-китобӣ”-и² сифаи мазкур сурат меёбад. Ифодаи намудии амал дар феъли ёвари будан баръалотар ҳис карда мешавад. Агар ёвари будан амали дар замони гузаштаи дур воқеъгардидаро умуман ва баъзан ба таври номуайян нишон диҳад, феъли шудан дар баробари ба амали замони гузашта ишора карданаш амали дар замони гузашта тамомшудаву натиҷааш маълумро низ мефаҳмонад, вале аз он навъи чараёни амал-давомдор будан ё давомдор набудани он муайян карда намешавад.³ Феъли ҳостан бошад, дар таркиби хабарҳои феълии аналитикӣ, чун ҷузъи ёридиҳанда, мазмунан амали ирреалии дар ояндаи дур воқеъшавандаро дар бар мегирад.

Ба ҳамин тариқ, дар боло, асосан, хосиятҳои барҷастаи хабарҳои феълии аналитикиро, ки ҷузъи ёридиҳандашон феълҳои будан, шудан ва ҳостан мебошанд, қайд намудем. Ҳоло барои бо ҳамин феълҳои ёридиҳанда ба вазифаи хабарҳои феълии содда омадани феълҳои таркибии феълӣ намунаи зерини мисолҳоро меоварем:

а) Бо феъли ёридиҳандаи будан: ...дар хона чанд нафар шоирон нишаста буданд (С.А.Кул., ч.7, с.16); Ҷо-ҷо пояҳо вазни худро набардошта афтида буданд (С.Сан.С., с.166); Дарвеше бо писар бар сари роҳ истода буд (Зоконӣ, с.42).

б) Бо феъли ёридиҳандаи шудан: Хатҳо навишта шуданд... (С.А.Кул., ч.3, с.50); Дар ин ҷо нурҳои офтоби хуррам ба сару руи Мирак пошида шуданд (Ҷ.И.Дувоз., с.58); Ҷӣ бояд карданатон ба хати махфӣ навишта шудааст (С.А.Кул., ч.3, с.202).

¹ Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с.553.

² Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола, с.70-71; Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забониносии, с.269.

³ Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып.1 (Варзобский говор таджикского языка).-М., 1952, с.113.

в) Бо феъли ёридиҳандаи хостан: ... ҳамаамон халос нашавем ҳам, ҳамаамон нахоҳем мурд (С.А.Кул., ч.3, с.78); Саид Амон медонист, ки имруз ҳам... он асбоби сеҳрноки худро хоҳад навохт (Ф.М., с.40).

Ба гуруҳи дуом феълҳои ёридиҳандаеро дохил намудем, ки дар таркиби хабарҳои феълии содда бaр хилофи ёридиҳандаҳои гуруҳи якум (будан, шудан, хостан) дорои тобишҳои иловагии маъзоҳиркунӣ низ мебошанд. Ба ифодаи дигар гуем, онҳо ҳамчун чузъи ёридиҳандаи хабарҳои соддаи аналитикӣ на фақат маъноҳои намудии феъл (xabар)-ро фаро мегиранд, балки ба нишон додани тобишҳои иловагии маъноӣ-модалӣ майли варсӣ ҳам пайдо кардаанд. Сабаби ба чунин хосияти дуом соҳиб шудани ин феълҳо ин аст, ки онҳо ҳамчун чузъи ёридиҳандаи феълҳои таркибӣ аз асли маъноӣ луғавии худ тамоман маҳрум шуда, ба модификаторҳо табдил ёфтаанд.*

Чунин ёридиҳандаҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик, мувофиқи материалҳои ҷамъшудаи мо, асосан, 17-то муқаррар карда шуд, ки инҳоянд: гирифтан, мондан, дидан, задан, партофтан, сар додан, баромадан, додан, истодан, фиристондан, гузаштан, гаштан, нишастан, омадан, давидан, ҳестан. Бояд гуфт, ки дар рисолаву мақолаҳои доир ба феълҳои навишташуда диққати ҷиддии муҳаққиқон, махсусан, ба ҳамаи феълҳои таркибии феълие нигаронида шудааст, ки дар таркиби онҳо аксари феълҳои дар боло зикршуда ба сифати чузъи ёридиҳандаи омада, хосияти ҳар кадоме аз онҳо, асосан, ба яъ мазмун шарҳ дода шудааст.¹ Аз ин ҷиҳат, мо баъзе фактҳои дар ин бобат аз қайдҳои олимони ёдовар хоҳем шуд. Чунончи, олимони дар хусуси пайдоиши феълҳои таркибии типии омада

* Эзоҳ.: Мо ба маъхазҳо таъя намуда, танҳо ҳамаи он феълҳои ёридиҳандаро, ки дар таркиби феълҳо (xabар) аз асли маъноӣ луғавии худ маҳрум шудаанд, модификатор номидем. Дар ин бора ниг.: Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т.2.-М., 1956, с.338; Успенская Л.В. Карагагский говор таджикского языка. Труды, т.46.-Сталинабад, 1956, с.46.

¹ *Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. I (Варзобский говор таджикского языка), с.113; Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола, с.212; Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с.562-563; Розенфельд А.З. Материалы к исследованию сложно-составных глаголов в современном таджикском литературном языке, с.8-32; Керимова А.А. О парных глаголах в таджикском языке.-Дар маҷмаъаи Масъалаҳои забонишиносӣ.-Душанбе, 1975, с.32-41.*

истодааст. хандида фиристод. афтида монд дар як фикр мебошанд.

Онҳо қайд мекунанд, ки ин феълҳо дар забони адабии тоҷик қадимӣ набуда, балки дар садсолаи охир ба сабаби демократӣ кунондани забони адабӣ ва наздик кунонидани он ба забони гуфтугӯи умумихалқӣ, ҳамчунин бо ташаббуси як гурӯҳи адибони прогрессивии нимаи ~~дуюми~~ асри XIX Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ, баъдтар бо кушишҳои сардафтари адабиёти шӯравии тоҷик-устод Садриддин Айни ва таъсири бевоситаи асарҳои оригиналии ӯ аз шева ва лаҳҷаҳои, пеш аз ҳама, тоҷикони районҳои шимолии республика ба забони адабии ҳозираи тоҷик дохил гардидаанд.

Чунон ки А.З.Розенфельд дар рисолааш қайд мекунад, аз асри XIX сар карда дар асарҳои Аҳмади Дониш ва баъзе ҳуччатҳои тоҷикон истифода шудани феълҳои типии навишта додан. гирифта овардан. кашида гирифта мушоҳида гардида, минбаъд суръати дохилшавии ин гуна феълҳо афзудааст. Ӯ сабаби дигари беш ба забони адабӣ дохил шудани қолибҳои феълии мазкурро ҳамчунин ба асарҳои аз забони русӣ ба тоҷикӣ тарҷумашуда марбут дониста, гуфтааст, ки хусусан феълҳои префиксдори русӣ аз тарҷумон талаб мекунад, ки маънои аслии онҳоро танҳо дар қолиби феълҳои мураккаб (таркибӣ-С.Ш.) диҳад. Масалан, тарҷумаи феъли отобрать-хоста гирифта: захватить - зер карда гирифта.¹

Агар А.Розенфельд аз шева ба забони адабии тоҷик дохил шудани феълҳои таркибии феълиро ба ташаббуси Аҳмади Дониш ва асарҳои ӯ ва баъдтар ба тарҷумаи асарҳо аз русӣ ба тоҷикӣ мансуб донанд, Н.Маъсумӣ ва М.Шукуров давом додани ҳамин анъанаро ба хизматҳои устод С.Айни марбут мешуморанд.² Масалан, Н.Маъсумӣ хизматҳои пурбаҳои С.Айниро дар бобати аз ҳисоби забони гуфтугӯ ба асарҳояш дохил кардани феълҳои таркибии феълиро, ки ба ин восита онҳо ба забони адабӣ низ роҳ ёфтаанд, қайд карда, ҳамчунин дар ин хусус ақидаи проф. Б.Ниёзмухаммадовро чун далел ба миён оварда гуфтааст: “Профессор Б.Ниёзмухаммадов тамоман

¹ Розенфельд А.З. *Материалы к исследованию сложно-составных глаголов в современном таджикском литературном языке*, с.13.

² Маъсумӣ Н. *Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик*, с.204; Шукуров М. *Ҳар сухан ҷоёву ҳар нуқта мақома дорад*. - Душанбе, 1968, с.4

дуруст қайд мекунад, ки ба забони адабӣ дохил шудани ин гуна феълҳои мураккаб (таркибӣ.-С.Ш.) аз Айнӣ сар шудааст ва Айнӣ ба воситаи асарҳои худ миқдори зиёди феълҳои таркибӣ аз забони зинда гирифташударо тадричан ба забони адабӣ даровардааст.”¹

Гуфтан даркор аст, ки дар чилди дуввуми рисолаи шевашиносии “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”, ки боби “Феъл” аз тарафи А.Л.Хромов ва Р.Л.Кеменова навишта шудааст, ба маъсалаи шарҳи хосиятҳои чунин феълҳои таркибии феълӣ ва ҷузъи модификаторҳо (ёридиҳандаҳо)-и онҳо диққати ҷиддӣ дода шудааст. Аз ҷумла, онҳо қобилияти устувору рехта пайдо кардани феълҳои таркибии феълӣро таъкид карда навиштаанд, ки “Дар ин қабил феълҳо (баромада рафт, хонда дод.-С.Ш.) маъноҳои лексикӣ ҷузъҳои дуҷум назар ба тобишҳои ёридиҳандагии онҳо заифтар буда, дар баъзе мавридҳо ҳатто қариб ҳис карда намешаванд.”²

Ана ҳамин хусусияти аз маънии аслӣ каме ё тамоман маҳрум шуда ба модификаторҳо табдил ёфтани феълҳои ёридиҳандаро П.А.Лекант низ таъкид намуда, хулоса баровардааст, ки аз ин гуна феълҳо партофта шудани ҷузъи ёрирасон боиси тағйир ёфтани маъноӣ лексикӣ ва грамматикӣ ҷузъи асосӣ нагардида, фақат тобиши иловагии маъноӣ барҳам меҳӯраду бас.³

Ҳаминро ҳам бояд ёдовар шавем, ки феълҳои таркибии феълӣ аз шеваҳо ба забони адабӣ, асосан, дар ду шакл дохил шудаанд:

а) Феълӣ асосӣ дар шакли феълӣ ҳол (бо суф-а), феълӣ ёридиҳанда бошад, дар шаклҳои гуногуни тасрифӣ: хонда дод, гирифта дид ва ғайра.

б) Ҳам феълӣ асосӣ ва ҳам феълӣ ёридиҳанда дар шакли якхелаи тасрифӣ меояд, ба мисли гуфтанд монданд, хӯред монед, ки ин гуна феълҳоро А.А.Каримова феълҳои ҷуфт-“парные глаголы” номидааст.⁴

Ҳамин тариқа, мувофиқи гуфтаҳо, махсусан олимони тоҷик, пайдоиши феълҳои таркибии феълӣ типӣ рафта истодан, дида

¹ Маъсумӣ Н. *Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик*, с.205.

² Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.2, с.139.

³ Лекант П.А. *Синтаксис простого предложения в современном русском языке*,

⁴ Каримова А.А. *О парных глаголах в таджикском языке*, с.32-41.

мондан дар забони адабии тоҷик таърихи қадимӣ надошта, онҳо дар садсолаи охир бо сабабҳои гуногун, ки дар боло ишора рафт, аз шеваҳо дохил шуда, боиси ривочу раванги забони адабии ҳозираи тоҷик гардидаанд.

Феълҳои мазкурро, ки чӯзӣ ёридиҳандашон ба модификаторҳо табдил ёфтаанд, дар вазифаи хабариашон аз ҷиҳати таркиб мо ба гуруҳи хабарҳои соддаи аналитикӣ мансуб донистем. Зеро чунин хабарҳои содда бо вучуди аз ду ё зиёда аз он феълҳои дар як таркиб омадаро (рафтани гирифт, рафта истода буд, рафта истодани гирифт) дар бар гирифтанишон дар асл як маъноро ифода мекунанд ва ҷи тавре ки қайд намуда будем, аз фуруғузор қарда шудани чӯзӣ ёридиҳанда (рафтани гирифт-рафт), ба ҷуз он ки тобиши маъноӣ-модалиашон барҳам меҳурад, ба асли маъноӣ луғавӣ чӯзӣ асосии хабар осеб намерасад.

Ҳама вақт дар хабарҳои феълии аналитикӣ бо феълҳои номбурда амалу ҳаракат ва ҳолат дар чӯзӣ асосӣ, вале тобишҳои иловагӣ маъноӣ грамматикӣ чунин хабарҳо бошад, тавассути феъли ёридиҳанда ба вуқӯъ пайваста мешавад. Аз ин ҷиҳат, мо ба ақидаи П.А.Лекант,¹ ки ӯ дар хабарҳои феълии мазкур маъноӣ луғавиро тамоми чӯзҳои таркибии онҳо ифода мекунанд, гуфтааст, пайравӣ нақарда, дар ҳамин ақида устувор мемонем, ки дар забони тоҷикӣ маъноӣ луғавӣ, яъне нишон додан ё худ номбар қардани амал, ҳолат ва ҳаракат дар чунин хабарҳои содда ба чӯзӣ асосӣ хос буда, вале маъноӣ грамматикӣ онҳо тавассути чӯзӣ ёварашон ба амал бароварда мешавад.

Ақнун дар вазифаи хабари феълии содда дорои қадом хусусиятҳо ва тобишҳои маъноӣ модалӣ будани ин гуруҳи феълҳои таркибии феълро вобаста ба тобишҳои махсуси феълҳои ёридиҳанда-модификаторҳои як-як дида мебароем:

а) Хабарҳои феълии (содда) аналитикӣ бо модификатори истодани амалу ҳолати давомноку мӯлқаратаро дар замони гузашта ва ҳозира-оянда ифода мекунанд. Масалан: Камар-бобо омада истодааст... (С.А.Кул., ҷ.3, с.38); Ҳой, бародар! Ман шуморо нашинохта истодаам-ку? (Ю.А., с.153); ...аз сахни он хавлӣ харобаи азими Оксарои.темури намуда меистад

¹ Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. с.47-48.

(С.У., с.106); Дар миён як гулхани калон даргирифта меистод (С.У., с.100); Кути лоямутро Зокирбой... расонида меистод (Ҷ.И.Тах.в., с.153).

б) Хабарҳои феълии аналитикӣ бо модификаторҳои баромадан, дилан, гирифта чараёни амалу ҳолати давомдорро дар замони гузашта ва оянда ифода мекунанд, ки бо мақсади санҷидан ва муайян кардани ҳолату хосияти объекте содир шудааст. Мисолҳо: ... падару модар маҳсули чандрузаи писарашонро дида баромадан (Р.Ҳ., с.10); Мо инро ҳаматарафа санҷида баромадем (Ҷ.И.Тах.в., с.27); Корвонбошӣ, .. хатро ҳонда дид (С.А.Кул., ҷ.3, с.11); Бигузур, дигарон... маҷаи нони меҳнатиро чашида бинанд (Ҷ.И.Тах.в., с.137); Бале, ... мо онҳоро пинохта гирифтём (Ҷ.И.Тах.в., с.100); ... ҳоло ҳукуматҳо ҳаман қасонеро, ки ба хизмати ҳукумат даромадаанд, пинохта нагирифтаанд (С.А.Кул., ҷ.3, с.340); ... ҷоҳои норавшанмондан ҳикояҳои ӯро то решааш фаҳмида мегирифтам (С.А.Кул., ҷ.7, с.123).

Модификатори гирифта инчунин амали ба ғоидаи ғоидаи худ бар зарари ӯ ба вуқӯъ омадаро таъкид мекунанд. Масалаи: Восеъ... як ҷунбида ба мулло наздиктар нишаста гирифт (С.У., с.143); Дуруст гуфтед, ман як рақъат намоз ҳонда гирифтам (Ю.А., с.42); Адолат аз шарму ҳаё... лаби поёниашро саҳт газида гирифт (Ю.А., с.145).

в) Хабарҳои феълии содда бо модификатори додан амалу ҳолати давомдори субъекти ҷумларо дар замони гузашта ва оянда фаро мегиранд, ки ба ғоидаи қасе иҷро кардааст, ё иҷро хоҳад кард. Мисолҳо: Қозӣ муборакномаро бо овози баланд ҳонда дод (С.А.Кул., ҷ.3, с.207); Пас, Ҳайдаркул дар бораи сохти ҳукумати нав ва партия... содда карда фаҳмонда дод (Ҷ.И.Дувоз., с.150); Ман одами холис ҳастам. Бинобар ин, асли воқеаро гуфта мелихам (Ю.А., с.163); Дар ин бора... Искандартӯра ҳам гуфта мелиханд (С.А.Кул., ҷ.3, с.258).

г) Бо модификатори гузаштан хабарҳои феълии аналитикӣ амали давомнокеро ифода мекунанд, ки он ё ба ғоидаи субъект ва ё ба ғоидаи объекте ба вуқӯъ омадааст. Ҷунончи: ... акнун аз байни ин ҳама мардуми бесару пой, ҷунончи, нав гуфта гузаштам, суҳанҳои дигар шунида мешавад (С.А.Кул., ҷ.3, с.199);

¹ Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып.1 (Варзобский говор таджикского языка), с.115.

Ин газетаҳоро дида гузаштам. Китоби шуморо хонда гузаштам.*

д) Агар модификаторҳои фиристодан ва сар додан бо чузъи асосии хабарҳои соддаи аналитикӣ омада бошанд, амалу ҳолати якуякбора ва ғайричашмдошт рӯйдодаро ифода мекунанд. Мисолҳо: Ин савол чунон ногаҳонӣ ва ғайричашмдошт буд, ки ман беихтиёр хандида фиристодам (Ф.М.,с.153); Ин гапро шунида, ҳама баробар қоҳ-қоҳ зада хандида фиристоланд (Ю.А.,с.33); Ҳикоякунанда гириста сар дод... (С.А.Кул.,ч.3,с.267); Вай чӣ гуфтанастро надониста... хунгос зада гириста сар дод (Ҷ.И.Дувоз.,с.453).

Амали ғайричашмдошт ва ногаҳон рӯйдода дар сурати ба сифати чузъи ёридиҳандаи хабарҳои аналитикӣ омадани феъли мондан низ ифода меёбад. Масалан: Рафта хабар гирифтани будам, лекин кор баромада монд (ж.С.Ш.); ... дар ин миён ба ӯ як кори нави ғайриоддӣ баромада монд (С.У.,с.129); Ман меомадам, ки Файз Қарозода ном шиносамро дида мондам (Газ.м.). Бояд гуфт, ки модификатори мондан ба таври кулӣ набошад ҳам, баъзан бо модификаторҳои сар додан, фиристодан дар таркиби хабарҳои феълии соддаи типии хандида фиристодан, гирия карда сар додан хусусияти ҳаммаъногӣ пайдо мекунад. Масалан: хандида монд, гириста монд.

Аммо модификатори фиристодан ва сар додан чои модификатори мондан-ро дар таркиби хабарҳои соддаи типии баромада мондан, дида мондан гирифта наметавонанд, яъне хосияти синонимӣ пайдо карда наметавонанд. Масалан, чумлаи “Восеъ... шиноси худро дида монд (С.У.,с.70) мувофиқи нормаи забони адабӣ буда, маънои он (чумла) дар сурати чои ёвари хабар (мондан)-ро гирифтани модификатори фиристодан ё худ сар додан тамоман дигар мешавад. Ана ин тавр: Восеъ... шиноси худро дида фиристод (ё ки дида сар дод). Дар ин маврид, хатто, феълҳои ёридиҳанда як дараҷа маънои мустақил пайдо кардаанд.

Агар модификатори мондан дар таркиби хабарҳои феълии аналитикӣ замони ояндаро ишора кунад, вай амали ғайричашмдошти ирреалиро ифода мекунад. Чунончи: Ҳозир чаноби Хоча аз масҷид омада, шуморо хонда мемонад (Ҷ.И.Тори анк.,с.96).

* Эзоҳ.: Он ду чумлаи охир аз рисолаи Расторгуева В.С. (Ниг.: Краткий очерк грамматики таджикского языка,с.562) гирифта шуд.

Дар мисолҳои поён модификатори мондан амали тасодуфи ногаҳонро не, балки умуман амали иҷрошуда ва иҷрошавандаро таъкид мекунад ҳалос: Агар ба шумо маълум наояд, ҷои дарилагии ҳамин ҷомаро духта мемондел (С.А.Кул., ҷ.3, с.213); Мин дар он сӯхбат аз шеърҳои худи Ҳайрат... як газалро гирифта мондам (С.А.Кул., ҷ.7, с.277). Баъзан ин феъли ёридиҳанда (мондан) амалу ҳолатеро таъкид мекунад, ки аз мазмуни луғавии онҳо ба саросемагӣ ё ҳолати ноқулае афтодани субъект фаҳмида мешавад: Аз ин манзара Мирак як дараҷа ғамгин шуду чӣ кор карданаширо надониста монд (Ҷ.И.Тах.в., с.129); Ё мисли ҷавони Ҳабдаҳсолаи навошиқ чӣ гуфтани чӣ карданаширо надониста монд (Ю.А., с.145).

Дар сурати ба ҷумла дохил гардидани ҳиссаҷа ва калимаҳои модалӣ хабарҳои феълии аналитикӣ бо модификатори мондан амали тасодуфии дар гузашта содиршуда ва дар оянда ба вуқӯ меомадагиро ишора мекунад, ки субъект (ё шахси ноқил) вуқӯи онро бо боварӣ, бо тааҷҷуб ва ё ба таври тахмину эҳтимоли тасаввур кардааст. Чанд мисол: ... гуфтанд, ки бояд ҳамин рӯз ё пагоҳ омада монад (С.У., с.139); Магар инҳо мурда мондаанд? (С.А.Кул., ҷ.3, с.261); Рафту Диловар омада монад-и? (Ю.А., с.146). Гоҳо ёридиҳандаи мондан пеш аз ҷузъи асосии ҷунин хабарҳои аналитикӣ меояд, ки дар ин ҳолат он бесабабӣ ё худ ноумед шудани субъектро аз ҷиҳати ифода мекунад. Масалан: Имрӯз, албатта, умеди супурдани ариза набуд, бинобар ин, Восеъ ҳам монда рафт (С.У., с.98).

Дар охир, модификатори мондан ба амалу ҳолате ишора мекунад, ки пас аз анҷоми он ҳам субъект хабардор нашудааст: Аз ин хабар рангам парид ва пойҳоям ларзиданд ва надониста мондам, ки чӣ тавр ба назди падарам баргаштам (Ҷ.И.Тори анк., с.32); Ҳамин тавр, ҳар кадоми онҳо бо фикре, гузаштани вақтро ва тайи масофаро нафаҳмида монданд (Ҷ.И.Дувоз., с.186).

е) Хабарҳои феълии аналитикӣ тавассути модификатори рафтган амалу ҳолати ногаҳон содиршуда, шиддатёбанда ва бебозгаштро дар худ таҷассум менамоянд. Масалан: ... чармаш вайрон баромад, қолиб зада будем, ки дарида рафт (Ҷ.И.Тах.в., с.28); Дар ҷӯл алаф наруид, рӯидагирош ҳам... кушқида рафт (С.А.Кул., ҷ.3, с.228); Моҳи серборони март ба охир расида буд, ки ҳаво якбора тафсида рафт (Ю.А., с.98).

ё) Феъли ёридиҳандаи давидан пеш аз чузъи асосии хабари аналитикӣ омада хусусияти модификаторӣ пайдо мекунад. Вай (давидан) дар ин ҳолат на ба маънои аслиаш ҳаракатро, балки ба серкору серташвиш будан ва ё саргардонии субъектро аз ҷаъба мақсаде ишора менамояд. Дар чунин маврид ба вазифаи чузъи асосии хабар, асосан, феъли гаштан омада мазмунан амали давомнокро нишон медиҳад. Чанд мисол: Лозим меояд, ки Умархон шабу руз колхоз ба колхоз давида гардад (Ю.А., с.25); Ман ҳамин фаранчию чашмбандро мепартоям аз қафои Насимҷон давида мегардам (Ч.И.Тах.в., с.18).

ж) Модификаторҳои гаштан ва омадан дар таркиби хабарҳои феълии аналитикӣ ба амалу ҳолати давомнокӣ субъекте ишора мекунанд, ки анҷомаш аниқ нест. Модификатори омадан ҳамчунин амали дар гузашта давомнокеро нишон медиҳад, ки он дар лаҳзаи сухан ҳам мантиқан давом дорад. Мисолҳо: Вай кайҳо боз... қувваи бозувони худро ба кучо сарф карданро надониста мегашт (Ю.А., с.50); ... ҳоло нависандагони тоҷик... бо забони ягонаи адабии миллии тоҷик асарҳои худро навишта меоянд (ж.С.Ш.).*

з) Калимаи ҳестан ҳамчун феъл дар сурати пеш аз чузъи асосии хабари феъли омаданаи хусусияти модификаторӣ пайдо мекунад ва он дар ин ҳолат якбора сар задан ё ба вуқӯ наомадани амали субъектро далолат мекунад. Масалан: Вай ки розӣ шуд, ҳамаи муридҳояш аз қафояш ҳеста меоянд (Ю.А., с.175); ... ҳеҷ каси оқил бо як даҳон гап ҳеста омадан намегирал (Ю.А., с.175).

Инак, мо дар боло хабарҳои феълии соддаеро аз назар гузаронидем, ки чузъи асосиашон дар шакли феъли ҳол, асосан, пеш аз ёридиҳандаҳояшон, яъне пеш аз модификаторҳо, омадааст. Ҳамчунин дар мисолҳои аз назар гузаронидаамон баръакс ин ҳолатро ҳам мушоҳида намудем. Ин ҳолат дар ҷумла дар сурати модификатори шуда омадани феълҳои давидан, ҳестан ва гоҳо феъли мондан (давида гаштан, ҳеста омадан, монда рафтан) рӯй медиҳад. Ба чуз ин, хабарҳои соддаи аналитикие низ ҳастанд, ки чузъи асосиашон бо масдар ифода ёфтааст ва дар чунин хабарҳо танҳо феъли гирифтан ба сифати

* Эзоҳ.: Ҷумлаи охири аз рисолаи Розелфельд А.З. (Ниг.: Материалы к исследованию сложно-составных глаголов в современном таджикском литературном языке, с.39) гирифта шуд.

чунъи ёридиҳанда (модификатор) омада, бештар оғози амалеро дар замони гузашта ифода месозад, ки минбаъд давом кардааст ва ё шиддатнок гардидааст, яъне он амали оғозида бохир буда, анҷомаш, махсусан ба сомеъ, номаълум, мемонад. Масалан: Муллои сеюм хатро гирифта... дакка хӯрда - дакка хӯрда хондан гирифт (С.А.Кул., ч.3, с.201); ... бори дор як дакка, чунон ки аз сӯи ҳаво фаввора сар дода бошанд, дар рос заде боридан гирифт (С.А.Кул., ч.3, с.224); аз лақоми Сиёхмушкин гирифта, пиёда аз қафои арусу доғод рафтани гирифт (Ю.А., с.126).

Айнан маънии болоро дар ҷумлаи зерин феълҳои таркибии номии оғоз кардан ифода кардааст, яъне ин феъл дар таркиби забари аналитикӣ (гиристан оғоз кардан) ҳаммаъноии модификатори гирифтани (гиристан гирифт) мебошад: Дугтари сиёҳбахт ба он чо даромадан замон... гиристан оғоз кард (С.У., с.60). Дар мисолҳои зерин модификатори гирифтани амалҳои давомнок ва аз тарафи субъект такроран иҷрошуда ро фаро гирифтааст: Пирамард... аз он чо чои кабуд бароварда, ягон-ягон ба чойникҳо андохтани гирифт (С.А.Кул., ч.3, с.12); ... аскарони сурх... худро аз бом ба даруни ҳавлӣ партоштани гирифтани (С.А.Кул., ч.2, с.405); Рузи дигар... тирҳои тӯп ба ин тарафи шаҳр омадани гирифт (Ҷ.И.Тори анк., с.38); Падару писар барфро ғундошта-ғундошта ба даруни хандак партоштани гирифтани (С.У., с.25).

Баъзан модификатори гирифтани ба амалу ҳолати доимии предмет (субъект) ишора мекунад. Чунончи: Хусусан, шумо барин касон... ҳамаро дӯст ва ёри қонӣ гирифтани мегиранд (Ҷ.И.Тах.в., с.58); Дум ҳам баҳудаву беҳуда чунбиндан мегирад (Ю.А., с.31); Қаровулбегӣ... як рӯз мегирад, деҳаи ғу дар қояш истодани мегирад (С.У., с.22). Агар ин модификатори (гирифтани) замони ояндаро ишора кунад, бештар амалҳои такроран иҷро мешудагиро дар бар мегирад. Масалан: Чойчӯшаг ки чӯшид, ба даруни он як-ду барг чой андохта, ба коса қапида хӯрдани мегирем (С.А.Кул., ч.3, с.221); Дар Бухорои Шариф ин хел корҳои майда-чӯндаро ҳар як миршабу раис худаш дидаи мегирад (Р.Х., с.41).

Гоҳо модификатори мазкур бепарвогӣ ва ё нотарсии субъектро нисбат ба амали дар оянда ба вуқӯъ меомадагӣ нишон медиҳад. Мисолҳо: Ба ҳар кори колхоз лозим доғод, рафтани

мегирам (Ю.А.,с.36); Чизе ки дар пешонаамон навиштагӣ бошад, дидан мегирем-дия (С.А.Кул.,ч.3,с.272).

Агар танҳо асоси замони ҳозираи модификатори гирифта ба ҷузъи асосии хабарҳои аналитикӣ васл шуда ояд, вай мазмунан амали дар замони ҳозира иҷро шуда истодаро таъкид намуда, ҳамчунин ба иҷрои амали писандидатар водор кардани субъектро ифода мекунад. Масалан: Тез-тез хӯрдан гир-дия чаро монанди бачагон чилп-чилп карда мехурӣ? (С.А.Кул.,ч.3,с.240); Гапи бисёр даркор нест, аз руи таомули вилоят баркашидан гир-дия (С.А.Кул.,ч.3,с.175).

Бояд таъкид намуд, ки чунин феълҳои таркибии феълӣ дар вазифаи хабарҳои феълӣ аналитикӣ боз ёридиҳандаи буданро ба худ қабул карда метавонанд. Дар ин сурат ёридиҳандаи феълӣ яқум ҳам мисли ҷузъи асосӣ дар шакли феъли ҳол (бо суфф.-а) омада, вале ҳамон вазифаи худро (тобишҳои маъногиашро) ифода кардан мегирад. Аммо дар ин шакл вазифаи ёридиҳандаи будан иборат аз барҷастатар нишон додани намуди хабарҳои феълӣ. Мисолҳо:

а) Рустамча... бо ҳамин роҳ пеш-пеши мо рафта истода будааст (С.А.Кул.,ч.7,с.523); ... Ман аз кафоятон омада истода будам (А.Ш.,с.61); Ҷаллодон подшоҳодаро гирифта ба ҷониби дор бурда истода буданд (Ҷ.-ул-ҳ.,с.198).

б) Модарам як ҷуволчаи тутмавиз хушконда монда буд (С.А.Кул.,ч.1,с.24); ... чашми ман ба велосипед афтод, онро ба шифти айвон овехта монда буданд (Ф.М.,с.143); Дар сахни ҳавлӣ боз ду каси дигарро ҳам ба сутун баста монда буданд (С.У.,с.59).

в) ... рӯяшро бо яктаҳча маҳкам печонда гирифта буд (Ю.А.,с.16); Зокирҷон аллақай дар кабинаи мошин ба пеши Коля нишаста гирифта буд (Ю.А.,с.15).

г) Гуё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳама ҷои баданамро сӯхта обҳои чашмашро хушконда фиристода буд (С.А.Кул.,ч.1,с.23).

Ёридиҳандаи будан бо хабарҳои аналитикӣ ҳам васл шуда меояд, ки ёридиҳандаи шудан доранд. Дар ин маврид шудан ба итмом расидани амал, вале ёридиҳандаи будан ба замони иҷрои амал, ки дар гузаштаи дур сурат гирифтааст, далолат мекунад. Мисолҳо: Дар гирдогирди меҳмонхона кӯрпачаҳои яккаандози даврихонагии баҳмал густурда шуда буд (С.А.Кул.,ч.3,с.109); ... тарҳи рӯи ӯ бо ришу салааш айнан кашида шуда буд (С.У.,с.135); Дар ду тарафи наҳр... ниҳолҳои

мавзуни сояфкан шинонда шуда буд (Ф.М., с.46).

Чи тавре ки дар боло қайд намудем, феълҳои таркибии феъли аз шеваҳо дар ду шакл ба забони адабии гуфтугӯй дохил гардидаанд. Шакли якум хеле серистеъмол буда, чунки асосии онҳо бо феъли ҳолу масдар, чунки ёвари онҳо бошад, бо шаклҳои гуногуни тасрифии феъл (рафта истодааст, рафтан гирифт) сурат меёбанд, ки дар ин бора маълумоти муфассал дода шуд.

Шакли дуҷуми феълҳои таркибӣ он аст, ки дар онҳо ҳар ду чунки таркибашон дар шакли тасрифии феъл оварда мешаванд: гӯед монед, равем монем ва ғ. Ин навъи феълҳои таркибии феъли аз навъи якумашон дар ифодаи маъно, яъне нишон додани амалу ҳаракат ва ҳолат, фарқ намекунанд, фақат дар услуби баён ва тобиши маъноӣ фарқашон ба назар мерасад. Азбаски дар ин гуна феълҳои таркибӣ чунки ҳар кадом тасрифианд, байни онҳо (чунки) дар талаффуз як паузаӣ на чандон хурд ба вучуд омада, ҳар яке аз он чунки бо як зада талаффуз карда мешаванд. Алоқии чунки дар чунин феълҳо баъзан танҳо бо интонация ва баъзан ба воситаи пайвандаки -у таъмин карда мешавад. Модификаторҳо, яъне феълҳои ёридиҳанда, дар таркиби феълҳои мазкур нисбат ба амалу ҳолати иҷрошуда ва ё иҷро мешудагӣ муносибати бепарвоёнаву назарногирона доштани субъект-гӯяндаро таъкид мекунанд.

Бояд гуфт, ки дар бораи чунин феълҳои таркибии ҳар ду чункиашон тасрифёфта дар забоншиносии тоҷик ақидаҳои хуб ва ба ҳам монанд мавҷуданд. Масалан, А.А.Керимова дар мақолааш хусусиятҳои феълҳои таркибии мазкурро (Феълҳои чуфт - "парные глаголы" номидааст. -С.Ш.) қайд намуда, таъкид кардааст, ки дар ин қабил "феълҳои чуфт" ба сифати чунки ёридиҳанда бештар модификаторҳои феълии мондан ва рафтан ба назар мерасанд¹ ва ӯ доир ба ин ду феъл дар асоси материали шевагӣ мисолҳои фаровон овардааст. Аммо дар мисолҳои мо, ки асосан, аз асарҳои бадеии устодони каломии бадеӣ -С.Айнӣ, С.Улуғзода, Ҷ.Икромӣ дархост карда шудааст, танҳо бо ёридиҳандаи мондан чунин феълҳои таркибӣ ба назар расиду бас. Инак, чанд намунаи мисолҳо: ... ин гандуми зиёдатӣ ба боз гашта гирифта бурдан намеарзад, ба ҳамма рез мон (С.А.Кул., ч.2, с.30); Сайдали ба ин сухани Давлат. хандиду монд (С.У., с.27); ...ҳама ба қафо, ба ким-кучо мондан рафтан

¹ Керимова А.А. *О парных глаголах в таджикском языке*, с.34-39.

(Ҷ.И.Тах.в.,с.143); Пиёда равем монем, наздик-ку (Ю.А.,с.60).

2. Ифодаи хабарҳои феълии аналитикӣ бо феълҳои таркибии номӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо феълҳои таркибии номӣ (кор кардан, дам гирифтан, шарм доштан, об шудан, телефон кардан) ифода ёфтани хабарҳои феълии содда серистеъмоли буда, ҳамчунин теъдоди онҳо назар ба феълҳои таркибии типӣ хондан гирифтан, гуфта мондан, рафта истодан бештар мебошад. Истеъмоли хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибии номӣ, на ин ки дар гуфтугуи умум, балки ҳам дар асарҳои бадеӣ, ҳам дар асарҳои илмию публицистӣ ниҳоят фаровон аст. Боиси микдоран зиёд будани истеъмоли ин навъи хабарҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик ин аст, ки онҳо ҳанӯз дар давраи ташаккули забони адабии тоҷик дар нутқи гуфтугуи умумихалқӣ ба назар мерасидаанд. Мо намунаҳои онҳоро дар осори адибони асрҳои IX-XI Абуабдулло Рудақӣ ва Абулқосим Фирдавсӣ барин симоҳои барҷаста мушоҳида мекунем. Масалан:

1. *Морро ҳарчанд бехтар парварӣ,
Чун яке хаши оварад, кайфар барӣ*
(Рудақӣ,с.129).

2. *Аз он пас нигах кард Ковусшоҳ
Касеро, ки кардӣ ба ахтар нигоҳ*
(Фирдавсӣ,с.30).

Чунин хабарҳои феълӣ низ шаклан аналитикӣ буда, ҳар кадом аз ҷузъи асосӣ ва ҷузъи ёвар иборатанд. Ҷузъи асосии ин хабарҳои феълӣ бо исм, сифат, шумора, зарф, сифати феълӣ, ҷузъи ёридихандашон бо феълҳои доштан, додан, задан, ёфтан, рафтан, кардан, шудан, намудан, овардан, расондан, мондан, гузоштан, бурдан, дидан, рондан, бардоштан, афкандан ифода меёбанд.

Дар воқеъ, сабаби дар забони адабӣ ҳарчи бештар реша давондани истеъмоли хабарҳои мазкурро, ки заминаи морфологиашон феълҳои дучинсаанд (яъне аз ягон ҳиссаи номӣ ва феъли ёридиханда ташкил ёфтаанд), олимон, асосан, ба ду масъала вобаста медонанд, ки ба ақидаи мо низ, ҳар ду қобили қабул аст. Аз ҷумла, мувофиқи ақидаи Ш.Ниёзӣ, ин ҳолат дар

сурати маънои луғавии худро суст намуди ба ёридиҳандаҳо табдил ёфтани як қатор феълҳо ба вуқӯъ омидааст, ки натиҷаи он боиси барҳам хӯрдани алоқаи синтаксисии пурқувандаҳои дар назди ҳамон феълҳо буда ҳам гардидааст. Яъне ҳиссаҳои номии дар назди он феълҳо оянда, ки дар ҷумла ҳамчун объект ба ҳисоб гирифта мешуданд, ба сабаби сустшавии маънои луғавии феълҳои, ки мафҳуми умумӣ пайдо кардаанд, қобилияти объектишавиашонро барҳам дода, бо ҳамон феълҳо ба як маънои луғавӣ соҳиб шуда, як таркиби морфологиро ташкил додаанд.¹ Агар мазмуни фикри болоро мухтасар ва фаҳмостар баён созем, ин тавр аст: сабаби рӯидани феълҳои таркибии номӣ (хабарҳои феълии содда) натиҷаи ба таркибҳои морфологӣ табдил ёфтани таркибҳои синтаксисӣ мебошанд, ки ин ду ҷузъро аз ҳам бояд фарқ кард: Таркибҳои морфологӣ мафҳумҳои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда буда, дар ҷумла яке аз ганҷ аъзои он ба ҳисоб гирифта мешаванд. Таркибҳои синтаксисӣ бошанд, мафҳумҳои мураккаби ба ҳиссаҳо (аъзоҳои ҷумла) ҷудошавандаро ташкил медиҳанд. Яъне онҳо на ба як аъзои ҷумла, балки ба ду аъзои ҷумла тааллуқ доранд. Дар ин бора Н.Маъсумӣ дуруст қайд мекунад, ки “тоза чидам... ва аммоли инҳо таркибҳои синтаксисӣ, аммо... таркибҳои тоза кардам, ёрӣ додам ва монанди инҳо таркибҳои морфологӣ мебошанд.”²

Сабаби дигари рӯидани як қатор феълҳои таркибии номӣро Л.С.Пейсиков ин тавр шарҳ додааст. Аз рӯи гуфтаи ӯ, забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар натиҷаи таърихи дуру дарози инкишофи ҷамъият тағиротҳои зиёди сифатиро микдориро аз сар гузаронидааст, ки ин боиси аз хотирҳо фаромӯш шудани маънии асосии бисёр калимаҳо гардидааст. Дар натиҷа он калимаҳои маънои аслиашон фаромӯшшуда ба маъноҳои нав соҳиб гардидаанд, ё ки ҷузъи ҳатмии ягон калимаи дигар, масалан, феъл гардида, яқоя бо он мафҳумро ифода мекардагӣ шудаанд. Аз ҷумла, маънои аслии калимаҳои гӯшӣ (гӯштин) ва савганд холо он қадар равшан набуда, онҳоро хангоми таҳлили морфологӣ чун ҷузъи асосии феълҳои таркибии номӣ-гӯшӣ гирифтанд. савганд хӯрдан маънидод мекунем. Аммо дар форсии миёна калимаи гӯшӣ ба маънои миён, камар фаҳмида

¹ Ниёзӣ Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ, с.20-26.

² Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забонишноӣ, с.278-279.

шуда, таркиби гӯштӣ гирифтан. маънои аз камар (миён) гирифтанро ифода мекардааст.¹ Маънои этимологии савганд оби гӯгирд - "серная вода"² буда, аз ифодаи савганд хӯрдан оби гӯгирд хӯрдан- "выпить серную воду" фаҳмида мешудааст.*

Дар ҳақиқат, агар дар забони адабии имруза аз ифодаи гӯштӣ гирифтан маънои аз камар (миён) гирифтан (доштан) ва аз савганд хӯрдан оби гӯгирд хӯрдан фаҳмида мешуд, он гоҳ онҳоро на чун таркибҳои морфологӣ, балки ҳамчун таркибҳои синтаксисӣ маънидод кардан лозим меомад. Аммо ин тавр нест. Он таркибҳо ҳоло дар яклухтӣ (гӯштӣ гирифтан) маънои қувваозмоӣ, қувва озмудан бо касе ва (савганд хӯрдан) қасам хӯрдан, ваъда додан, тавба карданро ифода мекунанд.

Ҳарчанд ки дар масъалаи пайдоиши як қатор феълҳои таркибии номӣ ақидаҳои Л.С.Пейсиков дурустанд, вале сабаби ба таври фаровон рӯидани онҳо зиёда ба гуфтаҳои Ш.Ниёзӣ алоқаманданд, ки шарҳаш дар боло дода шуд. Умуман, афзудани феълҳои таркибии номӣ дар забони адабии имрузаи тоҷик низ идома дорад ва як сабаби инро ба бойшавии муттассили забони тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ ҳам вобаста медонанд, ки истифодаи қисме аз он калимаҳо дар матбуот ва нутқи гуфтугуӣ мо, аз қабилӣ телефон, прогул (телефон кардан, прогул кардан)³, пропаганда, дикта (пропаганда кардан, дикта кардан)⁴ дар солҳои 70-80 асри ХХ басо фаъол буда, чӯзӣ асосии ин навъ феълҳои таркибиро ташкил додаанд. Масалан: Дар айёми тобистон сарои вақфи мадрасаро ремонт карданд (С.А.Кул., ч.1, с.36); Инак, Фируза... ба худи Файзулло Хоҷаев телефон кард (Ҷ.И.Тах.в., с.35).

Қайд кардан лозим аст, ки хосияти хабарҳои феълии бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта ҳоло дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳаматарафа тадқиқ нашудааст ва аз ин рӯ, баъзан дар муқаррар намудани ин навъи хабарҳо (кор кардан, гирд овардан) ва хабарҳои номӣ иштибоҳҳо рӯй додаанд. Масалан,

¹ Пейсиков Л.С. *Вопросы синтаксиса персидского языка*. -М., с.1959, с.295.

² Ҳамон ҷо, с.295.

* Эзоҳ.: Сосониҳо хангоми қасам хӯрдан оби гӯгирд меҳурдаанд. (Ниг.: Пейсиков Л.С. Ҳамон ҷо, с.295).

³ Шарофов Н. *Баъзе хусусиятҳои калимаҳои советӣ-интернатсионалӣ. Дар маҷм.: Баъзе масъалаҳои забонишиносии тоҷик.* -Душанбе, 1964, с.50.

⁴ Ниёзӣ Ш. *Таркиби морфологии чӯзӯҳои феълии номӣ*, с.37.

дар корҳои тадқиқоти баъзе олимони ва дар китобҳои дарси
ҷумлаҳоеро воҳеҷурем, ки хабарашон, аслан, хабари феълӣ
буд, ҳамчун хабари номӣ ба қалам дода шудаанд. Чунончи,
дар китоби дарсии синтаксиси мактабҳои олии (соли 1970) хабари
ҷумлаҳои зерин дар курсив ҳамчун хабарҳои номӣ ишора
шудаанд: Нуралӣ бошад дар ҳамон ҷо ҳозир шавад; Биноӣ
омузишгоҳ монанди хонаи занбӯр ғуввос мезад; Вай хар дам
бесабаб хангос мезад; Мӯйсафедон ва занон рӯх кашиданд; Ёдгор
баргашта ба ҷои худ нишаста, ба падараш нигоҳ кард; Гулрӯ
сурх шуд. Вақти гуруби офтоб дари кучаи Қодир тақ-тақ шуд.¹

Аввалан, хабарҳои ҷумлаҳои мазкур-ҳозир шудан, ғуввос
мезад, хангос задан, оҳ кашидан, нигоҳ кардан, сурх шудан, тақ-
тақ шудан барои он хабарҳои номӣ шуда наметавонанд, ки онҳо
аз рӯи маънои лексикашон аломату хосияти тавсифӣ ва доимии
субъектро нишон намедиханд, балки аз ин хабарҳо мо амалу
ҳолати тағйирёбандаи муваққатӣ ё худ давомнокро ҳис мекунем,
ки ба сабабе дар субъект рӯй медиҳанд ва ё натиҷаи фаъолияти
ӯ ба амал меоянд.

Дуҷум, сабаби хабарҳои ҷумлаҳои болоро хабари феълӣ
номидани мо ин аст, ки он хабарҳо ба таркибҳои устувори
морфологӣ табиқ ёфтаанд. Аз ин ҷиҳат, онҳо чун хабарҳои
номӣ бе ҷузъи ёридиҳандашон мазмунан предикат (фикри томо-
ро дар ҷумла ба вуҷуд оварда наметавонанд. Ба ақидаи мо,
хосияти асосӣ ва фарқкунандаи хабарҳои феълӣ бо феълҳои
таркибии номӣ ифодаёфтаре аз хабарҳои номӣ, ки онҳо ҳам аз
ҷузъи асосӣ (номӣ) ва феълҳои ёридиҳанда (коргар ҳастам,
муаллим мебошад, калон менамояд) иборат шуда метавонанд,
дар ҳамин нуқта бояд ҷуст. Яъне агар дар муайян кардани ин
қабил хабарҳо - хабарҳои номӣ ва хабарҳои феълӣ бо феълҳои
таркибии номӣ ифодаёфта иштибоҳе рӯй диҳад, дарҳол ҷузъи
ёвари онҳоро аз ҷумла фуруғузур кардан лозим аст. Агар дар
натиҷаи чунин амал ҳам фикри асосӣ ва пурра аз мазмуни
ҷумлаи ҷумла фаҳмида шавад, пас он гуна хабарро хабари номӣ
шуморидан ба мақсад мувофиқ аст. Вале агар дар чунин маврид
дар ҷумла ноқисӣ ва хусусан нотамомии фикр дарк карда шавад,
он гуна хабарро аз рӯи аслаш бояд хабари феълӣ шуморид.
Барои исботи ин нуқта аз ин ду таблитса мисолҳоро муқоиса
мекунем:

¹ Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис, с. 68.

Таблицаи 1

Асли чумлаҳо		Аз хабарҳои феълӣ ёридиҳандаҳо соқит карда шудааст	
1	Бинои омузишгоҳ монанди <u>хонаи занбӯр ғуввас мезад.</u>	1	Бинои омузишгоҳ монанди <u>хонаи занбӯр ғуввас...(?)</u>
2	Вай ҳар дам бесабаб <u>ханғос мезад.</u>	2	Вай ҳар дам бесабаб <u>ханғос...(?)</u>
3	Мӯйсафедон ва занон <u>оҳ кашиданд.</u>	3	Мӯйсафедон ва занон <u>оҳ...(?)</u>
4	Гулру <u>сурх шуд.</u>	4	Гулру <u>сурх...(?)</u>

Таблицаи 2

Асли чумлаҳо		Аз хабарҳои номӣ ёридиҳандаҳо соқит карда шудааст	
1	<u>Паларам қолхозчӣ мебошад.</u>	1	Паларам - қолхозчӣ.
2	Ман <u>муаллим ҳастам.</u>	2	Ман - муаллим.
3	Дар сахро пахта <u>бисёр аст.</u>	3	Дар сахро пахта - бисёр.

Хосияти асосии хабарҳои феълӣ ва номӣ дар ин ҷадвал маълум шуда истодааст. Аз чумлаҳои сутуни дуюми ҷадвали якум маълум мегардад, ки предикат дар онҳо сурат нагирифтааст, яъне нотамомии фикр ҳис карда мешавад. Масалан, ифодаи “Мӯйсафедон ва занон оҳ” бемантиқ аст ва бутунии фикр дар он ба сабаби аз хабари феълӣ (оҳ кашидан) фуруғзор карда шудани феъли ёридиҳанда (кашидан) барҳам хӯрдааст. Ҳамин ки асли чумла барқарор карда шавад (Мӯйсафедон ва занон оҳ кашиданд), дар он пуррагии фикр ҳам имконпазир мегардад. Хулоса, аз фикри боло доир ба чумлаҳои хабарашон бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта ҳамин, ки предикат дар он чумлаҳо танҳо тавассути якҷояи ҷузъи номиву ҷузъи ёридиҳанда (феъл) ва махсусан бо оварда шудани ҷузъи феълӣ ба амал меояд. Чунки дар чумлаҳои хабарашон бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта маҳз ҷузъи ёвари хабарҳо ба чумла тамошавӣ ва томияти фикрро мебахшад ва маҳз он алоқаи ҷузъи асосӣ (номӣ)-и хабарро бо мубтадо аз рӯи шахси шумора амалӣ мегардонад. Исботи ин нукта он аст, ки баъзан дар гуфтугӯ ҷузъи номии чунин хабарҳо меафтад ва ин ҳолат боиси нуқсоннокии фикри том намегардад. Чунончи, дар чумлаи зерин аз таркиби феъли такрор кардан ҷузъи номӣ (такрор) афтадааст: Аз ман насиҳат, минбаъд ин коратро дар

хакки... чаллобони калон накун (С.А.Кулч. ч.2, с.105).

Сипас, дар чумлаҳои (Ниг. ба таблицаи 1) додашуда ва амсоли онҳо, азбаски ҳам предикат ва ҳам алокаи чузӣ асосии хабарҳо бо мубтадо бевосита на ба чузӣ номӣ, балки танҳо ба чузӣ феълӣ-ёридиҳандаи онҳо-мансубияти зич доранд, лозим аст, ки хабари он гуна чумлаҳоро (ғуввас мезад, хангос мезад, ох кашиданд) хабари феълӣ номем. Аммо аз чумлаҳои сутуни дуҷуми таблицаи сонӣ баръало равшан аст, ки дар онҳо фикр пурра ифода ёфта, бе чузӣ ёридиҳанда ҳам тавассути чузӣ номии хабарҳо (колхозчӣ, муаллим, бисёр) предикат нигоҳ дошта шудааст. Пас, хабари ин гуна чумлаҳоро зарур аст, ки хабари номӣ гӯем. Чунки маҳз чузӣ асосии чунин хабарҳо боиси пуррагии фикр дар чумла мегардад. Вале вазифаи феълӣҳои ёридиҳанда дар таркиби хабарҳои номӣ иборат аз он аст, ки онҳо намуд ва сифаро дар чузӣ асосии хабари номӣ сурат дода, алокаи онро-чузӣ (номӣ) асосиро бо субъекти чумла аз рӯи шахсу шумора таъмин созанд.

Ҳамин тавр, дар чумлаҳои хабарашон номӣ буда вазифаи предикативӣ (хабаршавӣ)-ро танҳо чузӣ асосии онҳо ҳам иҷро карда метавонад, вале чузӣ ёвар ин вазифаро дар таркиби хабари номӣ қисман адо кунад ҳам, вазифаи аслиаш ин набуда, балки ба мазмуни умумӣ ё худ луғавии хабари номӣ маънои грамматикиро зам намудан аст.

Гуфтан даркор аст, ки баъзе олимони предикат (хабар) гуфта дар чумлаҳои хабарҳояшон номӣ буда танҳо чузӣ номии хабарҳоро дар назар доранд.¹ Масалан, Ю.А.Рубинчик бо қадом ҳиссаҳои нутқ ифода ёфтани чузӣ (номӣ) асосии хабарҳои номиро қайд карда истода, ин тавр навиштааст: “В персидском именном сказуемом всегда наличествует глагольная связка. Именная часть (предикатив) может выражаться различными частями речи: именем существительным, именем прилагательным, числительным, местоимением, инфинитивом глагола, причастием “долженствования.”²

Чи хеле ки аз ин далел равшан мешавад, муҳаққиқ дар таркиби хабарҳои номӣ дар таҳти қалимаи предикат (предикатив) чузӣ номии онҳоро дар назар дошта, таъкид

¹ Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. - М., 1960, с.109; Мирзоев А. Хабарҳои номӣ ва феълӣ.

² Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык, с.109.

намудааст, ки бо он дар забони форсӣ доимо бандаки феълӣ (хабарӣ-С.Ш.) меомадааст. Вале дар баъзе забонҳо, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ, ҳиссаи асосии хабарҳои номӣ бе ҷузъи ёридиҳанда ва ҳам бе бандакҳои хабарӣ дар ҷумлаҳо омада, аз ӯҳдаи нигоҳ доштани фикри том мебароянд. Ин масъала, яъне дар шакли ҳолис - бе бандакӯ феълҳои ёридиҳанда ифода ёфтани хабарҳои номӣ, дар монографияи А.Эшонҷонов равшан тадқиқу таҳқиқ карда шудааст.¹

Фарқи дигарро мо дар байни хабарҳои номӣ ва феълӣ дар он мебинем, ки ҳамаи хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибии номӣ ифодагардида баъд аз ҷузъи ёварашон ба худ модификаторҳои феълӣ қабул намуда, дорой ягон тобиши маъноӣ-модалӣ шуда метавонанд. Масалан: Азиз... ҳамеша табассум карда меистад (С.Айнӣ.Кул.,ҷ.7,с.26); Ҳоким даст аз ӯ бидошт ва маломат кардан гирифт (Саъдӣ,с.46). Аммо ин ҳолатро дар хабарҳои номии ҷумлаҳо мушоҳида карда наметавонем ва агар ба таври сунъӣ ба онҳо модификаторҳои феълӣро аз қабилӣ истодан, гирифтан, дидан илова кунем, дар ҷумла вайронии услуб дарҳол ҳис карда мешавад. Масалан, дар ҷумлаи “Вай колхозчӣ мебошад”, ки хабараш номӣ аст, пас аз ҷузъи ёридиҳанда, аз ҷумла, ҳатто модификатори гирифтанро, ки пас аз ҷузъи ёвари тамоми хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибии номӣ ифодагардида омада метавонад (гап задан гирифт, фикр кардан гирифт), илова кунем, як даҳамбарҳамие дар ҷумла ба вучуд меояд. Масалан, ин тавр: Вай колхозчӣ будан мегирифт.

Ҳаминро низ дар хусуси фарқи дигари хабарҳои номӣ аз хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта гуфтан мумкин аст², ки баъзан “... дар ҷумлаҳои дутаркибае, ки хабарҳояшон (хабарҳои номӣ.-С.Ш.) бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода ёфтаанд, ҳодисаи иваз шудани ҷои сараъзоҳо дида мешавад: Зиннати инсон ҳоксорист-Ҳоксорӣ зиннати инсон аст; Зиндагонӣ амонист - Амонӣ - зиндагонист.”³ Яъне дар ҷумлаҳои хабарашон номӣ буда имконияти ҷои сараъзоҳоро иваз намудан

¹ Эшонҷонов А. *Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо*, с.5, 7, 17, 20.

² Дар хусуси фарқҳои дигари хабарҳои феълӣ аз хабарҳои номӣ боз ниг.: Гаффаров Р. *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.3, с.69-75; Эшонҷонов А. *Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо*; Мирзоев А. *Хабарҳои номӣ ва феълӣ*.

³ Қосимова М.Н. ва Камолитдинов Б. *Маҷмӯаи машқҳои синтаксиси забони тоҷикӣ*.-Душанбе, 1976, с.43.

аст, ки дар натиҷа, чун дар ҷумлаҳои боло, хабар ба вазифаи мубтадову мубтадо ба вазифаи хабар омада мегардонистааст. Вале дар натиҷаи чунин ивазкунии ҷои сараъзоҳо дар ҷумлаҳои хабарашон номӣ буда як тобиши маълумогӣ дар оҳанги талаффузи ба амал меояд. Агар дар асли ҷумлаҳо, ки онҳо аз рӯи нормаи умумиестеъмолиашон тартиб дода шудаанд, оҳанги талаффузи муқаррарӣ (муътадил) бошад, дар натиҷаи ҷои сараъзоҳои онҳоро ба таври сунъӣ иваз намудан дар талаффузи заҳаби мантиқӣ мавқеи асосиро мебозад.

Аниқаш, ба хабари чунин ҷумлаҳо ҳангоми талаффузи заҳаби мантиқӣ гузоштан лозим меояд, вагарна носуфтагии он ҷумлаҳо хис карда мешавад. Аз ин ҷиҳат, дар ду ҷумлаи аввали таблитсаи 2-юм ҷои хабарҳоро бо мубтадо, ба шарте ки ҳангоми талаффузи ба қоидаи боло риоя кунем, иваз кардан имкон дорад. Аниқ ба таври мантиқӣ: Падарам қолхозҷӣ мебошад—Қолхозҷӣ падарам мебошад. Ман муаллим ҳастам—Муаллим ман ҳастам.

Аммо ин ҳолатҳо, яъне ба таври сунъӣ ивазкунии ҷои сараъзоҳоро, дар ҷумлаҳои, ки хабарашон бо феълҳои таркибии номӣ ифода гардидааст, ҳеч гоҳ ба вучуд овардан мумкин нест. Агар маҷбуран ҷои чунин хабарҳои феълиро (асосан, ҷузъи номиашро) бо мубтадо иваз кунем, дар натиҷа ҷумлаҳои ба қолиби шеърӣ монанде ба вучуд меоянд, ки аз ин гуна ҷумлаҳо ҳам асли хабарҳоро аз рӯи мантиқи сухан муқаррар кардан имкон дорад, яъне мубтадои ҳақиқиро ҳамчун ҷузъи асосии хабар ба қалам дода наметавонем. Ҳамчунин ҷузъи номии хабарро, ки ба ҷои мубтадо оварда шудааст, мубтадо номида наметавонем. Муқоиса кунед (Ҷумлаҳо аз таблитсаи 1): Мӯйсафедон ва занон оҳ кашиданд—Оҳ мӯйсафедон ва занон кашиданд; Гулрӯ сурх шуд—Сурх Гулрӯ шуд.

Бояд гуфт, ки ёридихандаи феълии шудан-ро олимен ба қатори ёридихандаҳои феълии хабарҳои номӣ ҳам дохил кардаанд.¹ Ин феъли ёридиханда дар замони гузашта ҳам амали ҳолатро ва ҳам ба субут расидани онро таъкид мекунад. Ба ҷуз ин, мантиқан аз мазмуни ботинии он (шудан) дигаргуннавию тағйирёбии ҳолатҳои рӯҳӣ, тағйири симо ва касбу корро, ки дар субъект ба амал омадааст ва ё баъд аз баёни фикр дар онда рӯй хоҳад дод, тасаввур кардан мумкин аст. Чунин ҳосияти

¹ Ниёзмұхаммадов Б. *Забониносии тоҷик (Асарҳои мухтаб)*, с.183; Эшонҷонов А. *Хабарҳои номӣ ва тарзӣ ифодашавии онҳо*, с.13-14.

ёвари шуданро А.Арендс ва Л.С.Пейсиков дар рисолаҳои худ қайд намуда, низ таъкид кардаанд, ки хабарҳои номи бо феълӣ шудан суратёфта, аз он ки дигаргуншавӣ ва ҳолатҳои дигари субъектро нишон медиҳанд, ба хабарҳои феълӣ наздикӣ пайдо мекунад.¹ Мо ҳамин ақидаро тарафдорӣ карда ва қувват медиҳем, ки он гуна хабарҳоро бо ёридиҳандаи шудан ба гуруҳи хабарҳои феълӣ дохил на~~шудан~~ мувофиқи мақсад доништа мешавад.

Масалан, хабари чумлаҳои зеринро аз назар мегузаронем, ки ҳамчун хабари номӣ ба қалам дода шудаанд: Ҳама... тайёр шуданд. Гулрӯ сурх шуд.² Архивбек суп-сурх шуд.³ Дар ин чумлаҳо таркибҳои тайёр шудан, сурх шудан, суп-сурх шудан аломати субъектро не, балки ҳолати онро, ки тағйирёбанда аст, нишон медиҳанд. Ҳолатро нишон додан бошад, асосан, хоси хабарҳои феълӣ. Барои ҳамин ҳам, ба таърифи хабарҳои номӣ А.Мирзоев калимаи ҳолатро дохил накардааст: “Хабарҳое, ки аломати предметро (мубтадоро) нишон дода, ба воситаи исм, сифат, шумора, ҷонишин... ифода гаштааст, хабари номӣ меноманд.”⁴

Дигар ин, ки таркибҳои сурх шудан, суп-сурх шудан дар чумлаҳои боло маънои маҷозӣ дошта, ба маънии шарм кардан фаҳмида мешавад ва агар бо ҳамин синонимашон (шарм кардан) онҳоро иваз кунем, хоҳу ноҳоҳ шарм карданро хабари феълӣ меномем. Илова бар ин, чи тавре ки олимони қайд мекунад, ёридиҳандаҳои феълӣ дар таркиби хабарҳои номӣ бандакҳои хабарӣ ва дигар феълҳои ёридиҳанда иваз карда метавонанд.⁵ Аммо дар он чумлаҳо ягон бандак ва ё ягон феълӣ ёридиҳандаи хабарҳои номӣ (будан, мебошад, ҳаст, намудан) гайр аз калимаи синонимиаш (гардидан) онро (шуданро) иваз карда наметавонад.

Таркиби тайёр шуданро низ дар чумлаи “Ҳама... тайёр шуданд” ҳамин тавр маънидод бояд кард: Гуем, ки “Ҳама тайёр

¹ Арэндс А. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка.-М.-Л, 1941, с.29; Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, с.334.

² Ниёзмухаммадов Б. Забониносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб), с.135.

³ Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо, с.13.

⁴ Мирзоев А. Хабарҳои номӣ ва феълӣ

⁵ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, с.325; Мирзоев А. Хабарҳои номӣ ва феълӣ.

ҳастанд (тайёр мебошанд)”, магар мантиқан маънои “Ҳама тайёр шуданд”-ро меदिҳад? Албатта, не. Аз ҷумлаи “Ҳама тайёр шуданд” ҳамин фикр фаҳмида мешавад, ки амал пас аз ин амал ба ҳадди эътидол расидааст. Аммо аз мазмуни ҷумлаи “Ҳама тайёр ҳастанд (тайёр мебошанд)” чунин фикр бармеояд, ки гуё сифати омодагӣ, яъне тайёр будан аломати доимии предмет (мубтадо) мебошад. Дар чунин маврид хабарҳои ҷумлаҳои “Ҳама тайёр ҳастанд; Ҳама тайёр мебошанд”-ро хабари номӣ гуфтан лозим меояд ва аз ин ҷумлаҳо хориҷ шудани ёридиҳандаҳои феълий ҳам ба мазмуни умумии ҷумла ҳаққан намерасонад, ба ҷуз он ки то ба ҳадде маънои грамматикӣ хабар хира гардида, он (xabар) мафҳуми умумизамонӣ пайдо мекунаду бас. Масалан, “Ҳама—тайёр” аз рӯи маъно баробар аст ба ҷумлаи “Ҳама тайёр ҳастанд”.

Ба замми ҳамаи гуфтаҳои боло илова мекунем, ки дар қатори феълҳои таркибии номӣ бо феъли ёридиҳандаи шудан-шуда шудан, зард шудан, хунук шудан, балағд шудан, хомӯн шудан, бедор шудан, озод шудан Н.Маъсумӣ таркиби тайёр шудан ва муродифи он ҳозир шуданро¹, А.Л.Хромов ва Р.Л.Неменов дар гуруҳи феълҳои номии сафед шудан, зард шудан, пир шудан, таркиби сурх шуданро ҳам дохил кардаанд.² Пас, он таркибҳоеро, ки ҳамчун феъл эътироф карда шудаанд, дар ҷумла на хабари номӣ, балки ҳамчун хабарҳои феълий маънидод кардан зарур аст.

Ногуфта намонад, ки баъзан феъли шудан ва шакли замони ҳозира-ояндаи он (мешавад) бо шакли замони ҳозира-ояндаи феъли будан (мебошад), инчунин бо бандаки хабарии аст хусусияти синонимӣ пайдо мекунад, ки дар чунин ҳолатҳо феълҳои мазкур (шудан)-ро ҷузъи ёридиҳандаи хабари номӣ гуфтан дуруст мебошад. Масалан: Мутаассифона, вай хеш не, Сафед як ҳамшахрии одии ман мешавад (Ю.А., с.162); Ана, ҳамин кас писари ман мешавад (Р.Ҷ.Маъд., с.58).

Дар ин ҷумлаҳо ба ҷои ёридиҳандаи феълҳои мешавад мебошадро оварем, маънои умумии онҳо ва хабари номӣ (ҳамшахрӣ мешавад, писар мешавад) зараре намебинад.

Мисоли дигар. Одатан вақтро аз касе “Соат чанд шуд?” ё “Соат чанд аст?” гуфта мепурсанд. Сомеъ бошад, дар ҷавоб

¹ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забониносии, с.279-218.

² Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.2, с.136.

“Соат даҳ шуд”, “Соат даҳ аст”, ё ин ки “Соат даҳ мебошад”.
гӯён ҷавоб медиҳад. Дар чунин маврид ҳам дар пурсиши
саволдиҳанда ва ҳам дар ҷавобҳои сомеъ феъли ёридиҳандаи
шудан бо ёридиҳандаи мебошад ва бандаки хабарии аст
ҳаммаъногӣ пайдо мекунад ва дар ҳамин гуна ифодаҳо
таркибҳои чанд шудан, даҳ шудан-ро хабари номӣ гуфтан лозим
аст. Далели дигар он, ки дар ҳамаи ҷумлаҳои боло предикат
(фикри том) бе ёридиҳандаҳои шудан, мебошад ва бандаки аст
ҳам ифода меёбад, яъне ин тавр:—Соат чанд?—Соат—дах.

Инак, аз муҳокимаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин
аст, ки таркибҳои ҳозир гардидан, меҳмон шудан, миллионер
шудан, так-так шудан, нигоҳ кардан, наздик шудан,¹ беиллат
шудан, торик шудан, сурх гардидан, дучор шудан, панҷ тан
шудан²ро низ дар ҷумла на хабарҳои номӣ, балки хабарҳои
феълии аналитикӣ номидан лозим аст.

Акнун ҳосиятҳои дигари хабарҳои бо феълҳои таркибии
номӣ ифодаёфтаре зимни материалҳои ҷамъшуда (ҷумлаҳо)
дида мебароем. Чунон ки қайд гардида буд, ин хабарҳои содда
низ шаклан аналитикӣ буда, ба вазифаи ҷузъи асосии онҳо
ҳиссаҳои номии нутқ ва ба сифати ҷузъи ёварашон
ёридиҳандаҳои феълӣ (шумораи онҳо мувофиқи маводи
гирдовардаи мо 17-то) меоянд. Азбаски хабарҳои соддаи мазкур
ҳам дорои шакли аналитикианд, муайян кардани маънои лугавӣ
ва грамматикӣ дар онҳо як дараҷа мураккаб аст. Албатта,
маънои грамматикӣ дар ин гуна хабарҳо ҳам бо ҷузъи
ёридиҳанда барқарор карда мешавад. Вале маънои лугавии
онҳоро (қор кардан, ғамгин шудан, талаб кардан, зард шудан,
огоҳ намудан, давом додан, сар кардан), ки заминаи
морфологиашон феълҳои таркибии номист, бар хилофи
xabарҳои соддаи аналитикии типии рафтани гирифт, дида
истодааст, омада монд ҳар ду ҷузъ—ҷузъи номӣ ва ёридиҳанда
фаро мегирад. Чунки аз маънои лугавии ҷузъи асосии баъзе
xabарҳои дар қавс додашуда, масалан, аз маънои лугавии
калимаҳои огоҳ, қор, ғамгин амалу ҳолат берун аз таркибҳои
феълӣ каме хира тасаввур карда шавад ҳам, аммо аз маънои
лугавии калимаҳои талаб, давом, сар берун аз он таркибҳо
амалу ҳолат қариб ҳис карда наменшавад. Лекин дар ҳар кадоме

¹ *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис*, с. 66-68.

² *Шонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо*, с. 12-13, 17-18, 28

аз он таркибҳои феълӣ амалу ҳолат, яъне маъноӣ лугат тавассути якҷояи ҷузъҳо равишан ва баръало тасаввуршаванда аст.

Бояд гуфт, ки дар таркиби ин гуна хабарҳо ба вазифаи ҷузъҳои асосӣ омадани исму сифат бештар назаррас буда, аз ёридиҳандаҳои феълӣ калимаҳои кардан, шулан, гирифтдан, доштан, додан фаровонтар истеъмоли меёбанд. Дар якҷояи ба ҷузъи ёридиҳандаи кардан аз исмҳо ба вазифаи ҷузъи асосӣ ин навъи хабарҳои феълӣ зиёда исмҳои маъноӣ омада, пеш аз ҳама, амал, ҳаракат ва ҳолати субъекти ҷумларо нишон медиҳанд. Мисолҳо:

а) Ҷавони дар поён нишаста чойникҳоро дам кардан (С.А.Кул., ҷ.3, с.14); Тохирҷони Заргар... аз пагоҳ то бегоҳ мекард (Ҷ.И.Дух.от., с.214); Аммо соҳибхона дар гушае нишаста, ба кори худ машғули мекард (С.А.Кул., ҷ.7, с.35). ь

б) Дар ҳамон рӯзҳо... дар сахни хонаҳои Девонбегӣ гармид мекардам (С.А.Кул., ҷ.7, с.486); Қозимзода... гоҳ-гоҳ ба ҳафтаи вай рафтумал мекард (Ҷ.И.Дувоз., с.317); ... дар осмони абруҳ бодбаракҳо гажгажкунон парвоз мекарданд (Ҷ.И.Духт.от., с.299).

в) Одинаи мазлуми ба замин афтодари ҳам мезад ҳам лагадқорӣ мекард (С.А.Кул., ҷ.1, с.284); ... аз гармо пирияхҳо ҷамешаванд (С.Сан.С., с.15); ... онҳо худро чун пешвозгирандагон вонамуд мекарданд (г.М.ва м.); Вай ҳоло ба чашмони сарди дилбараш нигоҳ мекард (Ю.А., с.136).

Хабарҳои феълӣ бо исму ёридиҳандаи кардан дар баробари нишон додани амалу ҳолату ҳаракат ҳамчунин аз руи маъноӣ вазифа, касбу кор, ирода, хислат ва мафҳумҳои дигари ба субъекти ҷумла алоқамандро низ ифода мекунанд. Масалан: ...пеш-пешӣ онҳо як нафар балҷувонӣ роҳбарӣ мекард (С.А.Кул., ҷ.2, с.313); Ман дар Бозори Нав саройбонӣ мекунам (Ҷ.И.Тах.в., с.22); Фидоӣни дар мудофиабуда хуб истодагарӣ мекарданд (г.М.ва м.) Бақочон як умр... ба ҳаққи касе хиёнат накард (Ҷ.И.Тах.в., с.52); ... ба Фирӯза ин кори машқобӣ мушқили намекард (Ҷ.И.Дух.от., с.115).

Баъзан дар таркиби хабарҳои феълӣ ҷузъи асосӣ аз исмбуда феълҳои бардоштан, доштан, афкандан, додан ҷузъи ёридиҳанда шуда оянд ҳам, дар ин ҳолат онҳоро ёридиҳандаи кардан иваз карда метавонад. Чанд мисол: ... лӯли... фард

бардоштааст (Р. Ҷ. Кул., ҷ.2, с.72); ... аҳён-аҳён мошинҳои боркаш рафтгомад доштан (ж.С.Ш.); Мудир як-ду маротиба ба сӯи Зокирҷон кунҷковона назар афканд (Ф.М., 92); ... чойники чойро ба миён монда сӯхбатро давом медодан (Ҷ.И. Дувоз., с.143).

Феъли ёридиҳандаи намудан низ ҳамун синоними феъли кардан бо чузби асосии хабар—бо исм хабарҳои феълиеро сурат медиҳад, ки он хабарҳо ҳолату вазъияти субъект ва ё амалу ҳолати ба фоидаи субъект воқеъшударо дар бар мегиранд. Масалан: Дар айни ҳол ӯ хис намуд, ки Диловарро дӯст медорад (Ю.А., с.133); Отряд барои қароргоҳ хонаи Содику Махмадёрро интиҳоб намуд (г.М. ва м.); Босмаҷӣ... тахдид менамуд (Р. Ҷ. Кул., ҷ.2, с.146).

Дар сурати бо исмҳои конкрет ифода ёфтани чузби асосии хабарҳои феълӣ дар назди феъли кардан низ амалу ҳаракати субъект аз онҳо тасаввур карда мешавад: Хуш, гап занед кани, ба шумо кӣ телефон кард? (Ҷ.И. Тах.в., с.30).

Хабарҳои феълии бо феълҳои таркибии номӣ ифода ёфтагӣ бо ёридиҳандаи доштан низ серистеъмол буда, дар назди ин феъл бештар исмҳои маънӣ омада, таркибҳои яклухт (морфологӣ)-ро ташкил дода, аз ҷиҳати маъно ба чизе доро будан ё набудан, азму ирода ва хислатҳои дигари фоилро ифода мекунанд. Мисолҳо: ... ҳеч чизро намедид ва аз ҳеч чиз ҳам бок надошт (С.А.Кул., ҷ.2, с.23); Вай... онҳоро медид, ки... ба замин, ба касби пахтакорӣ муҳаббат доранд (Ю.А., с.143): ... боз ният доранд... “тиллои сафед” чамъоварӣ намоянд (г. Мад.Т.).

Дар хотир доштан лозим аст, ки агар исмҳои конкрет дар назди феълӣ доштан оянд, он гоҳ алоқаи синтаксисӣ ба вучуд омада, муносибати объекти пайдо мешавад, яъне он исмҳо ҳамчун пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба ҳисоб гирифта мешаванд. Масалан, дар ҷумлаи “ӯ китоб дорад” хабар дорад буда, китоб пуркунанда аст.

Бо феъли гирифт хабарҳои феълии мазкур амалу ҳолати ба фоидаи субъект ҳалшударо ё худ, умуман, ҳолати субъектро нишон медиҳанд. мисолҳо: ...сардор... ҳам ҷавоб гирифт (С.А.Кул., ҷ.3, с.11); Фируза... ин суҳанро аз модаркалонаш... ёд гирифтааст (Ҷ.И.Дух.от., с.226); Исто, ки ту... аз ягон бузургвор дуо гирифтӣ? (С.У., с.78); Ҳоло кампир... саҳт-саҳт нафас мегирифт (Ҷ.И.Дух.от., с.11).

Исмхоро бо ёридиҳандаи шудан хабари феълро ташкил дода, амалу ҳолат ва ҳаракати предметро, ки содир шудааст, ё хул минбаъд содир мешавад, ифода мекунанд. Мисолҳо: Таҳсили солҳои 1892-1893 сар шуд (С.А.Кул., ч.7, с.59); Се-фор нафар чамъ мешавем (Р.Ҷ.Маъ.д., с.87); Салимзода ба суи мактаб рахсупор шуд (Газ.м.); Мошинҳо аз сарҳади райони Панҷакент гузашта, ба қитъаи вилояти Самарқанд дохил шуданд (С.Сан.С., с.3).

Дар назди ёридиҳандаи шудан баъзан исмҳои модии ифодакунандаи шахс омада, хабарҳои феълии аналитикиеро ташкил медиҳанд, ки аз ҷиҳати маъноӣ лугавӣ на фақат амалу ҳолат, балки ба ягон касбу ҳунар ё ташкилот мансубият доштани надоштани субъектро низ дар худ таҷассум месозанд. Чунини: Ҷ... ба Мулло Абдусалом шогирд шуд (С.А.Кул., ч.7, с.202); аз пойбараҳнагони Туркистон ҳам хеле кас болшевик шуданд (С.А.Кул., ч.3, с.257); ... мардум бе иҷозати эшон муҳоҷир намешаванд (Ю.А., с.180); ... модари бачаҳо пиллакаш шуд (ж.С.Ш.); Оқибат гургзода гурғ шавад. — Гарчи бо одамии бузург шавад (Саъдӣ, с.18).

Бо ёридиҳандаи дондан чунин хабарҳои феълӣ низ серистеъмол буда, амалу ҳолати ба ғоидаи худ ё каси дигар анҷом додаи ғоил — мубтадоро ифода мекунанд. Мисолҳо: Мо... ба касе нафаҳмонда, корро давом медодем (С.А.Кул., ч.7, с.445); ... ситорагон бо дурахшандагони худ ба ҷаҳон равшани медоданд (С.А.Кул., ч.3, с.135); ... вай ба ҳеч кас сир намедод (Ҷ.И.Дувоз., с.53); ... ҷароғи электрикӣ... акс медиҳад ва нурафшонӣ мекунад (С.А.Кул., ч.2, с.9).

Феълҳои ёридиҳандаи рондан, дидан, бурдан, мондан, расондан, овардан бо ҷузъи асосиашон — исмҳо — хабарҳои аналитикиеро ташкил медиҳанд, ки дар маъноӣ лугавӣ онҳо амалу ҳолатҳои гуногуни субъект зикр меёбанд. Масалан: Аммо баҳори ҷавон бо ҳамон хушию хуррамиҳои худ ҳукм меронд (Ҷ.И.Тах.в., с.5); Онҳо... барои фардо ҳозирӣ медиҳанд (С.А.Кул., ч.3, с.269); Халқи Бухоро... ҳоло аз неъматҳои фаровони ин инқилоб истифода мебарад (Ҷ.И.Дувоз., с.214); Аммо баррагон... ба ҳоби роҳати онҳо ҳалал мерасониданд (С.А.Кул., ч.3, с.215); ... таътили зимистонаи мактабиён фаро мерасад (г. М. ва м.); ... ўҳдадор шудаанд, ки 370 тонна “тиллои сафед” чамъ оваранд (г.Мад.Т.).

Феъли ёридихандаи задан. Чузъи асосии хабари феълиро бо ин ёридиханда ҳам исмҳои моддӣ ва ҳам маънӣ ташкил медиҳанд. Аз маъноӣ лугавии хабарҳои мазкур амалу ҳаракати гуногуни фоил (шаҳс) фаҳмида мешавад. Чунончи: ... як дастаи аскарони сурх ба урдугоҳи Асад Махсум шабехун зан (Ҷ.И.Тах.в.,с.162); Як нигоҳ кун, вай чӣ хел қаланд мезанад (Ю.А.,с.112); ... гирди шипангу чойхона, тақи беду сафедорҳо ва атрофи хавзро об мезадам (С.Сан.С.,с.171).

Хабарҳои феълие, ки бо ёридихандаи ёфтан сурат гирифтаанд, мазмунан дигаргуншавии ҳолати субъектро, ё ки умуман, ҳолату вазъияти ба субъект алоқамандро нишон медиҳанд. Дар ҳолати дуум, яъне хангоми ҳолату вазъиятро ба таври умумӣ нишон доданад, бо ёвари ёфтан ёридихандаи шудан ҳаммаъноӣ пайдо мекунад. Мисолҳо: Бачаи шӯхи дируза... чӣ тавр тағйир ёфтааст (Ҷ.И.Тах.в.,с.229); ... заминҳои аз вай обхӯранда чои ободтарини тумани Шофирком хисоб меёфтанд (С.А.Кул.,ҷ.3,с.150); Ҳамин тарик, Саидхоча аз маломату масҳараи мардум раҳой ёфт (ж.С.Ш.).

Феълҳои рафта ва гузаштан ба сифати чузъи ёридихандаи хабарҳои феълӣ омада, бо чузъи асосӣ амалу ҳолати барои объект ба амал омадаро фаро мегиранд. Масалан: Чои кабудӣ талхи серқанд... бо гувории рағани маска фурӯ мерафт (С.А.Кул.,ҷ.3,с.15); ... гумон мекунад, ки тамоми орзуяш барбод рафтаанд (С.Сан.С.,с.79); Хушбахтона,.. ёддошту хотираҳои аҷиб барои мо боқӣ гузоштаанд (Р.Ҳ.,с.7); Хоҳиши Саидакбарро Сиддиқхоча ба рузи дигар мавқуф нагузошт (ж.С.Ш.).

Ба вазифаи чузъи асосии хабарҳои феълӣ аналитикӣ калимаҳои тақлиди овозӣ низ ҳамчун исм меоянд, ки аз мазмуни лугавии чунин хабарҳо амалу ҳолати лаҳзагӣ, давомнок ва доимии предметҳо барҷастатар намудор мешаванд. Чузъи ёридихандаи ин хабарҳои феълӣро, асосан, ду феъл—кардан,¹ задан ва баъзан шудан ташкил медиҳанд. Вале калимаҳои тақлиди овозӣ бошанд, дар таркиби хабарҳои мазкур дар ду шакл (1. бо суф. -ас, -ос: гуррос, виззас; 2. дар шакли такрор: гур-гур, виз-виз) ба назар мерасанд.² Мисолҳо: Саг... ғазаб пайдо карда буд ва гур-гур мекард (С.А.Кул.,ҷ.3,с.287); Соати калон... чик-чик мезад (Ҷ.И.Тах.в.,с.113); Акнун барқ намеҷаҳид ва ҳаво

¹ Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм.-Душанбе, 1972, с.70.

² Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.57.

дар осмон тозагӣ, бардамӣ... чарангос мезад (Ҷ.И. Дувоз., с.57);
Ҳоҳу хаспораҳо дар шуои он милтос мезаданд (Ф.М., с.21).

Дар баробари исмҳо ба сифати чузъи асосии хабарҳои феълии мазкур сифатҳо низ серистеъмоланд. Чузъи ёвари чунин хабарҳо бештар бо ёридихандаҳои феълии кардан, шудан, гаштан (гардидан) ва гоҳо бо феълҳои мондан, расидан, сохтан, моришдан ифода меёбанд. Гуфтан даркор аст, ки ба вазифаи чузъи асосии хабарҳои номбурда аз сифатҳо, асосан, сифатҳои асли назаррас буда, дар ин вазифа сифатҳои нисбӣ дар ниҳоятӣ камӣ вомерсанд. Инчунин бояд дар назар дошт, ки аз рӯи дараҷаҳои ба ҳамаи сифатҳо, балки зиёда сифатҳои аслии дараҷаашон оддӣ чузъи асосии чунин хабарҳои феълӣ шуда метавонанд. Феъли ёридихандаи кардан бо сифатҳои хабарҳои феълиро ташкил дода, амалу ҳолатро бо тобиши маъногии тавсифӣ шарҳ медиҳад.¹ Масалан: ... рӯшноии хирае он чорӯ кӯрмаҳтоб барин нимравшан мекард (С.А.Кул., ч.7, с.181); Бақочон саҳтҷон будааст, тири тапшонҷаи Ҳабибулин фақат қадор кардааст (Ҷ.И. Тах.в., с.83); Қай пулдор мешудаанд, гуфта мӯямро сафел мекарлаам (Р.Ҷ.Кул., ч.2, с.227); Як нури рӯхбахши фурузоне чехраи долагуни духтаракро мунаввар мекард (Ф.М., с.173); Лахҷаҳо аз дами ӯ сурх шуда оташдонро равшан мекарданд (С.Сан.С., с.9).

Феъли шудан ҳамчун чузъи ёвари хабарҳои феълӣ бо сифатҳои омада, асосан, ҳолату вазъияти субъектро, ки тобиши тавсифӣ дорад, таъкид мекунад. Чунин хабарҳои феълиро аз рӯи тобиши маъноӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

а) Амалу ҳолати падиояндаро ифода мекунад. Дар ин гурӯҳ хабарҳои бештар сифатҳои сохтае ба вазифаи чузъи асосӣ меоянд, ки решаашон феъл аст. Мисолҳо: ... рамаҳои гусфандона қароқӯлӣ ба назар намоён мешуданд (С.А.Кул., ч.3, с.127); ... аз ҳамгашти кӯча маросими домодбарӣ намоён шуд (Ҷ.И. Духт.от., с.151); ... ба назари оянда аввалин бор сипираманд намудор мешуд (С.А.Кул., ч.3, с.9); Дар назди ӯ аз қучое Муҳаммад Мурод пайдо шудааст (Ҷ.И. Тах.в., с.60).

б) Хабарҳои феълии номбурда ба тағироти миқдорӣ ва сифатии шаклу намуд соҳиб гардидани субъектро нишон

¹ Ҳамон ҷо, с.56.

медиханд. Дар вазифаи чузъи асосии хабарҳои мазкур сифатҳои нисби низ меоянд. Масалан: Аспҳо... фарбех шуданд (С.А.Кул., ч.3, с.44); ... бо вучуди ин муи сарам тамом сафед шудааст (С.А.Кул., ч.3, с.232); Ман бистухаштсола шудам (С.А.Кул., ч.3, с.232).

в) Чунин хабарҳои феълий дар як ҳолат мондан ва суръатёбии амалу ҳолати субъектро ифода мекунад: Ҳаво ҷандон хунук намешавад (Ҷ.И.Тах.в., с.296); Ҳазлу шӯҳӣ торафт авҷ мегирифт, қаҳ-қаҳи ханда баландтар мешуд (Ю.А., с.119); Алангаи гулхан торафт баландтар мешуд (С.У., с.101); ... протсеси азхудшавӣ ва умумиятёбии забони тоҷикӣ боз ҳам суръатноктар мешуд (Н.М., с.16).

г) Сифатҳо ҳамчун чузъи асосии хабар бо ёридихандаи шудан хабарҳои феълиеро ташкил медиҳанд, ки он хабарҳо аз рӯи маъноӣ лугавиашон амалу ҳолати давомнок ё худ тасодуфан ба вучуд омадари фаро мегиранд. Масалан: ... ман он ҳодисаро дар зиндагӣ дида будам ва аз он дилтанг мешудам (С.К.Кул., ч.7, с.445); Ҳамин сол... ба ҳамин воқеа дувоздаҳ сол пур мешавад (С.А.Кул., ч.3, с.132); Дар ин дам дар миёни майдон овози карнай баланд шуд (Ҷ.И.Дувоз., с.62).

д) Сифатҳо бо ёвари шудан хабарҳоеро низ ташкил медиҳанд, ки амалу ҳолати онҳо натиҷаи ҳулосаи шахси нақлқунанда аст. Чунончи: ... агар подшоҳ одил бошад, бой, арбоб ва оқсақолон... одил мешаванд, агар ӯ золим бошад, инҳо ҳам золим мешаванд (С.А.Кул., ч.3, с.226); Сониян, ... муҳокимарониҳояш одамони калон барин бемаънӣ шудааст (Ҷ.И.Тах.в., с.211); Барои ин қорат ҷавобгар мешавӣ, агроном (Ю.А., с.152).

Гоҳо чунин хабарҳо бо ёридихандаи шудан маъноҳои маҷозиро ҳам дар бар мегиранд. Ин ҳолат дар мавриде рӯй медиҳад, ки агар чузъи асосии хабар бо сифати асли—сурх ва сифати таъкидии суп-сурх ифода гардида ҳолати шахсро нишон диҳад: Духтар... сурх шуд (С.У., с.51); Гулнор аз хичолат суп-сурх шуд (С.А.Кул., ч.2, с.14).

Феъли гаштан (гардидан). Сифатҳои асли бо ин феъли ёридиханда хабарҳои феълии соддаеро ташкил медиҳанд, ки аз маъноӣ лугавиашон ҳолату вазъияти тағирёбандаву муваққатӣ ва баъзан давомноки субъект фаҳмида мешавад. Мисолҳо: Восеъ саҳт ошғуфтаҳол гашт (С.У., с.83); ... ҳатто дар тарафи шарк

уфук долагун гашт (Ч.И.Тахв.,с.258); Банд... ман то дах рӯз осуда гаштам (С.А.Кул.,ч.7,с.579); Манзараи Бурсноваро хониши кабкҳо боз ҳам дилкаш мегардонд (С.Сап.С.,с.52).

Бояд дар хотир дошт, ки дар бисёр мавридҳо феъли шудан бо феълҳои ҳаммаъноӣ гаштан, гардидан дар ҷумла муносибати синонимӣ пайдо мекунад. Аз ҷумла, дар мисолҳои боло он (шудан) низ бо ин феълҳо муродифат пайдо карда, ба ҷои онҳо метавонад ояд. Ҳамчунин дар ҷумлаҳои поёнӣ хабарҳои феъли бо сифат ва ёридиҳандаҳои гаштан, гардидан амалу ҳолати падиояндаро ифода мекунанд, ки дар ин маврид ҳам ҷои ин феълҳои ёварро шудан бе тагири маъноӣ умумии ҷумла иваз хоҳад намуд. Мисолҳо: Чароге... як нафас намоён гардид (Р.Ҷ.Кул.,ч.2,с.14); ... дар чашмонаш аломати хушнудӣ намоён гардид (Р.Ҷ.Кул.,ч.2,с.156); Хомӯшӣ чанд сония хукмфармо гардид (г.М. ва м.); ... Восеъ аспсавор дар Лангар ҳозир гардид (С.У.,с.53).

Феълҳои ёридиҳандаи мондан, соختан, расидан бо сифатҳои асли хабарҳои феълии аналитикиро ташкил дода, мазмунан амалу ҳолатеро дар бар мегиранд, ки мутлақ ё давомнок аст, ё ин ки ҳамчун натиҷаи ҳулосаи субъект фаҳмида мешаванд. Масалан: Рӯз бегоҳ шуд, офтоб ба фуру рафтани наздик расид (С.А.Кул.,ч.3,с.66); Ғич-ғичи тиру кундаи ҷувоз оромӣ ва сукунатро аёнтар месозад (С.У.,с.21); Кас ҳеч чиз нахӯрда бошад ҳам, ташна мемондааст (С.У.,с.20); ... аз тангдастию ночорӣ таҳсили илм нотамом монд (Р.Ҷ,с.4); Вай гумон кард, ки тамоман танҳо мондааст (А.Ш.,с.11).

Ҷузъи асосии ин навъи хабарҳои аналитикӣ бо шумораву ҷонишинҳо низ ифода меёбад. Лекин нисбат ба исму сифатҳо ба вазифаи ҷузъи асосии хабар омадани шумораву ҷонишинҳо камистеъмом аст. Ифодаи ҷузъи асосии хабарҳои мазкур дар мисолҳои мо танҳо бо шумораи як ва ҷонишини номуайянии дигар ба назар расид. Шумораи як аз ҷиҳати маъно дар таркиби хабарҳои феъли бо сифатҳои якҷоя, тифок, ягона ҳаммаъноӣ пайдо карда, бо ёридиҳандаи худ амалу ҳолатҳоеро фаро мегирад, ки онҳо натиҷаи кушиш ва нияту мароми ба як нукта равонашудаи чандин субъект мебошанд. Мисолҳо: Моро лозим аст, ки ҳама як шавем (С.А.Кул.,ч.1,с.224); ... якчанд нафар устои бофанда, рангрёз як мешаванд (Ч.И.Дувоз.,с.269); Аз ҳамон боз авзои Нусратхӯча дигар шудааст (Ю.А.,с.111).

Ба чуз шумораи як ба вазифаи чузъи асосии хабарҳои феълӣ шумораҳои дигар пешоянди ба-ро қабул карда меоянд. Ин дар сурате рӯй медиҳад, ки агар чузъи ёвари ин навъи хабарҳо бо феъли ёридиҳандаи даромадан ифода ёфта бошад. Дар ин маврид чунин хабархоро, ки хусусияти маҷозӣ доранд, ҳамчун хабарҳои бо воҳидҳои фразеологӣ ифодаёфта маънидод кардан лозим меояд. Як мисол: Ман ба чилу панҷ даромадан (С.А.Кул., ч.3, с.231).

Ба вазифаи чузъи асосии хабарҳои феълии аналитикӣ асосҳои феъл низ омада, ҳолату ҳаракати статикӣ ва ҳам динамикии субъектро нишон медиҳанд. “Лекин дар чунин маврид онҳо хусусияти феълии худро гум карда, субстантиватсия мешаванд. Маҳз ҳамин ҳолат имкон медиҳад, ки онҳо ҳамчун чузъи номӣ бо феъл (феъли ёридиҳанда-С.Ш.) алоқа пайдо намоянд.”¹ Яъне асосҳои феъл дар ҳамон сурат чузъи асосӣ ё худ чузъи номии чунин хабарҳо шуда метавонистаанд, ки субстантиватсия шуда ба исм гузашта бошанд, ё ки майли онҳо нисбат ба феъл ба ҳиссаи номии нутқ— ба исм зиёдтар шуда бошад. Ба сифати чузъи ёвари хабарҳои феълии мазкур бештар феълҳои кардан ва шудан меоянд. Мисолҳо: Мо... дар ҳамин ҷо каму беш кишт мекунем (С.А.Кул., ч.3, с.151); Дар байни ин гуна маҳдумони қалон донишмандон кам ёфт мешуданд (С.А.Кул., ч.7, с.10); Чуниш чамъомади хушхол... ёфт намешавад (Р.Ҷ.Маъд., с.61).

Чузъи асосии хабари феълии содда бо сифатҳои феълӣ (бо суф.-а,-о) ва феъли ҳол (бо суф.-он)-и ҳосияти адективӣ пайдокарда ифода гардида, амалу ҳолати субъектро бо тобиши тавсифӣ (сифатӣ), асосан, дар замони гузашта намоиш медиҳанд. Мисолҳо: Пойҳояш ӯро беихтиёр ба тарафи қамишқапнаи Диловар қашола мекард (Ю.А., с.144); Духтар... гӯё аз ҳоли меҳмони худ ҷӯё мешуд (С.А.Кул., ч.2, с.123); Восеъ як пагоҳ ба Камолӣ равои шуд (С.У., с.31); Аз рӯи одат, аз ҳоли ҷавон пурсон шуд (ж.С.Ш.).

Баъзан дар забони адабии гуфтугӯӣ сифати феълии замони ҳозира-оянда бо ёвари шудан қолиби махсуси хабархоро ташкил медиҳад. Аз маъноӣ лугавии ин навъи хабарҳои феълӣ амалу ҳолати давомноку мулқарата, ки дар замони гузашта бо азму иродаи субъект ба вуқӯъ омадааст, фаҳмида мешавад. Мисолҳо:

¹ *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.2, с.137.

Газетаҳои русӣ ҳар гапро озодона менавиштагӣ шуданд (С.А.Кул., ч. I, с. 58); Баъд ки фаҳмид, ... худааш мекандидагӣ шуд (Ч.И.Тах.в., с. 70).

Чунин хабарҳои феълӣ дар назди худ объекти бевоситаи суратнаёфта низ дошта метавонанд, ки ин хусусият онҳоро аз хабарҳои номӣ фарқ мекунонад.¹ Аз ин ҷиҳат, хабари чунин ҷумлаҳоро, ки ҷузъи асосиашон сифати феълии замони ҳозираояндаанд, мансуб ба хабарҳои номи дониш² ба фикри мо, нодуруст аст. Дар мисолҳои зерин калимаҳои “ҳосилот”, кор, ҳосил объекти бевоситаи суратнаёфта буда, ҷузъи ҳатмии хабар нестанд: Охиста-охиста ҳама уро “ҳосилот” мегуфтагӣ шуданд (С. Сан.С., с. 183); ... Аббос ҳар рӯз бо диққат ва гайрат кор меомӯхтагӣ шуд (Ч.И. Дувоз., с. 315); ... заминҳои падарам ҳосили фаровон меводагӣ шуданд (Ч.И. Дух.от., с. 277).

Бояд гуфт, ки дар баъзе монографияҳо дар шакли ҳолис, яъне бе бандак ба “маъноӣ перфект” (перфект I-С.Ш.), хабари феълӣ шуда омадани сифати феълии замони гузашта (бо суф.-а) қайд шудааст.³ Чи тавре ки Р. Гаффоров қайд мекунад, “Ин тарзи ифода дар забони адабии тоинкилобии тоҷик бисёр маъмул буда, ҳоло, асосан, дар назм дучор мешавад.

Истеъмоли вай дар наср маҳдуд аст. Аз ин ҷиҳат, дар ҷумлаҳои Дар кӯҳу дар дашт лола расида, Дар боғу дар кишт сабза дамида: Ба сахроат ҳамчун бахти халқам, Шукуфта пахтаҳои нукраворат; ҳамчун хабари феълӣ маънидод шудани калимаҳои расида, дамида, шукуфта дуруст аст.”⁴ Аммо ба ақидаи мо, дар ҷумлаҳо (мисраъҳо)-и боло калимаҳои номбурдари сифати феълӣ гуфтан он қадар боварибахш нест.

Аввало, дар байни ҳуди олимони дар хусуси бо сифати феълӣ ё бо феъли ҳол ифода ёфтани перфект I ҳамфикри дида намешавад. Чунинчи, онҳо—як гурӯҳ перфект I бо феъли ҳол ба бандакҳои хабарӣ ифода меёбад, гуфта дар қавс ё “вай сифати феълӣ аст,”⁵ ё ки “сифати феълии замони гузашта бо суффикси-а”⁶ низ мешаванд.

¹ Исмаилов М. Ф. Пурқунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Сталинобод, 1961, с. 17-18.

² Эшонҷоилов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодаи онҳо, с. 38-40.

³ Ниёзмұхаммадов Б. Забониносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб), с. 132; Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3, с. 72.

⁴ Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3, с. 72.

⁵ Растрогуев В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка, с. 554.

⁶ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ. 2. Забониносии, с. 249

Гуруҳи дигари олимони танҳо “бо сифати феълӣ”¹ ва бандакҳои хабарӣ ифода ёфтани перфект I-ро зикр мекунанд. Албатта, сабаби ин маълум аст. Чунки чи сифати феълӣ ва чи феъли ҳол шакли ягона ҳам (аз асоси замони гузаштаи феъл бо суф.-а: хонда, пухта) доранд, ки берун аз матн сифати феълӣ ё феъли ҳол буданашонро муайян намудан душвор аст. Аммо матн ба мо имконияти медиҳад, ки ба хулосаи даркорӣ оему калимаҳои мазкур (хонда, пухта)-ро дуфикра нашуда, ба яке аз он шаклҳои феълӣ—сифати феълӣ ё феъли ҳол мансуб шуморем ва дар чунин ҳолат ҳукми мо аз тарафи хонанда (соемъ) боваринок қабул карда мешавад. Аз ин ру, ҳақ ба ҷониби Б.Камолитдинов аст, ки вай тарафдори бо як термин ифода кардани мафҳумҳои забон мебошад. У мегуяд, ки “Вақте ки як мафҳуми забонро бо ду ном ёд медиҳанд, ин тадбир мушкилиҳои зиёде пеш меорад.”² Бинобар ин, дар он чор мисраъи калимаҳои расида, дамида ва шукуфта-ро хабари феълии бо сифати феълӣ ифодагардида ҳисобидан боварибахш нест гуфтани мо ҳам аз ҳамин ҷост, ки чунин феълҳоро баъзе олимони (Б.Ниёзмухаммадов, М.Исматуллоев, Ш.Рустамов, Х.Хусейнов, Н.Бозидов) феъли ҳол меноманд.³

Вале маҳз, ба ақидаи мо, калимаҳои мазкур—расида, дамида, шукуфта дар таркиби он ҷумлаҳо (мисраъҳои шеърӣ), мисли сифатҳо ё худ сифати феълӣ, аломати тавсифии предметро номбар накарда, балки дар қадом ҳолат будани онро дар худ таҷассум намуда, амалу ҳолати мутлақи дар предмет рӯйдодаро ифода кардаанд. Ана ба ҳамин сабаб, калимаҳо (хабарҳо)-и расида, дамида ва шукуфта-ро дар он мисраъҳо хабари феълии бо феъли ҳол ифодаёфта маънидод кардан боварибахштар мебуд, нисбат ба он ки он хабарҳо бо сифати феълӣ ифода ёфтаанд, гӯем. Чанд мисол: Дар берун мардҳо ҷамъ шуда, хофизҳо суруда, дегҳои даҳманӣ мечушиданд (Ҷ.И.Дувоз., с.114); Ин ҳол аз тирамоҳ то баҳор давом карда, аз пули фуруш дусад танга (сӣ сӯм) даромад шуд (С.А.Кул., ҷ.1, с.24); Малика инро ҳис карда, ... дилаш аз муҳаббат лабрез шуда буд (Ю.А., с.228).

¹ Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского языка (Северная группа), с.47; Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.2, с.113.

² Камолитдинов Б. Ибора ё ҷумлаи найрав.-Дар газ.: Маориф ва маданият, 1980, 9 август.

³ Ҳамон ҷо.

Ба вазифаи чузъи асосии чунин хабарҳои феълӣ зарфҳо (зарфҳои миқдору дараҷа) низ омада мегардонанд. Дар чунин ҳолат чузъи ёридиҳандаи ин хабархоро, асосан, феълҳои қардан, шудан ва гардидан ташкил медиҳанд. Хабарҳои мазкур аз рӯи маъно афзунӣ суръатёбӣ ё худ камшавӣю пастшавӣю амалу ҳолатеро, ки дар субъект ба вуқӯъ омадааст, ё ки аз тарафи субъект ба объект нигаронида шудааст, фаро мегиранд. Масалан: Шукрбек, ки ин хабари мусибатсамарро шунид, газабаш нисбат ба амлоқдор боз ҳам зиёдтар гардид (С.А.Кул., ч.7, с.74); ... шӯхрати ӯ назар ба замони зиндагиаш зиёдтар шуд (С.А.Кул., ч.7, с.237); Хайрият, ки офтоби хуррами баҳор лутфу эҳсонӣ худро аз сари мардум кам намекунад (Ҷ.И.Тах.в., с.17).

Гуфтан даркор аст, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик баъзан пас аз чузъи ёридиҳандаи асосии чунин хабарҳои феълӣ ёридиҳандаҳои феълӣ гурӯҳи яқум—шудан, будан ҳам ба таври факултативӣ оварда мешаванд. Аз ҷумла омадани ёридиҳандаи шудан пас аз чузъи ёридиҳандаи хабарҳои феълӣ мушоҳида мешавад, ки чузъи асосиашон исм буда, чузъи ёвари асосӣ дар шакли сифати феълӣ замони гузашта (бо суф.-а,-гӣ) сурат ёфтааст. Дар ин маврид ба маънои лугавӣ хабарҳои феълӣ, ки амалу ҳолат ва ҳаракатро фаро мегиранд, ёридиҳандаҳои асосиашон тобиши мӯлқаратӣю давомнокӣ мебахшанд. Тавассути чузъи ёвари дуҷум—шудан бошад, аз як тараф, намуду сига ва аз тарафи дигар, дар ҷумла предикат барқарор карда мешавад. Мисолҳо: Сонитар ӯ дар “Боғи Ятим” таваққуф мекардагӣ шуд (С.У., с.27); ... Шарифҷон ба ман бо эҳтиром ва эҳтиёт муомила мекардагӣ шуд (С.А.Кул., ч.1, с.57); ... онҳо ба ӯ бо тартиби корбай қор мекардагӣ шуданд (С.А.Кул., ч.7, с.129.).

Ёридиҳандаи феълӣ будан, асосан, баъд аз ҳамон хабарҳои феълӣ аналитикӣ оварда мешавад, ки агар чузъи ёвари асосиашон дар шакли феълӣ ҳол (бо суф.-а) омада бошад. Чунин маврид, яъне мавриди ба таври факултативӣ оварда шудани ёридиҳандаи будан, бештар дар хабарҳои феълӣ чузъи асосиашон бо исму сифат ифодагардида мушоҳида мешавад. Вазифаи будан дар таркиби хабарҳои феълӣ номбурда чун ёридиҳандаи шудан низ иборат аз аниқ барқарор кардани намуду сига ва томияти фикр буда, он ба амалу ҳолати дар замони гузаштаи дур воқеъшуда ишора мекунад. Чунончи:

Хунӯз онҳо дубиёшӯракро сар накарда буданд (С.А.Кул.,ч.3,с.158); Аскарони сурх Сағирдаштро барои худ қароргоҳ карда буданд (С.А.Кул.,ч.2,с.398); ... дар ин ҷо хунӯз иморатҳои нав бино нагарлида буд (Р.Х.,с.43); Ҷуро ба бюрои комитети партиявӣ даъват карда буданд (А.Ш.,с.12); Дуд, бухор, гармӣ... ҳавои хонаро токатнопазир карда буд (С.А.Кул.,ч.3,с.15); Сабзаи баҳор ва лолаҳасакҳо адиру пушта, боғҳо ва лаб-лаби ҷуйборҳоро рангин карда буд (С.Сан.С.,с.47); Рӯйҳои зану духтарҳо аз ҳаяҷони қалб сурх шуда буд (Ҷ.И.Дух.от.,с.580).

Масли феъли ёридихандаи будан, ёвари шудан низ пас аз хабарҳои аналитикии ҷузъи асосиашон бо исму сифат ифодаёфта омада, ба охир расидани амалу ҳолати яккаратаву давомнокро дар замони гузашта ифода мекунад. Агар ба вай (шудан) префикси ме-васл шавад, он гоҳ ин гуна хабарҳо дар худ амалу ҳолати давомноки натиҷааш номаълумро ҳам дар замони гузашта ва ҳам дар замони оянда инъикос мекунанд. Масалан: Ба он маърака... Саид Паҳлавон ҳам даъват карда шуд (Ҷ.И.Дувоз.,с.51); Дар муддати се ҳафта бештар яку ним таноб ҷой аз сангу сангрза покиза карда шуд (С.У.,с.25); Пасу пеши вагонҳо бо коргарони мусаллаҳ нигаҳдорӣ карда мешуд (С.А.Кул.,ч.3,с.271); Дигар ба кӣ бовар карда мешавад? (Ҷ.И.Дух.от.,с.284).

Баъзан феълҳои ёридихандаи шудан ва будан пас аз ёвари асосии хабарҳои феълии содда (типи оро додан) паиҳам омада, хабарҳои феълии тафсилюро—бисёрҷузъаро ташкил медиҳанд. Дар ин сурат амалу ҳолат дар хабари асосӣ (оро додан) номбар шуда, ёридихандаи дуюм—шудан ба амали баохиррасида ва будан бошад, ба замони вукӯи амал, ки дар гузаштаи дур воқеъ гардидааст, ишора мекунанд. Чанд мисол: Дар музофоти Ҳирот, дар лаби оби Ҳирруд аз тарафи як оила як боғи калоне обод карда шуда буд (С.А.Кул.,ч.3,с.17); ... мӯйҳои сиёҳи чингилааш боло шона зада шуда буданд (Ҷ.И.Тах.в.,с.105); Дасти корд аз устухони фил буд ва хеле оро дола шуда буд (Ю.А.,с.19).

Инак, мо дар боло, умуман, хусусиятҳои хабарҳои феълии (содда) аналитикиеро аз назар гузаронидем, ки онҳо бо сиғаи хабарии феълҳои таркибии номӣ ифода гардидаанд. Он феълҳои таркибии номӣ дар шакли сиғаҳои эҳтимолӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ ва амрӣ низ ба вазифаи хабари феълии содда

меоянд, вале теъдоди онҳо дар забони адаби нисбат ба феълҳои таркибии номии сигаашон хабарӣ каманд.

Чун қоида, агар ҷузъи ёридихандаи феълҳои таркибии номӣ дар шакли сигаи эҳтимолӣ омада бошад, он гоҳ ин гуна феълҳо, мисли шакли синтетикӣ сигаи мазкур (рафтагист, омадагист), дар вазифаи хабари феълӣ амалу ҳолатеро далолат мекунанд, ки вуқӯяшро гуянда ба таври тахмину эҳтимол тасаввур кардааст. Мисолҳо: Ҳалима... ба мардаки беинсоф ва золим бовар кардагист (Ҷ.И.Тах.в.,с.61); Вай шояд, ба ҳар эҳтимол, маро огоҳ кардагист (Ю.А.,с.135); Модом ки ту дар ёд доштаӣ, иншооллоҳ, чаноби эшон ҳам фаромӯш накардагист (Ю.А.,с.180).

Ифодаи хабарҳои аналитикӣ бо сигаи шартӣ-хоҳишмандии феълҳои таркибии номӣ назар ба шакли таркибии сигаи эҳтимолӣ зиёда ба назар расида, дар ҷумла дорои тобишҳои гуногуни маъногӣ шуда метавонанд. Чунончи:

а) Дар ҷумлаҳои содда хабарҳои феълӣ бо ин шакл ифодаёфта, аз як тараф, ҳатмӣ будани вуқӯи амалу ҳолатро ифода созанд, аз тарафи дигар, амалу ҳолатеро, ки вуқӯи он ба таври гумону тахмин ва эҳтимолу тааҷҷуб аз тарафи гуянда тасаввур карда мешавад, фаро мегиранд. Маънии охир, яъне тобиши гумону тахмин ва тааҷҷуб, тавассути калимаҳои модалӣ (мабодо, эҳтимол), ки дар ҷумлаи вобаста ба майлу хоҳиши гуянда оварда мешаванд, бештар ҳис карда мешавад. Масалан: Бигузор, мардум аз ҷиноятҳои Аброр сари вақт хабар шаванд (Ю.А.,с.75); Мабодо ки ин саҳтгириҳо барои онҳо ба як тарзи фоҷиаангезе тамом шавад (Р.Ҳ.,с.16); Эҳтимол аст, ки амири Бухоро сиёсати худро нисбат ба Россия тағйир дода бошад (Р.Ҳ.,с.34);

б) Феълҳои таркибии номӣ бо сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба вазифаи хабари ҷумлаҳои пайрави шартӣ омада, амалу ҳолатҳои ирреалиеро дар бар мегиранд, ки вуқӯи онҳо боиси ноқеъ шудани амалу ҳолати субъекти сарҷумла ҳам мегардад. Мисолҳо: ... агар фурсат ёбад, дасту пояшро ба вай гарм мекард (С.А.Кул.,ҷ.7,с.458); Писари қаровелбегӣ боз ду-се рӯз сабр кунад, пой луч намонанд (Ҷ.И.Тах.в.,с.172); Агар ҷашматон хира шуда бошад, пенсонеи меҳмонро қарз гиред (Ю.А.,с.59); Сухан дар миёни ду душман чунон гӯй, ки агар дӯст гардад, шарманда набошӣ (Саъдӣ, с.121).

в) Шаклҳои таркибии сигаи мазкур ба вазифаи хабарҳои ҷумлаи пайрави сабаб ва мақсад омада, амалу ҳолатҳои ирреалиеро фаро мегиранд, ки аз тарафи субъекти ҷумла вуқӯи онҳо тасаввур карда шудааст ё вай барои иҷрои он кӯшиш кардааст. Аз мазмуни умумии ин гуна ҷумлаҳои пайрав пай бурдан мумкин аст, ки бештар хабарашон амалу ҳолати тахминшударо фаро гирифтаанд ва инро аз мавҷудияти калимаҳои модалии таркибии онҳо низ метавон фаҳмид. Масалан: Метарсид, ки мабодо аз нигоҳаш сирри дилашро пай набаранд (Ю.А., с.133); Оқсақоли қишлоқ илоҷ надошт, ки хоҳиши аскарҳоро иҷро накунад (Ҷ.И. Дувоз., с.76); Ман савганд ёд мекунам, ки то нафаси охири ба муқобили бадӣ мубориза барам (А.Ш., с.13); Ҳаким гаштаву баргашта ба Сафедкӯх менигарист, ки зоро хари Ҳасан намоён шавад (С.Сан.С., с.29); Шукрона бидиҳед, то ман ин мурдаро зинда созам (Зоконӣ, с.25).

Ифодаи хабарҳои соддаи аналитикӣ бо шакли сигаи амрии феъл. Бо сигаи амрии феъл ифода ёфтани хабарҳои феълии содда ё худ аналитикӣ, асосан, дар нутқи диалогӣ ва дар суханҳои мутантан, ки мурочиатро ифода мекунанд, мушоҳида карда мешавад. Аз ин ҷиҳат, истифодаи чунин сига ҳамчун хабар, умуман, дар нутқи тасвирии нависанда, ҳамчунин дар забони асарҳои характери илмидошта ба назар намерасад. Сигаи мазкур ба вазифаи хабарҳои аналитикӣ омада, аз як тараф, ҳолат ва ҳаракатро нишон диҳад, аз тарафи дигар, дорои тобишҳои маъноӣ-модалие мебошад, ки он тобишҳои маъноӣ амру фармон, хоҳишу илтимос, ӯрзуву ният ва ризоияту даъватро дар бар мегиранд. Бояд гуфт, ки ба вазифаи ҷузъи ёридихандаи чунин хабарҳо бештар феъли ёридихандаи кардан меояд. Мисолҳо: Гӯш кун. Бо ту гӯштин мегирам (Ф.М., с.30); Ин қиссаро ба одамоне ҳикоят кунед, ки эътиқод дошта бошанд (Ф.М., с.59); Не, аввал ба саволи ман ҷавоб диҳед (Ф.М., с.82); Хайр, нағз ҳоб кунед (Ф.М., с.39); Нигоҳ кунед, даҳсумӣ (Р.Ҷ.Маъ.д., с.221).

Маълум аст, ки тавассути сигаи амрии феъл танҳо ба шахси дуҷум (танҳо ва ҷамъ) мурочиат карда мешавад. Аммо вобаста ба вазъияти сухан аорист дар шахси сеҷум мафҳуми сигаи амрро ифода карда метавонад. Чунончи:—Хайр, аз ҷоят гуфтан гир.—Аввал ҳама чим шаванд (Ф.М., с.80); Бигузор,... сифати меҳнат боз ҳам вусъат ёбад (Газ.м.).

Баъзан чунин ҳолатро ҳам мушоҳида мекунем, ки “барои ифодаи эҳтиром нисбат ба шахси дуюми танҳо”¹ гуянда ҳамчун ба шахси сеюми чамъ муроҷиат мекунад. Чунин муроҷиат, ки асосан. хоҳишу даъватро фаро мегирад, ба воситаи шакли ситаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист) ба амал бароварда мешавад. Масалан: Канӣ, марҳамат кунанд, аз боло гузаранд (Х.К.Оқшуда);² Марҳамат кунанд, марҳамат!-гуён соҳиби хона маро... бурд (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.57).

Қайд карда будем, ки як фарқи хабарҳои феълии бо феълҳои таркибии номӣ ифода ёфтагӣ аз хабарҳои номӣ дар он аст, ки тамоми онҳо, яъне хабарҳои феълии типии кор кардан, сар кардан, пас аз чузӣ ёридикандаи худ боз модификаторҳои феълиро ҳам (чунончи: кор карда истодааст, сар кардан гирифт) қабул карда метавонанд. Модификаторҳо дар таркиби ин гуна хабарҳо ҳамон тобишҳои маъногирро низ зоҳир мекунанд, ки дар таркиби хабарҳои феълии бо феълҳои таркибии феълӣ ифодаёфта (гуфта дод, рафта гирифт) ифода мекарданд. Гуфта лозим аст, ки дар таркиби хабарҳои феълии мазкур ба сифати модификаторҳо васл шуда омадани, асосан, феълҳои истодан, гирифтан, мондан, рафта, фиристодан, сар додан, нишастан, хобидан, партофтан, нишон додан, дидан, баромадан мушоҳида мешаванд. Вале бо ин хабарҳо ҳамроҳ омадани модификаторҳои феълии истодан, гирифтан, рафта, мондан бештар ба назар мерасанд. Модификаторҳои мазкур ба амалу ҳолате, ки тавассути хабари асосӣ номбар карда мешавад, тобиши маъноӣ-модалии мӯлқаратӣю давомнокро зам менамоянд. Масалан: Асо аз дасти Мирак дошта, ӯро тасалло ода меистод (Ҷ.И.Тах.в.,с.12); Мардум парешон шудан гирифтанд (Ҷ.И.Тах.в.,с.11); Мардак дувоздаҳ сол... амлоқдорӣ карда омад (С.У.,с.3); Бақочон баъд бо кори саройбонӣ машғул шуда менишаст (Ҷ.И.Тах.в.,с.54).

Модификаторҳои мондан, фиристодан, сар додан, баромадан мазмунан аз рӯи маъно дар таркиби хабарҳои феълии содда ба амалу ҳолати яккарата ё худ тасодуфан рӯйдода далолат мекунанд. Чанд мисол: Салимзода дақиқае чанд караҳт шуда монд (Газ.м.); Ман, ба як ҳисоб, аз вай қарздор шуда мондам (Ю.А.,с.137); Аммо чаро... вақти тафтиш даъвогар шуда

¹ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забониносии, с.184.

² Ҳамон ҷо, с.184.

мебарояд (Газ.м.); Аммо ҷавоби падараш ба Мирак чунон маъкул шуд, ки аз камоли шавқ ҳанда карда фиристод (Ҷ.И.Дувоз.,с.12); Ойими Шох яқбора ҳуққос зада гирия карда сар дод (Ҷ.И.Дувоз.,с.442).

Бо ин хабарҳои феълӣ модификаторҳои феълии партофтан, рафтан омада, амалу ҳолати яккарата ва давомноки бебозгаштро ишора мекунад. Масалан: ... малах то сер шудани худ меҳурад, аммо ҳосилро поймол карда намепартоянд (С.А.Кул.,ч.3,с.160); ... лекин инҳо бо як ишораи муллоҳо худатро пора-пора карда мепартоянд (С.А.Кул.,ч.3,с.221); Онҳо... ба корҳои савдогарӣ машғул шуда рафтанд (С.А.Кул.,ч.1,с.23).

Дар мисолҳои зерин модификаторҳои гирифтан ва долан дар таркиби хабарҳои феълӣ амалу ҳолати ба ғоидаи субъект ва ё ба ғоидаи объекте иҷрошударо мефаҳмонанд: ... Восеъ боз ба асп савор шуда гирифт (С.У.,с.130); Яхёҷа шоириро ба худ қасб карда гирифт (С.А.Кул.,ч.7,с.19); Баъд аз ин Смирнов... нақд карда дод (Ҷ.И.Дух.от.,с.384); Ман дар ғуи Диловар аз дигу ҷон ракс карда медиҳам (Ю.А.,с.125). Феълҳои дидан, баромадан ҳамчун модификатор дар таркиби хабарҳои мазкур амалу ҳолатҳоеро далолат мекунад, ки он амалу ҳолатҳо ба таври махсус бо мақсади аниқу равшан кардани ягон масъала ва ё хусусиятҳои объекте ба вуқӯъ омадаанд, ё ки дар оянда ба вуқӯъ хоҳанд омад. Чунончи: Мо равам, боз маслиҳат карда мебинем (Ҷ.И.Тах.в.,с.29); Эргаш тахмин карда дид (С.А.Кул.,ч.3,с.291); ... боз ҳамаи майда чуйдаҳои корро мулоҳиза карда мебароем (Ҷ.И.Тах.в.,с.108); ... ҷут зада ғоидахоро ҳисоб карда мебаромад (ж.С.Ш.).

Модификатори феълии нишон долан низ бо чунин хабарҳои аналитикии бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта омада, амалу ҳаракати ба ғоидаи субъект ва сомеъ равонашударо аниқ мекунад. Масалан: ... забонаш қадре мегирифт, ширинии суханҳояш он гирифтагиро боз ҳам ширин карда нишон меод (С.А.Кул.,ч.7,с.21); ... вай ҳукумати Бухороро ба назари онҳо бад карда нишон медиҳад (ж.С.Ш.).

Бояд таъкид кунем, ки омадани модификатори нишон долан дар таркиби феълҳои таркибии феълӣ, ки ҷузъи ёридиҳандашонро бештар феълҳои ба модификаторҳо табдилёфта ташкил медиҳанд, дучор наомалем. Гап дар сари

он аст, ки агар ба ҷои яке аз модификатори таркиби чунин феълҳо, фарз кардем, ба ҷои модификатори истодан дар таркиби феъли рафта истодан модификатори нишон доданро ба таври сунъӣ илова кунем, он гоҳ вай (нишон додан) маънии аслиашро барқарор мекунад.

Масалан, рафта нишон додан гуём, на як амал, балки ду амал аз ифодаи мазкур фаҳмида мешавад. Дар чунин шаклаш феъли таркибии мазкур (рафта нишон додан)-ро дар ҷумла мо на ба хабари содда, балки ба гуруҳи хабарҳои феълии пайваस्त мансуб мешуморем, ки дар ин бора дар боби сеюми қор маълумоти муфассал дода шудааст.

Хабарҳои феълии содда бо феълҳои таркибии номӣ на фақат модификаторҳоро, балки дар як вақт ҳам модификатор ва ҳам ёридиҳандаи будан-ро ба таври факултативӣ ба худ қабул намуда, як гуруҳи хабарҳои соддаи тафсилёфтаи чорҷузъаро ташкил медиҳанд, яъне ин тавр: ҷузъи асосӣ (номӣ) + ёридиҳандаи асосии ҷузъи номӣ + модификатор + ёридиҳандаи будан.

Вазифаи ёридиҳандаи будан дар таркиби ин гуна хабарҳои соддаи тафсилӣ иборат аз барқарор кардани шахсу шумора, замон ва махсусан намуд буда, аз рӯи ҳамин вазифаи охиринаш амалу ҳолати дар замони гузаштаи дур воқеъшударо таъкид менамояд. Вале асли маънои луғавии хабарҳои асосӣ дар ин таркибҳо нуқсон наёфта, ба онҳо модификаторҳо вобаста ба хусусияти ҳоси маъно-ифодакунандашон, албатта, ягон тобиши маъноӣ-модалиеро (мафҳуми якқаратӣ, мӯлқаратӣ, давомнокӣ ва ғ.) мебахшанд.

Чанд мисол барои намуна: Коркунони ин ҷо тамоман сиёҳ шуда рафта буданд (С.А.Кул., ҷ.7, с.134); ... ин бачаҳо чаро... маҳз дар ҳамин кӯча бозӣ карда истода бошанд (Ҷ.И.Тах.в., с.40); Хонаи падарат-ку вайрон шуда рафта буд (С.А.Кул., ҷ.3, с.233); Онҳо решаҳои қамишу тугайро... тӯда карда монда буданд (Ю.А., с.117); Восеъ... оилаи ӯро дар ин ду соли қаҳтӣ аз рағгани ҷуво таъмин намуда омада буд (С.У., с.31).

Бар хилофи мисолҳои боло дар мисолҳои зерин хабарҳои феълӣ бо феълҳои таркибии номӣ дорои дутоғӣ модификатор мебошанд, ки чунин тарзи ифода дар забон ҳодисаи нодир аст. Албатта, дар чунин маврид, ки як хабар ба ду модификатор соҳиб мешавад, ҷихати таъсирбахшию ифоданокии он ба

сомеъ ва ё ба хонанда зиедтар мегардад: Ақиқи рӯз сафед шуда омада истода буд (С.А.Куд., ч.1, с.125); Духтари ноошину дам назад, ба замин нигоҳ карда истодаи гирифт (С.У., с.48).

3. **Ифодаи хабарҳои феълӣ бо воҳидҳои фразеологӣ***. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо воҳидҳои фразеологӣ ифодаи феълӣ ба маънои ҳақиқатӣ буда, ин ҳодисаи забон диққати ҷанде аз олимону ба худ ҷалб намудааст.¹ Махсусан, дар бобати вазифаи синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ, аз ҷумла дар хусуси истифодаи онҳо ба вазифаи хабар дар мақолаи С.Сабзаев ва дар диссертатсияи Ҳ.Ҷалилов дар роҳи ошкор сохтани ҳосияти хабарии воҳидҳои мазкур бештар маълумот дода шудааст. Номбурдагон дуруст қайд мекунанд, ки дар ҷумла аз гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ ибораҳои фразеологӣ феълӣ² ё худ “воҳидҳои фразеологӣ феълӣ”³ бештар ба вазифаи хабар меоянд. Ҳамчунин муаллифон (асосан, С.Сабзаев) дар қори худ баъзе тафовутҳои воҳидҳои фразеологиро дар вазифаи хабар нисбат ба хабарҳои муқаррарӣ, ки тавассути феълҳо ва ҳиссаҳои номии нутқи феълҳои ёридиҳанда ифода меёбанд, нишон додаанд. Бо вучуди ин, тадқиқоти ин соҳа хеле нопурра буда, дар баъзе ҳолатҳо аз шарҳу эзоҳҳои галат ва яктарафаи ҳоли нест.

Чунончи, Ҳ.Ҷалилов аз рӯи маъно ба вазифаи ҳар ду нави хабарҳо—xabарҳои номӣ ва феълӣ омадани воҳидҳои фразеологиро дуруст қайд карда бошад ҳам, вале аз ҷиҳати таркиб ба қадом гурӯҳи хабарҳо дохил шудани онҳоро, чунон ки бояд, ошкор накардааст. Ба ҷуз ин, ӯ бештар хабар шуда омадани воҳидҳои фразеологӣ феълӣро қайд карда, дар

* Эзоҳ.: Мафҳуми фразеологизмҳо дар забоншиносии тоҷик бо терминҳои гуногун номбар шудааст. Мо дар ин қисмати қори худ термини воҳидҳои фразеологӣ-ро қор фармудем. (Ниг.: Забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.1, с.64).

¹ *Исматуллоев М.Ф. Пуржунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.23-25; Мақсудов Т., Зикриёев Ф., Ҷалилов Ҳ. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо.-Душанбе, 1976, с.42-49; Сабзаев С. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ.-Дар маҷал.: Мақабҳои советӣ, 1975, №4, с.24-27; Ҷалилов Ҳ. Хусусиятҳои сохту маъноӣ ва вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Дастхати диссертатсия барои гирифтани унвони илмӣ номзади илми филология.-Душанбе, 1976, с.80-96.*

² Сабзаев С. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ, с.24.

³ Ҷалилов Ҳ. Хусусиятҳои сохту маъноӣ ва вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.80.

инсонии худ, аёсан, дар бораи бо воҳидҳои фразеологӣ сифати феълӣ, исми, сифатӣ ва зарфӣ ифода ёфтани хабарҳо фикр рондааст.¹

Дар мақолаи С.Сабзаев, ки дар он доир ба вазифаи хабарии воҳидҳои фразеологӣ махсус сухан меравад, низ баъзе нуксонҳои ин доранд. Масалан, у воҳидҳои фразеологӣ феълӣро дар вазифаи хабариашон аз ҷиҳати таркиб ба хабарҳои таркибии феълӣ мансуб меденад ва ҳол он ки ин тавр нест. Ҳамчунин муаллиф як фарқи феълҳои таркибиро аз воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар он дидааст, ки гуё “феълҳои таркибӣ аз ду ва баъзан аз се чузъ зиёд шуда наметавонанд. Таркиби ибораҳои фразеологӣ феълӣ ба вазифаи хабар омада бошад, аз се ва зиёда чузъҳо иборат шуда метавонанд.”² Ба ин фикр розӣ шудан баҳсталаб аст, чунки феълҳои таркибӣ, кам ҳам бошад, зиёда аз се чузъро дарбар гирифта метавонанд: Истед, ки кай дӯхта тамом карда будед? (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.307); Аз он пас ӯ... худ ба худ гап мезадагӣ шуда монд (С.У.,с.106); ...аҳли он хонавода аз ҳосили ин боғ дигар фоидае бурда натавониста истода буданд (С.А.Кул.,ч.3,с.19).

Ба вуҷуди баъзе норасоҳои чузъӣ фикру ақидаҳои таҳқиқгарони мазкур дар таълифи ин қисмати кори мо ёри калон расониданд. Бояд гуфт, ки адади воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик миқдоран бисёр буда,³ онҳо чи дар асарҳои насрии устодони калом бадеъ—С.Айнӣ, С.Улуғзода, Ҷ.Икромӣ, Р.Ҷалил ва чи дар эҷодиёти дигар адибони соҳибистеъдод фаровон истифода шудаанд ва ин анъана минбаъд ҳам, бешубҳа, давом хоҳад кард.

Аз ҷиҳати таркиб воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дучузъа ва бисёрчузъа шуда метавонанд.⁴ Масалан, воҳидҳои фразеологӣ ғам хӯрдан, чашмак задан дучузъа (дукалимагӣ),

¹ Ҳамон ҷо, с. 80-96.

² Сабзаев С. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ, с.25.

³ Сабзаев С. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ, с.24; Ҷалилов Ҳ. Хусусиятҳои сохту маъноӣ ва вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.80; Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ, с.8.

⁴ Рубинчик Ю.А. Структурно—семантические свойства многочленных глагольных фразеологизмов в персидском языке.—Дар маҷм.: Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков, вып.№225.—Самарқанд, 1972, с.1.

дарди дил кардан, дасту по гум кардан бисёрчузъа мебошанд. Вале бо вучуди дучузъа ё худ бисёрчузъа шуданашон ҳар кадоме аз воҳидҳои фразеологӣ феълӣ бинобар устувории таркиб дар яклухтии том ба вазифаи хабарҳои феълӣ содда меоянд. Онҳо дар ҳамаи шохаҳои услубиёти забони адабии имрӯза, хусусан дар услуби бадеии он—чи дар нутқи тасвирии нависандагон ва чи дар нутқи персонажҳо—зиёда истифода мешаванд ва барои муассиру мухтасар ифода ёфтани фикр ёри мерасонанд.

Дар воҳидҳои фразеологӣ феълӣ низ ҳама вақт ҳангоми ба сифати хабари ҷумла омаданашон маъноӣ категорияҳои грамматикӣ сига, шахсу шумора, замон ва намуд тавассути чузъҳои ёридиҳанда—феълҳо ташаккул меёбанд ва аз ин рӯ, маъналии предикати ҷумла ҳам ба онҳо вобастагӣ дорад. Ба ғайр аз ин, чун феълҳои таркибии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ низ метавонанд аз феълҳои феъл ё аз феълҳои ёридиҳандаву чузъи номӣ (бештар исм) иборат шаванд. Масалан: печонда гирифтан—иҳота кардан; бофта баровардан—дуруғ гуфтан; сар ҷунбондан—тасдиқ кардан; дасту по гум кардан—саросема шудан ва ғ.

Мо ҳангоми интиҳоби мисолҳо ҳамон таркибҳоро ҳамчун воҳидҳои фразеологӣ феълӣ интиҳоб намудем, ки ё тамоми чузъҳои таркибии онҳо яклухт дорои маъноӣ маҷозӣанд, ё яке аз чузъи онҳо ба ин маъно, яъне ба маъноӣ маҷозӣ (ғайриреалӣ) омадааст. Масалан, агар дар воҳидҳои фразеологӣ аз фикр гузаронидан, гам хӯрдан танҳо калимаҳои гузаронидан ва хӯрдан ба маъноӣ кӯчида омада бошанд, дар воҳидҳои фразеологӣ феълӣ гап гурехтан, даст ба гиребон шудан, бо чашми бад нигоҳ кардан тамоми чузъҳои таркиб яклухт маъноӣ маҷозӣ гирифтаанд. Вале ҳарчанд маъноӣ маҷозӣ дар гуруҳи дуҷуми воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар яке аз чузъҳо ифода меёбад, маъноӣ умумии лугавии онҳоро тамоми чузъҳои таркиб, ки аз ҳам ҷудонашаванда ва устуворанд, ифода мекунанд. Р.Эгамбердиев ба ҳамин маънӣ ишора карда дуруст меғӯяд, ки “Чузъҳои таркибии ин гуруҳ (ҳамоне ки яке аз чузъҳои воҳиди фразеологӣ маъноӣ маҷозӣдоранд—С.Ш.) фразеологизмҳо аз рӯи ташкили маъноӣ фразеологӣ ба қисмҳои асосӣ ва ғайриасосӣ ҷудо мешаванд.

Чузъи... гайриасосӣ ба маънои аслии худ омада... барои
реалӣ гардидани маънои маҷозии чузъи асосӣ хизмат мекунад.¹
Бо ин ҳама бояд таъкид кунем, ки таъсирбахшӣ ва ифоданокии
маъно дар воҳидҳои фразеологӣ гуруҳи яқум, ки тамоми
чузъҳои таркибиашон дар яклуҳ гӣ ба маънои кӯчида омадаанд,
нисбат ба гуруҳи сонӣ бештар аст.

Инак, воҳидҳои фразеологӣ феълиро, ки дар ҷумла
хабарҳои феълӣ (содда)-и аналитикиро меофаранд, вобаста ба
маънои чузъҳои таркибиашон (феъл+феъли ёридиҳанда
исм+феъли ёридиҳанда ва гайра) аз назар мегузаронем.*

1. Ифодаи хабарҳои феълии содда бо воҳидҳои
фразеологӣ навъи феълу феъл. Гуфтан зурур аст, ки дар
забони адабии ҳозираи тоҷик тӯдоди истеъмоли ҷуни
воҳидҳои фразеологӣ феълӣ нисбат ба воҳидҳои
фразеологӣ, ки аз исму феълҳои ёридиҳанда ташкил ёфтаанд,
камтар аст. Чузъи яқум (асосӣ)-и ҷунин воҳидҳои
фразеологӣ феълӣ дар шакли феъли ҳол (бо суф.-а) ва чузъи
ёварашон дар шаклҳои гуногуни феълҳои тасрифӣ омада,
асосан, амал ва ҳолати субъектро нишон медиҳанд. Маънои
маҷозӣ дар ҷунин воҳидҳои фразеологӣ бештар тавассути
чузъи яқум ифода ёфта, чузъи дуҷум ба маънои амалу ҳолат
тобишҳои якқаратӣ давомнокӣ мебахшад ва ба ғайраи
субъект ҳал шудани он амалу ҳолатҳоро, ки бештар
интиҳояшон номуайян аст, нишон медиҳанд. Масалан: Аммо
инҳо дар хурофоти динӣ бисёр гӯтида рафтаанд
(С.А.Кул., ҷ.3, с.211); Дар ҳақиқат ҳам, тамошо ҷӯшида рафт
(С.А.Кул., ҷ.3, с.54); Ҳочӣ ҳамин қадар гапҳоро худаш бофта
набаровардагист (Р.Ҷ.Кул., ҷ.2, с.113); Барои чӣ полиция
атрофи хонаи туро печонда гирифтааст? (г.М. ва м.).

2. Ифодаи хабарҳои феълӣ бо воҳидҳои фразеологӣ чузъи
асосиашон хиссаҳои номии нутқ ва чузъи ёварашон феълҳои
ёридиҳанда. Ҳамон тавре ки дар боло ишора карда будем,
дараҷаи истеъмоли ин хели воҳидҳои фразеологӣ дар забони

¹ Эгамбердиев Р. Маънои фразеологӣ.—Дар маҷм.: Вопросы фразеологии,
стилистики и грамматического строя восточных языков, вып. № 225.—
Самарқанд, 1972, с.187.

* Эзоҳ.: Азбаски муайян кардан ва шарҳ додани маънои воҳидҳои
фразеологӣ феълӣ аз мавзӯи мо берун аст, шарҳи ин масъаларо бедаҳл
гузошта, ба вазифаи хабар омадани онҳо ва дар ин вазифа чӣ хусусияти
грамматикӣ зохир карданишонро таҳлил менамоем.

адабии ҳозираи тоҷик зиёдтар мебошад. Доир ба хусусиятҳои онҳо ҳолатҳои зеринро қайд намудан мумкин аст:

а) Дар як қисми бузурги ин қабил воҳидҳои фразеологӣ феълӣ исмҳои соматикӣ—исмҳои ифодакунандаи узвҳои инсон (чашм, сар, дил, нохун, лаб, даст, рӯй) истифода шудаанд ва он гуна воҳидҳои фразеологӣ амал, ҳолат ва ҳаракати субъектро фаро мегиранд: Маълум мешавад, ки вай хануз аз ман дил нақандааст (Ю.А., с.132); Модом, ки шумо дахон андохтед, майлаш... (С.У., с.7); Шамсия... ба қолин чашм дӯхт (Ҷ.И.Дух.от., с.244); Мӯйсафед Мирзоҳол... ба ҷои ҷароҳати Нусратхӯча нохун зада буд (Ю.А., с.139); Ризо... бо аломати қабул сар ҷунбонд (С.У., с.37);

б) Агар исмҳои маънӣ ба вазифаи ҷузъи асосӣ оянд, он гоҳ аз маъноии лугавии ҷунин фразеологизмҳо бештар ифодаи ҳолати тавсифии субъект пеши назар меояд. Мисолҳо: ... ба болои музди қор ва нархи мӯза гапамон гурехт (Ҷ.И.Тах.в., с.59); ... вай дар ватани худ ба шоирагӣ ном бароварда буд (Ҷ.И.Дух.от., с.515); Мулло Носир ба ҳамин нафақаи хурди ғайримуқаррарӣ рӯз мегузаронд (Р.Ҳ., с.4).

в) Воҳидҳои фразеологӣ феълие, ки ҷузъи номиашон аз ҷуфти калимаҳои синонимӣ ва ё гуногунмаъно сохта шудаанд. Дар қисме аз ҷунин воҳидҳои фразеологӣ муносибати исмҳо ба дараҷае мустақкам аст, ки баробари партофта шудани яке аз онҳо (махсусан яке аз исмҳои гуногунмаъно) маъноии фразеологӣ барҳам меҳӯрад. Масалан, аз воҳиди фразеологӣ дасту по гӯм қардан калимаи даст ё ки по хориҷ қарда шавад, маъноии фразеологӣ аз байн меравад, яъне даст гӯм қардан, по гӯм қардан намегӯянд. Инак, ҷанд мисол доир ба ифодаи хабар бо ин гуна воҳидҳои фразеологӣ: ... он моли дузди ро саройбон қатӣ миршаб обу лой мекунад (С.У., с.83); Вай... кӯшиш мекард, ки онҳо зудтар хату савод бароранд (Ю.А., с.64); ... тартиб ва расму оини... ҳаммом ба як бор зеру забар гашт (Ф.М., с.239); Ҳама саропо хушу гӯш шуданд (г. Мад.Т.).

г) Воҳидҳои фразеологӣ, ки аз исми такрор ва ё калимаҳои тақлиди овозӣ сохта шудаанд: Хуб, бисёр вак-вак нақун (С.А.Кул., ҷ.3, с.68); Дуяшон дар вақти қор ҳам, дар соатҳои дамгирӣ ва таомхӯрӣ ҳам ҷак-ҷак мекарданд (С.У., с.113); Шуморо мешикастагиҳо қайҳо шикаста шуданд, пора-пора шуданд (Ҷ.И.Тах.в., с.85).

д) Воҳидҳои фразеологӣи феълие, ки исми маънаву муайянкунанда дорад. Ин муайянкунандаҳо низ чӯзӣ ҳатмӣ ба шумор мераванд ва хориҷ карданишон боиси вайроншавии қолиби воҳиди фразеологӣ мегардад. Воҳидҳои фразеологӣи мазкур хусусиятҳои зиёди эмоционалию экспрессивӣ дошта, амалу ҳолатро бо тобиши маъноии тавсифӣ нишон медиҳанд. Чунончи: у бошад, як сагест, ки аз кӯчаи оламгарӣ нагузад тазо (С.А.Кул., ҷ.3, с.135); ... қолинҳои онҳо дар бозорҳои Бухоро чун якҷумро мегрифтанд (С.А.Кул., ҷ.3, с.13); Чавонӣ хоҳ ноҳок қоғи худро мекунад (Ҷ.И.Тах.в., с.20).

Дар ин мисолҳо калимаи кӯча бо пешоянди аз ва калимаҳои ҷой, қор, ки пасоянди -ро дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ, асосан, ба онҳо тааллуқ дорад, аз рӯи шакл чун ҳол ва объектҳои бевосита ба назар расанд ҳам, аммо чӯзӣ ҳатмӣи воҳидҳои мазкур ба шумор мераванд. Аз ҷумла, дар ҷумлаҳои зерин низ калимаҳои кӯча, сар, гиребон бо пасоянду пешояндашон (кӯчаро, ба сар, ба гиребон) дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ чӯзӣ ҳатмӣ буда, набояд объект номида шаванд: ... баҷа-каҷаҳои бисёре ҳой-ҳойгӯён кӯчаро ба сар бардошта бурданд (Ҷ.И.Дувоз., с.372); Оё зарур буд, ки Восеъ бо он нобакор даст ба гиребон шавад (С.У., с.21);

3. Ба вазиғаи чӯзӣ номии воҳидҳои фразеологӣи феълий сифатҳо (бештар) ва зарфҳо (ниҳоят кам) низ меоянд. Аз сифатҳо, асосан, сифатҳои асли дар таркиби воҳидҳои фразеологӣи ин ғурӯҳ чӯзӣ асосиро ташкил дода, ба сабаби ба тобишҳои маҷозӣ молиқ буданишон амалу ҳолатҳои характери тавсифӣ доштаи предмет—мутбадоро дар худ ифода мекунанд. Аз зарфҳо бошад, мо алҳол бо зарфи замон ифода ёфтани чӯзӣ номии воҳидҳои фразеологӣи феълиро муқаррар намудем. Мисолҳо: ... бо Оиша ва модараш якҷабон шуда будаанд (Ҷ.И.Тах.в., с.165); ... барои ҳамин нав камтар сурӯх сафед шудем (Ю.А., с.66); Масъалаи забони тоҷикӣ дар асарҳои тадқиқии шарҳиносоҳои минбаъда каму беш равшан мегардид (Н.М., с.25). Онҳо... ба рӯи реҷи тафсон дароз кӯшиданд (С.Сан.С., с.251); Интизорӣ дер нақашид (С.А.Кул., ҷ.3, с.110).

4. Воҳидҳои фразеологӣи феълие, ки чӯзӣҳои номҳои онҳо ба таркибҳои пешояндлор ифода ёфтаанд: аз сар гузаровандан, ба даст афтодан, ба амал баровардан, ба роҳ даромадан ва ғ. Чунин воҳидҳои фразеологӣ дар як қатор адабиёти илмӣ бо номи

таркибҳои исм бо пешоянд¹, ё ки феълҳои таркиби (номӣ) — ё ки
чузӣ номиашон дар худ пешоянд доранд,² номбар шудаанд.

Олимони дигар ба маънои маҷозӣ молиқ будани таркибҳои
номбурдари ба инобат гирифта, онҳоро ба гуруҳи воҳидҳои
фразеологӣ феълӣ дохил кардаанд,³ ки мо низ пайрави ҳамин
ақидаем.

Дар ин гуна воҳидҳои фразеологӣ ҳамин чиз қолиби диққат
аст, ки қариб тамоми чузӣ маънодорро исмҳои гуногун ташкил
дода, пешояндҳои бо онҳо омада боиси устувор гардидани
қолиби ибора гаштаанд. Ба пешояндҳо вобаста будани қолиби
ибораҳои мазкурро бо ҳамин далел собит кардан мумкин аст,
ки аз ин таркибҳо фуруғузур кардани он пешояндҳо номумкин
мебошад, дар акси ҳол ё дар қолиби воҳиди фразеологӣ маънои
дигар пайдо мешавад, ё ки ифодаи ночаспон ба вучуд меояд.
Муқоиса кунед: ба забон гирифтани—забон гирифтани; ба чо
овардан—чо овардан (?) ва ғ.

Аз пешояндҳо бо ин навъи воҳидҳои фразеологӣ феълӣ
аксар пешоянди ба ва нисбатан камтар пешояндҳои аз ва дар
истифода мешаванд.⁴

Инчунин бояд зътироф намуд, ки теъдоди воҳидҳои
фразеологӣ феълӣ пешоянддор дар забони адабии имрӯзаи
тоҷик ниҳоят фаровон буда, онҳо, мувофиқи мушоҳидаи
Муллоҷон Фозилов, “Қисми асосии фонди ибораҳои
фразеологӣ забони тоҷикиро... ташкил медиҳанд.”⁵

Чузӣ номӣ (исм)-и воҳидҳои фразеологӣ феълӣ бо
пешоянди аз ва ба бештар бо исмҳои соматикӣ (даст, сар, ру,
по, дил, гардан, гуш, чашм) ва исмҳои дигари моддию маънӣ
(бештар исмҳои маънӣ) воқеъ мешаванд. Масалан:

а) Чойчушонӣ аз дастам намеояд-дия (Ю.А., с.87); Кушиш
намуд, ки... гаму ғуссаи оламро аз сар барорад (Ғ. Мад. Т.);

¹ Забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.1, с.317.

² Ниёзӣ Ш. Таркиби морфологӣ чузъҳои феълӣ номӣ, с.45.

³ Маҷидов Ҳ. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ.-
Дар маҷм.: Масъалаҳои забони тоҷикӣ.-Душанбе, 1967, с.72-73; Фарҳанги ибораҳои
реҳтаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷ.1, с.7; Чалилов Ҳ. Хусусиятҳои сохту
маъноӣ ва вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар забони адабии
ҳозираи тоҷик.-Душанбе, 1975, с.87-88.

⁴ Ниёзӣ Ш. Таркиби морфологӣ чузъҳои феълӣ номӣ, с.45.

⁵ Фарҳанги ибораҳои реҳтаи забони ҳозираи тоҷик, ҷ.1, с.7.

Вараҷа хатто ҷаноби олиро ҳам... аз пой афтоданд (С.У., с.152);
Асо ба миён даромаду хомушии ногоҳ ба миён омадаро вайрон
сирд (Ҷ.И.Тах.в., с.13); Хол суратро... ба ҷое овехт, ки аз дар
даромадан ҳамон ба ҷашм мерасид (Р. Ҷ.Кул., ч.2, с.97); ...
Диловар имруз вазифаи ҷойҷӯшониро ба гардан гирифт
(Ю.А., с.82);

б)... ман ту барин шӯрапуштхоро, дар воқеъ, бисёр аз галбед
узарионидаам (С.У., с.90); Ҳаким... боз ба роҳ даромад
(С.Сан.С., с.50); ... он хатхоро нигоҳ дорад, ки рӯзе ба кор меояд
(С.А.Кул., ч.1, с.67); Ин хабари хуши корвониён ҳамаро ба
ҳаракат даровард (С.А.Кул., ч.3, с.19).

Пешоянди дар ҳамчун ҷузъи ҳатмӣ дар таркиби воҳидҳои
фразеологӣ феълӣ ҷузъи номиашон исм камтар ба назар
мерасад. Исмҳои, ки бо ин пешоянд меоянд, асосан, исмҳои
маънии ифодакунандаи ҳолат (ба мисли ташвиш, хайрат, ларза,
бим, таачҷуб, тахлуқа ва ғ.) мебошанд. Яъне воҳидҳои
фразеологӣ мазкур бо пешоянди дар танҳо ҳолати гуногун
субъектро нишон медиҳанд. Мисолҳо: Акнун ин дафъа Воседа
дар андеша монд (С.У., с.132); ... майдони беҳадду канори
гандум... занони кишвари гармро дар хайрат мегузошт
(Р. Ҷ.Кул., ч.2, с.279); Як чароғак... онҳоро зиёда дар бим
меандоخت (С.А.Кул., ч.3, с.284); ... худро беҳуда дар ташвиш
намонед (ж.С.Ш.); Садои тараққо-турук... замини дараро дар
дарза андохт (С.А.Кул., ч.2, с.15).

Бояд гуфт, ки баъзан бо пешояндҳои ба, аз як таркибро
ташкिल дода ба вазифаи ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологӣ
феълӣ омадани як гурӯҳ масдарҳои ифодакунандаи ҳолат ва
исмҳои мафҳуми маконидошта (асосан, калимаҳои байн, поён)
мушоҳида мешаванд. Дар ин бора ҳаминро низ бояд таъкид
кунем, ки воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҷузъи асосиашон бо
чунин таркибҳо, асосан, бо таркибҳои аз пешоянду масдарҳо
ташкилёфта амалу ҳолати давомноки субъектеро дар замони
гузашта ишорат мекунанд, ки натиҷааш, яъне ба охир расидани
он, дар аснои сухан гуфтан низ номаълум аст. Баръакс ин
ходиса, воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҷузъи асосиашон бо
исмҳои мафҳуми маконидошта ифода ёфтагӣ аз рӯи маъно
лугавиашон амалу ҳолати дар гузашта давомноки интиҳодор
худ иҷрошударо фаро мегиранд. Чанд далел доир ба фикри
боло:

а) Назарбой саргузашти... худро ба поён расонд (С.А.Кул.,ч.3,с.179); алабиёти дигар соҳаҳои зиндагии ин халқи мамлакат ва хати суғди низ аз байн рафт (Н.М.,с.8).

б) Додари калонам Сирочиддин ҳам, ки дар асл заифбунёд буд, қариб ба мурдан расидааст (С.А.Кул.,ч.1,с.31); Маорифчи аз суҳанони Яҳёҷоҷа ба завқ қардан даромаданд (С.А.Кул.,ч.7,с.17); Занак ба ғиёзистан даромад (С.У.,с.112).

Як қатор воҳидҳои фразеологӣ пешоянддор бо пешояндҳои таркибии номии изофӣ аз қабилӣ аз пеши, дар пеши, аз пай, дар пай, дар зери, ба зери, инчунин бо пешояндҳои солдаи номии изофӣ (таги, зери, пеши) низ воқеъ мешаванд. Мисолҳо: Маи... дар пай мудофиаи худ афтадам (С.А.Кул.,ч.1,с.88); Раиси “қонунӣ” бошад,... аз пай қишқуқор шавед (Ю.А.,с.158); ...панҷ-шаш нафар аскарони аспакии амир... онҳоро ба зери тирборон гирифтаанд (Ҷ.И.Тах.в.,с.51); Тамоми рағби тағтишпо тро худӣ мо... зери назорати худ мегирем (Ю.А.,с.166).

Таркибҳои пешояндӣ аз калимаҳои синонимӣ низ метавонанд иборат шаванд. Дар ин гуна воҳидҳои фразеологӣ маъно пурқувваттар ифода мешавад. Бинобар ин, тарки яке аз калимаҳои синонимӣ фақат ба тобиши маъноӣ дахл дошта, қолиби маъмулро вайрон намекунад. Чанд мисол: Бибиюша... бисёр дар изтироб ва андеша меафтад (С.А.Кул.,ч.1,с.304); Дар яке аз рӯзҳо... Регистони Бухоро аз муқаррӣ барвақттар ба ҳаракат ва ҷунбиш даромад (Ҷ.И.Дух.от.,с.509); Акнун Аҳмад Махдум... аз тангдастию мӯҳтоҷӣ баромад (Р.Х.,с.30).

Таркиби воҳидҳои фразеологӣ феълии пешояндӣ гоҳо ба таври факултативӣ бо модификаторҳои феълии истодан, омадан, гирифтан, мондан низ тафсил меёбад. Ин модификаторҳо ба маъноӣ умумии воҳидҳои фразеологӣ тобишҳои якқаратӣ ва бардавомӣ илова намуда, хабарро боз ҳам бисёрҷузъатар месозанд: ... ҳамеша бо ғӯшаи чашмаш усто ва шогирдони он чоро аз назараш гузаронида меистод (С.А.Кул.,ч.7,с.181); ... дута-дута, сета-сета... ба роҳ даромадан гирифтаанд (Ҷ.И.Дувоз.,с.319); Яке аз ҳамин гуна шахсони бузург... қайҳо диққати олимону донишмандон ва адибони дунёро ба худ қашида меояд (Ғ.М. ва м.); Агар ин тавр муомила ба расмият даромад менад, баъд чӣ мешавад? (Ю.А.,с.159).

Гоҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ феълии ҷузъӣ асосиашон исм аъзоҳои дигари ҷумла—муайянкунанда,

пуркунанда ва ҳолҳо омада метавонанд. Дар ин хусус мо дар фаъли ояндаи ҳамин боб маълумот додаем.

4. Бар эзоҳи чузъи асосии хабарҳои феълии омадани аъзоҳои тафсилӣ (пайрав)-и ҷумла. Ин ҳолатро, асосан, дар хабарҳои феълии соддаи бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта, ки чузъи асосианон исм аст, дучор меоем. Мо, пеш аз ҳама, сабаби ҳодисаи мазкурро, яъне бар эзоҳи чузъи асосии хабарҳои феълии омадани аъзоҳои тафсилӣ (пайрав)-и ҷумларо ба ҳамин чузъи асосии хабар, ки бо исми ифода гардидааст, марбут мешуморем. Чунки маънои лугавии исмҳо дар сурате равшан мегардад, ки бар эзоҳи онҳо исмҳои дигар ё худ ҳиссаҳои дигари муस्ताқил нутқ омада бошанд. Аммо дар мавриди аъзои тафсилӣ ё худ эзоҳдиҳанда қабул кардани исмҳо дар байни исму эзоҳдиҳандаш ягон хели алоқаи синтаксии тобеъ (алоқаҳои изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ) ба вучуд меояд, ки дар натиҷаи амалӣ гардидани яке аз алоқаҳои мазкур ҳатман ибора ҳамташқил меёбад.¹ Масалан, калимаи китоб мафҳуми умумӣ дошта, дар таркиби китоби бадеӣ, ки қолиби ибора аст, ба қадом навъи китобҳо тааллуқ доштани он конкретонида шудааст. Ин ҷиҳати масъала—мушаххасонидани мафҳуми китоб ба чузъи тобеъ ва эзоҳдиҳандаи он—ба калимаи бадеӣ вобастагӣ дорад. Дар иборати додашуда бандаки изофӣ (-и) воситаи алоқаву чузъҳои он мебошад. Аз ин рӯ, ба воситаҳои гуногуни грамматикӣ, махсусан ба воситаи бандаки изофӣ, бар эзоҳи чузъи асосии (номӣ) хабарҳои феълии аналитикӣ омада, бо се қолиби ибораҳои исму исм, исму сифат, исму масдарро ташқил додани ҳиссаҳои дигари нутқ ҳодисаи бебаҳс шуморида мешавад. Мисолҳо: ... рафтани худи ман ба одамҳои вай таъсири калон мебахшад (Ҷ.И.Таҳ.а.,с.323); Киштзор, боғ ва бӯстонҳо... як биёбони регзор гардидаанд (С.А.Кул.,ҷ.3.с.150); Карим... ичозати даромадан хост (Ҷ.И.Таҳ.в.,с.179).

Дар ин ҷумлаҳо тавассути бандаки изофӣ бар эзоҳи чузъи асосии хабарҳои соддаи аналитикӣ калимаҳои калон (сифат), регзор (исм), даромадан (масдар) омадаанд, ки дар натиҷаи ташқили ибораҳои (озод)-и алоқаву чузъҳои он изофӣ (таъсири калон, биёбони регзор, ичозати даромадан) амалӣ гардидааст.

¹ Қосимова М. Доир ба ибора дар забони тоҷикӣ.-Дар маҷм.: Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣю методӣ оид ба таълими забон ва адабиёти тоҷик.-Душанбе, 1979, с.17-24.

Гуфтан даркор аст, ки оид ба масъалаи аъзоҳои тафсилӣ гирифтани чӯзӣ асосии хабарҳои аналитикии типӣ таъсир кардан, ичозат хостан дар забоншиносии тоҷик чи дар материали шевашиносӣ ва чи дар материали забони адабии ҳозираи тоҷик ҳанӯз махсус тадқиқот бурда нашуда бошад ҳам, баъзе маълумотҳо мавҷуданд.¹

Аммо дар соҳаи морфология вобаста ба масъалаи тадқиқи хусусиятҳои феъл аз тарафи баъзе забоншиносони тоҷик доир ба аъзои тафсилӣ гирифтани чӯзӣ асосии феълҳои таркибии номӣ як дараҷа васеътар маълумот дода шудааст.² Лекин он маълумотҳо, дар хусуси он ки тақдири чӯзӣ номии феъл дар мавриди эзоҳдиҳанда гирифтани чӣ мешавад, ҳамдигарро инкор мекунанд. Масалан, М.Ниёзӣ дар ҳамин ақида аст, ки "... дар ҳолати муайянкунанда гирифтани исмҳои (чӯзӣ асосии феъли таркибии номӣ-С.Ш.) бо феъл (феъли ёридиҳанда-С.Ш.) якҷоя омадагӣ дар байни исм ва феъл муносибати синтаксисӣ аз нав барқарор мегардад ва феъл ҳамчун феъли мустақил меояд."³ Аз рӯи чунин ақида ӯ дар ҷумлаи "Донишмадон акнун нияти Абуалиро пай бурда, ба ҳамдигар нигоҳи ҳайратомез мекунанд" чӯзӣ асосии феъл (нигоҳ кардан)- калимаи нигоҳро ба сабаби муайянкунанда гирифтани (нигоҳи ҳайратомез) қисми таркибии феъл намеҳисобад. Ба гуфти Ш.Ниёзӣ, дар ҷумлаи мазкур калимаи мекунанд феъли мустақил аст, ки ин фикр як андоза баҳснок менамояд. Маълум аст, ки феълҳо (хабарҳо)-и мустақил дар ҷумла дар якҷоягӣ бо мубтадо бе овардани аъзоҳои пайрави ҷумла ҳам фикри нисбатан пурраеро ифода мекунанд.

Масалан: Бародарам омад. Гулҳо шукуфтанд. Аммо он ҷумла, ки аз мақолаи Ш.Ниёзӣ иқтибос гирифта шудааст, хабар (феъл)-мекунанд (чи тавре ки Ш.Ниёзӣ чунин мепиндорад)-ро бо мубтадо дар алоҳидагӣ биёрем, чунин ҷумларо, ки мазмунан "хароб" аст, месозем: Донишмадон мекунанд.

Нодурустӣ ё гайри нормаи забони адаби будани ин ҷумла дар чунин ҳолат ҳам эҳсос мегардад, ки агар ба он аз асли ҷумла,

¹ *Исматуллоев М.Ф. Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.50-53; Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.60-61.*

² *Ниёзӣ Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ, с. 23-25; Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забоншиносӣ, с.282-284.*

³ *Ниёзӣ Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ, с.23.*

фарз кардем, таркиби ба хамдигар ба сифати аъзои пайрави чумла боқӣ монад. Чунончи: Донишмандон ба хамдигар мекунанд.

Хуллас, дар асли чумлаи аз мақолаи Ш.Ниёзӣ иқтибосшуда муносибати морфологии чузъи номии феъли таркибӣ (нигоҳ кардан) калимаи нигоҳ бо вучуди аъзои тафсилӣ (нигоҳи ҳайратомез) гирифтаниш бо чузъи ёвари худ (кардан) қавӣ мемонад ва онҳо на ду аъзо¹ (Ш.Ниёзӣ дар ҳамин ақида аст-С.Ш.), балки ҳамано бояд як аъзои чумла хабар ба ҳисоб гирифта шавад. Мо ин фикрро бо овардани далел аз гуфтаҳои зерини забоншинос Н.Маъсумӣ низ асоснок мекунем: "...чузъи асосии феъли таркибии номӣ... аломате қабул мекунад; калима ё иборае дар байни феъли таркибӣ омада, чузъи номӣ ва феълиро аз хамдигар дур мекунад; лекин аз чунин ҳолатҳо муносибати байни чузъҳои феъли таркибии номӣ тағйир намеёбад."²

Агар мо мазмуни ин фикрро бо гуфтаҳои зерини проф.М.Ф.Исматуллоев, ки ӯ вобаста ба тадқиқи пуркунандаҳои бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҳамин масъала эътибор додааст, мавриди муқоиса қарор диҳем, як хел будани ақидаи ин ду нафар олими намоёни тоҷик бараъло равшан ҳис карда мешавад: "Баъзан қисми номии феълҳо ба худ муайянкунандаҳои содда ва гоҳо чида қабул карда... меоянд, ки дар чунин ҳолат ҳам ин калимаҳо (қисми номии феълҳо-С.Ш.) қисми номии хабарҳои... чумла шуда мемонанд."³ Қайд кардан даркор аст, ки масъалаи аъзои тафсилӣ гирифтани чузъи номии хабарҳои соддаи аналитикӣ дар тадқиқотҳои оид ба синтаксиси эронишиносии рус кайҳост, ки ба дараҷае инъикоси худро ёфтааст.⁴

Масалан, Л.С.Пейсиков дар байни чузъҳои хабарҳои феълии бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта омадани аъзоҳои пайрави чумларо, ки боиси хеле тафсилӣ гардидани хабарҳои феълӣ шудаанд, ба мушоҳида гирифта, фикрҳои ҷолибӣ

¹ Ҳамон ҷо, с.23.

² Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забонишиносӣ, с.282.

³ Исматуллоев М.Ф. Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик, с.53.

⁴ Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка.-Л., 1926, с.71. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка.-М., 1959, с.390-393.

диққатро пеш рондааст. Л.С.Пейсиков чунин хабарҳои феълини аналитикиро, ки дар байни ҷузъҳои шон “унсурҳои грамматикӣ”¹ омадааст, яклухт “рамочная конструкция” номида гуфтааст: “Рамочная конструкция находит широкое распространение во фразеологических глагольных сочетаниях (Пейсиков Л.С. феълҳои таркибии номиро таркибҳои феълҳои фразеологӣ меномад-С.Ш.), номенативного типа (имя существительное инос компонентирующий глагол). В этих случаях в рамку включается прямое дополнение, косвенное дополнение и некоторые типы обстоятельств.”² Инчунин Л.С.Пейсиков дар байни ҷузъҳои чунин хабарҳои феълӣ бо ёрии бандаки изофӣ ва пешояндҳои таъмингардани алоқаи аъзоҳои пайравӣ чумла—пурқунанда ва ҳолҳоро низ дар рисолааш қайд намудааст.³

Хулоса, аз гуфтаҳои боло доир ба масъалаи аъзои тафсилии гирифтани ҷузъҳои асосии хабарҳои феълӣ ҳолатҳои зеринро қайд намудан мумкин аст:

1. Бар асоси ҷузъи асосии хабарҳои феълӣ омадани аъзоҳои тафсилии чумла, асосан, дар сурати аз исми иборат будани он ҷузъҳои амалӣ мегардад.

2. Дар натиҷаи аъзои тафсилии гирифтани ҷузъи асосии хабарҳои феълӣ дар байни ҷузъи асосӣ ва феълҳои ёвари хабарҳои феълӣ—феълҳои ёридиҳанда фосилае ба амал ояд ҳам, муносибати морфологии ҷузъҳои хабар нигоҳ дошта мешавад. Яъне дар ин ҳолат феълҳои мустақил (хабар) шуморидани феълҳои ёридиҳанда, чи тавре ки қайд шуд, боиси ноқисии фикр мегардад.

3. Аъзоҳои тафсилдиҳанда дар таркиби хабарҳои мазкур низ, чун дар қолиби ибораҳои муқаррарӣ, бештар тавассути бандаки изофӣ ба ҷузъи асосии хабар васл мегарданд, ки дар натиҷа байни онҳо алоқаи синтаксии тобеъ ба вуҷуд меояд.

Баъзе олимони хабарҳои ҷузъи номиашон аъзои тафсилии доштагиро бо ҳамин аъзои тафсилияшон яклухт “як аъзои тафсилии чумла”, яъне хабар номидаанд. Ба ин фикр мотарафдор набуда, дар ҳамин ақидаем, ки ҳангоми таҳлил он аъзоҳои тафсилдиҳанда аз рӯи маъно бояд ҳамчун аъзоҳои

¹ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Забонишиносӣ, с.282.

² Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, с.391.

³ Ҳамон ҷо, с.392-393.

айрави чумла маънидод карда шаванд. Хусусан муайянкунандаҳои изофиро, ки бар эзохи мубтадо ва аъзоҳои айрави чумла, ҳамчунин бар эзохи чузъи асосии хабари феълӣ меоянд, чун карда таҳлил намудан зарурат дорад. Вагарин чунин таҳлил раво дошта нашавад, дар бораи панҷ аъзои чумла сухан рондан ҳоҷат нест. Инқ, бар эзохи чузъи асосии хабарҳои феълӣ, пеш аз ҳама, муайянкунандаҳои асли (сифати соҳибӣ) меоянд. Ин муайянкунандаҳо бо сифати асли, сифати феълӣ ва исмҳо ифода мешаванд. Мисолҳо: Фақат аз маи гумони баи мабар, азизам (Б.Н., с.11); Ман ба баъзе дустонам гапҳои муфтагӣ дорам (Ҷ.И.Кул., ҷ.2, с.89).

Калимаҳои бар эзохи чузъи номии хабар омада аз рӯи маъноӣ луғавию грамматикашон тобишҳои дигар низ доранд, ки онҳоро ба пуркунандаҳо ва ҳолҳо наздик мекунад. Дар синтаксиси мактабҳои олӣ ин маъноро дар ибораҳои фарёди мастона, саёҳати Фаргона, тағйири либос, дидани бародар ба янобат гирифта, муносибати чузъҳои онҳоро бо терминҳои муайянкунандагӣ-ҳолӣ, муайянкунандагӣ-пуркунандагӣ номбар кардаанд.¹ Муайянкунандаҳои зерин низ ба ҳамин гурӯҳ, маҳз, ба гурӯҳи муайянкунандаҳои пуркунандагӣ тааллуқ доранд: Ҳама диданд, ки вай (бедона) ҳеч майли чангидан надорад (С.У., с.8); Аз рӯи ин нишондод, албатта, соҳибӣ тухтарча мешавӣ (ж.С.Ш.); Умархон... интизори Диловар меистод (Ю.А., с.374); ... ман ҳам изхори миннатдорӣ мекунам (С.А.Кул., ҷ.2, с.38); Восеъ... арзи мулло кард (С.У., с.66); Аз ҳама тарки алоқа намуд (Р.Х., с.132).

Бояд гуфт, ки дар таркиби хабари чумлаҳои боло бандаки изофӣ (-и), ҳамчун воситаи алоқаи чузъи асосӣ ва эзоҳдиҳандаи хабар, то дараҷае хусусияти пешояндиву пасояндӣ зоҳир намуда, аз рӯи семантикаи худ ҳаммаъноӣ яке аз пешояндҳои асли (аз, ба, барои) ва ё пасоянди-ро ҳам мебошад.²

Ана ҳамин хусусияти бандаки изофӣ, ба фикри мо, боиси он гариддааст, ки чузъҳои эзоҳдиҳанда дар таркиби хабари чумлаҳо ҳамчун объект (чун дар чумлаҳои боло) ва ё ҳол ба назар мерасанд. Аз чумла, дар мисолҳои поён калимаҳои тафсилдиҳандаи чузъи асосии хабарҳоро, ки алоқаашон бо

¹ Забони адабии ҳозираи тоҷик, Синтаксис, с.18.

² Ниг.: Халилов А. Вазифаҳои грамматикӣи бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе, 1969, с.57-76.

бандаки изофӣ таъмин гардидааст, ба сабаби он ки хусусияти холи ҳам доранд, бояд муайянкунандаҳои холи номид.¹ Чунин муайянкунандаҳо, ки бар эзоҳи ҳиссаи номии хабар омадаанд, вобаста ба маъноии луғавии ҳар ду ҷузъи ибора тобишҳои зерини холи дошта метавонанд:

а) тарзи амал: ... вай... сӯхбатҳои дӯстона мекарланд (С.А.Кул., ҷ.7, с.42); Дастии дуо бароварду фарёди бефоида карланд гирифт (Саъдӣ, с.71).

б) монандӣ: ... вай... гилаи ҳазломез кард (С.А.Кул., ҷ.2, с.98); Вай... наъраи мағна мекашид (Р.Ҷ.Кул., ҷ.2, с.17).

в) микдору дараҷа: Ман... аз офтоби инқилоб баҳраи бисёр бурдаам (г.Мад.Т.); Босмаҷиён диданд, ки ҷанг воситаи кучаи маркази ба онҳо талафоти зиёде меорад (г.М. ва м.).

г) макон: Ҳайдарҷон... дохили хона мешуд (Ф.М., с.112); Бошандагони деҳаи Норинч... тобеи Қаротегин шуда монданд (С.У., с.42).

д) сабаб: ... арушавандаи ҷаноби мир ҳақ дорад, ки... гирияи шодӣ кунад (С.А.Кул., ҷ.2, с.152).

е) мақсад: Музаффаров... ба вай иҷозати рафтани дод (Ю.А., с.292); Кампир... тақлифи нишастани кард (Ҷ.И.Дух.от., с.105).

Баъзан пурқунандаҳои бевосита бо пешояндҳо ва гоҳо бо пасоянд низ дар байни ҷузъи номӣ ва феъли ёридандаи чунин хабарҳо меоянд, ки ин ба услубу нияти нависанда тааллуқ дошта, асосан, характери китобӣ дорад. Ҳангоми бо пешояндҳо омадани пурқунандаҳои бевосита ҷузъи номии хабар бандаки изофӣ қабул намекунад; дар сурати бо пасояндҳо омадани пурқунандаҳои мазкур бошад, он ҷузъи номии хабар изофатро қабул мекунад. Мисолҳо: Қамчине, ки дар даст дошт, хабар аз савора буданаш меод (Ҷ.И.Дувоз., с.8); Вай... эҳтиёҷ ба шарҳ надорад (Ҷомӣ, с.104); Маҷбур карданд, ки шабу рӯз хизмати онҳоро кунанд (г.Мад.Т.); Ман... парвои марғро надоштам (Ҷ.И.Тори анқ., с.53).

Инчунин дар материали забони адабии тоҷик баъзан хабарҳои соддаи аналитикиеро дучор омадан мумкин аст, ки бар эзоҳи ҷузъи асосӣ (номӣ)-и онҳо муайянкунандаҳои изофӣ чида шуда ҳам омадааст. Он аъзоҳои чида ё аз ҷуфтҳои синонимӣ, ё ин ки аз компонентҳои ғайрисинонимӣ ташкил ёфта, ба як мақсад, яъне ба мақсади барҷастатар нишон додани

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. *Справочник лингвистических терминов*. с.208.

сабаб ва тарзу падидоии амалу ҳолати субъект хизмат мекунад. Масалан: Корвонбошӣ... бо ӯ муомилаи гарму ҷӯшон кард (С.А.Кул., ч.3, с.89); Мухаррами Фарч... рафтори мардона далерона ва бебокона дошт (Ҷ.И.Духт.от., с.255); ...тамошобинон... мунтазири корхо ва хабарҳои нав шуда меистоданд (С.А.Кул., ч.3, с.368); Вай... парвои оламу одам надошт (Ю.А., с.145).

Бояд таъкид кард, ки гоҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ феълии ҷузъи асосиашон бо исмҳои ифодаёфта низ аъзоҳои дигари ҷумла—муайянкунанда, пуркунанда ва ҳолҳои омада метавонанд. Дар натиҷаи рӯй додани ҷунин ҳолат ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологӣ низ аз ҷузъи феълӣ (ёридиҳанда) ва худ дур меравад, лекин ин боиси сустшавии муносибати байни ҷузъҳои таркиб намегардад. Аъзоҳои дар таркиби ҷунин воҳидҳои фразеологӣ омадаи ҷумла, ҷун дар таркиби хабарҳои аналитикии бо феълҳои таркибии номӣ ифодаёфта, асосан, пас аз ҷузъи номии онҳо ҷой гирифта, бештар ба воситаи бандакӣ изофӣ ба ҳамон ҷузъи номӣ алоқа пайдо мекунад. Аз ин ҷиҳат дар ҷунин ҳолат низ байни ҷузъи асосии хабар ва аъзоҳои ҷумлаи пас аз он омада муносибатҳои муайянкунандагӣ ва тобишҳои пуркунандагӣ ҳолӣ ба вучуд меояд. Чанд мисол барои исботи гуфтаҳои боло: Бо ҳамсолон... нашъаи пирӣ меронам (ж.С.Ш.); Вай тамоман бепарвоёна мегуяд, ки “Ту ғамӣ кишту корро нахӯр, давлат одам меёбад (Ю.А., с.24); Рузи дигар Наимшоҳ ҳам... роҳи Дарвозро пеш гирифт (С.У., с.50); Эшонӣ Султон... дар фикри таслим афтод (С.А.Кул., ч.2, с.380); ...Бобои Малла ноилоҷ гирди асояш чарх зада рӯ ба ҳамсолонаш овард (Газ.м.); Муборак ҷумла корхо рост кард ва аз Бағдод рӯ ба Миср ниҳоданд (Ҷ.-ул-х., с.126).

Кам ҳам бошад, дар забони адабии тоҷик мисолҳои ба назар мерасанд, ки дар байни ҷузъҳои хабарҳои феълии аналитикии мубтадо ҳам омадааст. Мисолҳо: Субҳонллоҳ, маро дашном вай додааст (Ҷомӣ., с.64); Аҷабо! Ғамӣ киштукорро деҳкон нахӯрад, кӣ меҳӯрдааст (Ю.А., с.24). Дар ин мисолҳо таркибҳои дашном додан, ғам хӯрдан, хабар буда, мубтадо—вай, деҳкон дар байни ҷузъҳои хабар омадааст, ки ин ба характери услубӣ баён хос аст ва ҳоло ин тарзи ифода дар забони адабӣ—китобӣ мисли объект ва ҳолҳои изофӣ серистеъмол намебошанд.

Дар ҷумлаи дуҷуми мисоли боло дар таркиби хабар ба ҷуз

муфтадо (деҳқон) пурқунандаи бевосита (киштукор) чиз омадааст, ки воситаи грамматикӣи он пасоянди-ро аст.¹ Дар чумлан зерин бошад пурқунанда (чашу чилол) ва муфтадои (фуқаро) дар байни чузъҳои хабари аналитикӣ омадаи ҳар яки ба худ муайянқунанда (ин, бечора) гирифта, тафсил ефтаанд. Чафои ин чангу ҷидолқор-фуқарои бечора мекашад (С.У., с.44).

Ҳамчунин дар байни чузъҳои хабарҳои аналитикӣ омадани воситаҳои литари грамматикӣ - аргикли -с² суффиксҳои -ҳо, -гар, ҷонишинҳои энклитикӣ, хиссаҷаи таъкидии ҳам ва пайвандаки ки низ дар забони адабии ҳозирани тоҷик нави расмебошад. Аммо ин ҳолат ҳам, яъне дар байни чузъҳои хабари феълии мазкур омадани унсурҳои грамматикӣ, ҳаргиз ба суштшавӣ ё барҳамхӯрии муносибати морфологии чузъҳои хабар таъсир намерасонад.³ Мисолҳо: ... Ҳайдарқул парвое намекард (Ҷ.И.Дувоз., с.375); Дар Пои Остона ном корвоносари Бухоро тайёриҳо мелиданд (С.А.Кул., ч.3, с.47); Ин иллат... боз ҳам зиёдтар шудааст (Р.Х., с.17); Ин абрҳо офтобро... боз ҳам камқувваттар карда буданд (С.А.Кул., ч.3, с.98); Фикру андешааш дар бораи душман оромаш намегузошт (г.Мад.Т.); Ёдгор мекӯшид..., аммо муяссараш намешуд (С.А.Кул., ч.2, с.258); Ту натарс,... никоҳ ки кардем, гап тамом мешавад (С.У., с.54).

Агар дар мисолҳои боло дар байни чузъҳои хабари феълии содда яке аз унсурҳои грамматикӣ ба амалҳо маънои таъкиду давомнокиро бахшида бошанд, дар чумлаҳои зерин дар байни чузъҳои хабар дар як маврид ду-се навъи он унсурҳо омада, маънои таъкиду давомнокии амалҳоро амиқтар нишон додаанд. Аммо Фирӯза дар бораи ин чизҳо фикре ҳам намекард (Ҷ.И.Дувоз., с.247); ...даҳ сол хизматашро кардам (С.А.Кул., ч.7, с.232); Сарсаҳти муштипарро азобе ки дод (Ҷ.И.Тах.в., с.58); ... рӯзҳои таътил ҷомашӯйиҳошонро ҳам мекардам (С.А.Кул., ч.1, с.28).

¹ Бозидов Н. Ифодаи пурқунандаи бевосита бо пасоянди-ро. Дар маҷм.: Мачмаи илмӣи Институти давлатии педагогии ба номи Т.Т.Шевченко, ҷ.42 (серияи филологӣ).-Душанбе, 1963, с.11-24.

² Исмаилов М.Ф. Пурқунандаи бевосита дар забони адабии ҳозирани тоҷик, с.51-54; Матсуми Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2 Ҷиғатчиносӣ, с.282-283.

³ Ниев Ш. Феълҳои таркибии номи дар забони тоҷикӣ, с.25-26.

БОБИ САВВУМ

ХАБАРҲОИ ФЕЪЛИИ ТАРКИБИ ВА ПАЙВАСТ, ХУСУСИЯТҲОИ СЕМАНТИКИ - СОҲТОРИИ ОНҲО

Мо дар муқаддима ва боби аввал дар зимни таъия намудани ба манбаъҳои эътимодноки дар забоншиносии умумӣ ва забоншиносии тоҷик мавҷуда, ҳамчунин дар асоси таҳқиқи табиати маводи забони адабии ҳозираи тоҷик структура ва хусусиятҳои семантикӣ-грамматикӣи хабарҳои феълии соддаро муқаррар намуда, нишон додем, ки хабарҳои мазкур аз рӯи заминаи морфологияшон на фақат дорои шаклҳои синтетикӣ, балки дорои шаклҳои аналитикӣ ҳам шуда метавонистаанд, ба шарте ки ҳангоми таҳлилу тадқиқ дар як вақт шакл, маънои лексикӣ ва вазифаи хабаршавандаҳо дар алоқамандии ногусастанӣ ба инобат гирифта шаванд.

Ҳоло ки дар ин боб сухан аз ваҷҳи хабарҳои феълии таркибиву пайваст ва муқарраркунии баъзе хусусиятҳои семантикӣ-соҳторӣи онҳо меравад, дар навбати аввал, таъкиди бояд кард, ки заминаи морфологии ин гуруҳҳои хабариро танҳо феълҳои аналитикӣ (аз қабилӣ а) хонда метавонам, гуфтан хост, б) харида овард, баромада фуромал) ташкил медиҳанд. Дар феълҳои мазкур асли маънои луғавӣи чузъҳои ёридиҳанда ҳамроҳ дараҷае ҳис карда мешавад, ё худ дар онҳо асли маънои пурраи интиҳ дошта шудааст.

Дар асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва китобҳои дарсии барои мактабҳои олии тартибдодаи олимони рус феълҳои таркибии номи “хочу учиться”-хондан мехоҳам, “хотел уйти”-рафтан хост, “решил уйти”-рафтани шуд, “собираюсь писать”-навиштан мехоҳам, “мог уйти”-метавонист равал дар чумла аз рӯи таркибашон аз тарафи П.А.Лекант ҳамчун хабарҳои феълии таркибӣ таърифсодда¹ ва аз тарафи Е.С.Скобликова, О.Б.Сиротинина, В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов ҳамчун хабарҳои феълии таркибӣ² маънидод карда шудаанд.

¹ Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке, с.23.

² Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка, с.59; Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения, с.86; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис, ч.3, с.86.

Дар ҳақиқат, феълҳо (хабарҳо)-и мазкурро бо феълҳои типи рафтаи гирифт, омада истодааст, дида монд, ки дар вазифаи хабарияшон ҳамчун хабарҳои соддаи аналитики ба қалам дода будем, ҳаргиз як ҳел шуморидан нашоёд, ҳарчанд ки ин ду ҳел феълҳои таркибӣ ҳар яке шаклаи аз ду феъл ташкил ёфтаанд. Дар феълҳои типи сонӣ танҳо калимаҳои рафтаи, омада, дида ба маънои аслии худ соҳиб буда, компоненти дуомаиш гирифтаи, истодан, мондан аз асли маънии лугавии худ тамоман маҳрум гашта, ба модификаторҳо табиал ёфтаанд. Вазифаи модификаторҳо дар он таркибҳои феълии танҳо иборат аз офаридани маънои намудию грамматикӣ буда, дар нагиҷаи аз таркиби хабар (феъл) фуруғузур карда шудани онҳо маънои лугавии хабар ва ҳам маънои умумии ҷумла нуқсоне намебишад, ба ҷуз он ки баъзе тобишҳои модалии амали субъект, ки аз маънои он модификаторҳои феълии бармеояд, барҳам мсхураду бас.

Аммо дар алоқамандии байни ҷузъҳои феълҳои таркибии типи рафтаи мехост, метавонист равад баъзе нозукиҳоро бояд ба ҳисоб гирифт. Пеш аз ҳама, ҷузъҳои ёвари ин феълҳои таркибӣ (хостан, тавонистан) ҳануз то ба дараҷаи феълҳои ёридиҳандаи хабарҳои феълии содда (рафтаи гирифт, дида монд) аз маънои аслии лугавии худ маҳрум нашудаанд, яъне дар он таркибҳо маънои аслии онҳо пурра набошад ҳам, то дараҷае ҳис карда мешавад. Дуввум, дар он таркибҳои феълии хабаршаванда вобаста ба мазмуни ҷумла феълҳои ёридиҳанда (хостан, тавонистан) ҷузъи ҳатмии хабарҳо шуморида шуда, аз фуруғузур карда шудани онҳо он маънои лугавии дилхоҳ, ки дар яклухтӣ бо асли таркибҳои феълӣ (рафтаи мехост, метавонист равад) чило меод, барҳам мехӯрад. Масалан, дар ҷумлаи "...мо ҳамеша истода наметавонем" (Р.Ҷ.) маънои лугавии хабари феълӣ (истода наметавонем) дар ҷузъи асосӣ — феълӣ истодан сабт шудааст, ки он ҳолатро ифода мекунад. Аммо маънои грамматикӣ хабар ба воситаи шакли инкорӣ феълӣ ёридиҳандаи тавонистан (натавонистан) ифода шуда, ба замми ин маъно, аз мазмуни он боз дар иҷрои давомдиҳии амал (ҳолат), ки аз маънои лугавии ҷузъи асосӣ (истодан) бармеояд, имкону хоҳиш надоштани субъект (мубтадо) низ фаҳмида мешавад.

Ана ҳамин маънои охирин, ки тавассути ҷузъи ёридиҳанда дар ҷумлаи мазкур ҳис карда мешавад, дар сурати аз таркиби

хабар хориҷ шудани он барҳам мехӯрад. Масалан, ин тавр муқоиса мекунем: а) Асли чумла: Мо ҳамеша исроҳот наметавонем; б) Аз хабар ёридаҳанда фуруғузур карда шудааст. Мо ҳамеша меистем.

Аз муқоисаи маъноӣ умумии хабарҳои ин ду чумла Хулоса чунин аст, ки дар нусхай аслии чумла субъект ҳамчун феълӣ тасвир ёфтааст, ки ба давомнокии амал майлу хоҳиш надорад. Вале аз мазмуни чумлаи дуюм баракси ин фикр фаҳмида мешавад, ки ин маъно ба сабаби хориҷ карда шудани чузъи ёридаҳанда аз таркиби хабар имконпазир гардидааст. Дар баробари ин тобиши маъноӣ майлу хоҳиш, ки дар хабарҳои чумлаи аввал (истода наметавонем) ҳис карда мешуд, дар чумлаи сонӣ ба қатъият бадал шудааст.

Фарқи сеюмро дар байни хабарҳои типӣ рафта гирифта шуда мوند ва конструкцияҳо-қолабҳои хабарии типӣ хондан мехоҳам, метавонист равад дар он бояд ҳуст, ки маъноӣ аслии ва ҳам комплекси маъноӣ лугавию грамматикиро дар типӣ аввал бо як калима (мерафт, дид) бо хориҷ кардани модификаторҳо (гирифт, мوند) ифода кардан имконпазир аст. Вале он маъноӣ комплекси лугавию грамматикиро дар қолабҳои хабарии типӣ дувум танҳо тавассути як калима ҳеч гоҳ ифода кардан мумкин нест. Фарз кардем, гуем, ки хондан ё мехоҳам, равад, ё меравад хабар аст. Он гоҳ дар ин хабарҳои комплекси маъноӣ умумии хабарҳои хондан мехоҳам, метавонист равад дар ҳеч сурат ташаккул ёфта наметавонад. Асоси чунин ҳодисаро дар он бояд ҳуст, ки чузъи ёридаҳандаи хабарҳои номбурда ба сабаби пурра аз “маъноӣ ибтидоии ҳуш”¹ ё ки аз маъноӣ лугавӣ маҳрум набудан² дар ифодаи маъноӣ лугавии хабар низ саҳм доранд. Ва ин саҳми онҳо дар сурати аз чузъи асосии хабар фуруғузур карда шуданашон дарҳол барҳам хӯрда, боиси нуқсонӣ асли маъноӣ лугавии хабар мегардад.

Пас, аз табиати хабарҳои мазкур, ки дар ҳамбастагии қавии чузъҳоиашон маъноӣ лугавии дилхоҳе бармеояд, ба чунин хулосаи умумӣ меоем, ки маъноӣ лугавии онҳоро чун дар хабарҳои соддаи аналитикии типӣ рафта гирифта бо як калима (мерафт) ифода кардан берун аз имкон аст, яъне чунин хабарҳои (хондан мехоҳам, метавонист равад) шакли синтетикӣ надорад.

¹ Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3, с.62.

² Сиротинина О. Лекции по синтаксису русского языка, с.59.

Аз ин рӯ, онҳоро аз ҷиҳати таркиб хабарҳои феълии таркиби номидан лозим аст. Зеро ки "Составное сказуемое употребляется в тех случаях, когда глаголы (хабарҳо ё худ феълҳои сингитикӣ-С.Ш.) сами по себе не в состоянии выразить тот или иной признак, присущий предмету."¹

Бояд гуфт, ки ёридиҳандаи хабарҳои мазкурро, асосан, калимаҳои тавонистан, шудан, ҳостан, боистан, даркор, лозим ташкил медиҳанд.

Акнун хусусиятҳои зерини хабарҳои феълии таркибиро дида мебароем: а) Агар ҷузъи ёвар (ёридиҳанда)-и хабарҳои феълии таркибиро калимаҳои тавонистан ва шудан ташкил диҳанд, онҳо, ба замми маънои лугавиашон, аз рӯи маъно дорои тобиши модалӣ буда, ба имконияту хоҳише сазовор гардидани субъекти амалро ифода месозанд. Ҷузъи асосии чунин хабарҳои феълии таркибӣ дар назди ёридиҳандаи тавонистан масдар буда, он дар шакли пурра (камтар) ва бештар дар шакли ноқис омада метавонад.² Масалан: Агар хоҳӣ, ин гуна заводхоро худи ту ҳам созонда метавонӣ (С.А.Кул.,ч.3,с.122); Мардум бояд ки ба қабули ҳамаи идораҳои советӣ... бе ҳеч гуна истиҳола даромада тавонанд (Ю.А.,с.160); Вай аз дараҷаи мансубияти табақавии худ... болотар баромадан наметавонад (г.М. ва м.); Мулло Сафар гуфт, ки имсол ба кӯҳистон рафта наметавонад (С.У.,с.151); Диловар, албатта, он рӯз... фаҳмида наметавонист (Ю.А.,с.57).

Агар дар мисолҳои боло дар назди ёвари тавонистан масдар ба вазифаи ҷузъи асосии хабарҳои таркибӣ омада бошад, дар мисолҳои зерин феълҳои таркибии номӣ ҳамчун масдари ноқис омада, ин вазифаро адо кардаанд ва аз мазмуни чунин хабарҳо низ тобиши модалии имконпазирию имконнопазирии амали субъект ҳис карда мешавад. Мисолҳо: Зани ҳинду бо як нигоҳ, бо як имо ва як карашма як ҷаҳон гап зада метавонад (ж.С.Ш.); Ү... газаби худро фурӯ нишонда наметавонист (Р.Х.,с.16); Аҳмад ба иродаи падараш муқобил баромада наметавонист (Р.Х.,с.15); ...ӯро лаҳзае аз хаёли соҳибчамолаш дур карда натавонист (Р.Ҷ.Кул.,ч.2,с.125); Дигар ҳеч кас... Насимҷонро аз ман чудо карда наметавонад (Ҷ.И.Тах.в.,с.28).

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка (Издание второе), с.73.

² Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. I (Варзобский говор таджикского языка), с.110.

Чузъи асосии чунин хабарҳои феълии таркибӣ, чун дар мисолҳои боло, дар мавриди замони ояндаи дурро фаҳмонидани он хабарҳо дар ҷумла пас аз чузъи ёвар, ки он (тавонистан) дар ин ҳолат зиёда дар шакли феъли ҳол (бо суф.-он) назаррас аст. Ҷой мегирад ва ҷумлаҳо бо чунин хабарҳо бештар умумишавҷ мешаванд. Чунончи: Дар кишварҳои бегона чӣ қадар метавон овозагардӣ кард? (г.Мад.Т.); ...ба хирад мол тавон ҳосил кард ва ба мол хирад ҳосил натавон кард (Қобус.,с.15).

Ғоҳ дар таркиби ин навъи хабарҳои феъли бо ёридиҳандаи тавонистан дар шакли тасрифӣ омадани ҳам чузъи асосӣ ва ҳам чузъи ёвар ба назар мерасад, ба шарте ки он (тавонистан) пеш аз чузъи асосии хабар ояд. Чунончи: Ман метавонам гӯям, ки материалҳои... адабии худро аз он ҳавлӣ гирд овардаам (С.А.Кул.,ч.7,с.10). Агар чузъи ёвари хабари феълии таркибӣ шудан бошад, чузъи асосӣ низ дар ду шакли масдар (масдари пурра ва ноқис) омада метавонад. Дар шакли масдари пурра феълҳои таркибии номӣ, вале дар шакли масдари ноқис феълҳои решагӣ (аслӣ) меоянд. Намунаи мисолҳо: Низомиддин дид, ки дигар гапро маҷоч додан намешавад (Ҷ.И.Дувоз.,с.885); Ба ҳамаи ҷадидҳо бовар қардан намешавад (Ҷ.И.Дух.от.,с.523); Шаб чунон барф мезад, ки пагоҳӣ аз қаппа баромада намеша (Ю.А.,с.37).

Таъкид бояд кард, ки дар ҷумлаҳои мазкур ёридиҳандаи шудан аз рӯи маъно ба калимаи тавонистан шабоҳат дорад ва ба ҳамин маъно он дар ягонагӣ бо чузъи асосии хабар хабари феълии таркибиро ташкил додааст. Аммо дар ҷумлаҳои зерин калимаи шудан синоними тавонистан шуда наметавонад ва аз ин ҷиҳат хабарҳои он суратдода хабари таркибӣ набуда, балки хабарҳои соддаи аналитикианд: Ин хат бо дасти Гулрӯ навишта шуда буд (Р.Ҷ.Кул.,ч.3,с.240); ...дар рӯи вай ин суханҳо бо хати зар навишта шудаанд (Р.Ҷ.Кул.,ч.3,с.240).

Ёридиҳандаи шудан бо сифати феълии замони оянда низ васл гардида, хабарҳои феълии таркибиро ташкил медиҳад. Дар ин маврид вай бо калимаи модалии хостан муродифат пайдо намуда, ба иҷрои амалу ҳаракати ирреалӣ майлу хоҳиши қатъӣ пайдо кардани субъектро ифода мекунад, ки он бояд дар замони оянда ба вуқӯъ ояд. Мисолҳо: ... бо талаби Восеъ хӯчаин ба ӯ дар Душанбе музди якрузашро доданӣ шуд (С.У.,с.69); Мо... як деҳачаи маҳсус сохтани шудем (С.А.Кул.,ч.3,с.138); Қазим

ва Асо... ёри доданӣ шуданд (Ҷ.И.Тах.в.,с.238); Сайёл кабкро аз бағал бароварда чинси онро муайян кардани мешавид (С.Сан.С.,с.192); Оташин пашав, писарам, уро ором кардани мешуд Урунхуча (А.Ш.,с.24). Дар забони адабии ҳозири тоҷик чумлаҳое ҳам ба назар мерасанд, ки сифати феълии замони оянда бо асоси замони гузаштаи феълии ёридиҳандаи будан (буд) як таркибро ташкил дода, дар яклухтӣ бо он амалу ҳолати дар замони гузашта рӯйдодаро далолат мекунад. Дар ин сурат феълии будан дар назди он, яъне сифати феълии, аз рӯи маъно бо шакли ҳикоятӣ замони гузаштаи феълии модалӣи хостан (мехостам, мехостӣ, мехост) ҳаммаъногӣ пайдо мекунад.

Фарқ ҳамин, ки агар ёридиҳандаи будан-ро дар таркиби чунин хабарҳо бо калимаи хостан иваз кунем, он гоҳ сифати феълии ба масдар табдил меёбад, вале аз маънои лугавӣ ҳар ду шакл як чиз, яъне дар замони гузашта ба амалу ҳолате майлу хоҳиш пайдо намудани субъекте ҳис карда мешавад. Масалан, ин гавр: гуфтани будам—гуфтан мехостам, сӯхтани будам—сӯхтан мехостам ва ғ.

Хуллас, ба ақидаи мо, таркибҳои феълии гуфтани будам, сӯхтани будам-ро дар чумла, ба сабаби он ки чӯзӣ ёварро (будан) калимаи модалӣи хостан иваз карда метавонад, ба ғуруҳи хабарҳои феълии таркибӣ дохил кардан беҳтар аст. Мисолҳо: Онҳо ба ин одам карасин зада сӯхтани буданд (Р.Ҷ.Кул.,ҷ.3,с.83); ... ҳаминро ба шумо гуфтани будам (Р.Ҷ.Кул.,ҷ.3,с.83); Ҷамроҳхон чизе гуфтани буд (Ҷ.И.Тах.в.,с.82).

Ҷамчунин сифати феълии замони оянда бо ёридиҳандаҳои феълии ҳаст, нест як таркибро ташкил дода, дар чумла хабарҳои феълии таркибиро меофаранд. Дар ин гуна хабарҳои феълии шакли замони ҳозира-ояндаи феълии хостан (мехоҳам, мехоҳӣ, мехоҳад) бо ёридиҳандаҳои ҳаст ва нест ҳаммаъногӣ пайдо мекунад. Мисолҳо: Охир ту ба ҷанги зидди душмани ҷони мо рафтани ҳастӣ (Р.Ҷ.Кул.,ҷ.2,с.162); Аммо ман духтарамро... ба ҳеч кас додани нестам (Р.Ҷ.Кул.,ҷ.3,с.60); Хуш, ту чӣ гуфтани ҳастӣ? (Ф.М.,с.20).

Ҷаминро ҳам бояд дар хотир дошт, ки агар сифати феълии замони оянда ҳамчун хабар дар шакли ҳолис ё бо бандакҳои хабарӣ, вале бе ягон феълии ёридиҳанда омада бошад, он гоҳ вайро хабари феълии содда бояд номид. Масалан: Боз кӣ то

Фаррух рафтани (г.Мад.Г.): Ҷоҳилон сатилу далан ғазал
офтобро аз сукта хокистар шудан боздоштанида
(Р.Ҷ.Мавд.,с.227).

б) Хабарҳои феълии таркиби бо ёридиҳандаи хостан маъно
хоҳиш ва орузуи нияти субъектро инъикос мекунанд. Ин ҷе
ёридиҳанда мставонад пас аз ҷузъи асосии хабар ва ҳам он аз
он ояд. Дар мавриди пас аз ҷузъи асосии хабар омадани хостан
ҷузъҳои асосӣ ҳама вақт бо шаклҳои масдари пурраи чи феълҳои
решағӣ ва чи феълҳои таркибии номӣ ифода меёбанд.
Масалаи... Қорӣ Ибод аз кат фуromaда, ба тарафи мо омадан
хост (С.А.Кул.,ч.7,с.617); Ҳар қадар бемадор бошад ҳам, шамъ
даргирифтаи мехоҳад (Ҷ.И.Тах.в.,с.86); Сураги туро барои
ёдгорӣ кашидан мехоҳам (С.У.,с.135); ... ин ҷавони хушбахт
фикру андешаи маро доништан мехоҳад (ж.С.Ш.); Ман ҳам ҳар
гоҳ бо у сӯхбаи кардан хоҳам... мерафтам (С.А.Кул.,ч.7,с.358);
Мирзохол бо Умархон баҳе кардан намехост (Ю.А.,с.116).

Феъли ёридиҳандаи хостан агар пеш аз ҷузъи асосӣ ояд он
гоҳ ҷузъи асосии хабар ҳам дар шакли тасрифӣ меояд. Чанд
мисол: Пас аз он мехостам бихобам (С.А.Кул.,ч.3,с.40);
Мехостам пурсам, ки барои мол кардани ёбони мо кай
мебаромада бошанд? (С.А.Кул.,ч.3,с.149); Дидам, ки як мотин
истодааст, хостам пурсам, ки ба Курғонтеппа меравад ё не?
(Ю.А.,с.14).

в) Хабарҳои феълии таркиби агар бо ёридиҳандаи феълии
бояд ва калимаҳои илтизомии даркор, зарур, лозим¹ сурат
гирифта бошанд, он гоҳ “зарурат ва лозимият”-² и мазруи
амалеро, ки шахси ноқил таъкид кардааст, ифода мекунанд.
Бояд гуфт, ки хабарҳои таркибие, ки ҷузъи ёридиҳандаи
калимаҳои илтизомӣ мебошанд, асосан, дар ташкили ҷумлаҳои
яктаркибаи бешаҳс ҳиссагузранд ва ҷузъи асосии ҷумла
xabарҳо масдари пурра аст. Аз ҷиҳати тартиб ҷои калимаҳои
илтизомӣ дар таркиби хабарҳои мазкур устувор буда, доимо
пас аз ҷузъи асосӣ (масдар) омадани онҳо дар забони адабӣ
мушоҳида мешаванд. Аммо хабарҳои таркибии феъли бо ёвара
боистан (бояд) ва шаклҳои нисбатан камистеъмоли он (мебояд,
мебоист) бар хилофи хабарҳои таркибии бо калимаҳои
илтизомӣ суратёфта на фақат дар таркиби ҷумлаҳои бешаҳс

¹ Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо, с.28.

² Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ч.3, с.65.

балки дар таркиби чумлаҳои дутаркиба ё худ муайншахс ҳам меоянд. Дар чунин ҳолат чӯзӣ асосии хабархоро феълҳои тасрифӣ ташкил медиҳанд. Агар чӯзӣ асосии хабари таркибӣ бо феъли ёридиҳандаи мазкур (боистан) хабари чумлаи бешахсро ташкил диҳад, он гоҳ вай бо масдари ноқис ифода меёбад. Ҳамчунин боистан (бояд) баръакси калимаҳои илтизомӣ (даркор, зарур, лозим), асосан, дар забони адабии ҳозираи тоҷик пеш аз чӯзӣ асосии хабар омада, баъзан аз он дур ҳам мееравад. Дар натиҷа, дар байни чӯзӣ асосӣ ва ёридиҳандаи боистан аъзоҳои дигари чумла дохил мешаванд, вале ин ҳолат ба суствашии алоқаи байни чӯзӣҳои хабари таркибӣ таъсире намерасонад.

Ба чӯз ин, агар чӯзӣ асосии чунин хабарҳо бо ёвари боистан тавассути феълҳои таркибии номӣ ифода ёбад, он гоҳ ёвари мазкур гоҳо дар байни чӯзӣҳои он таркибҳои феълӣ (бояд маслиҳат кард—маслиҳат бояд кард) ҳам меояд. Чанд мисол доир ба ҳамаи ҳолатҳои омадани чӯзӣ асосии хабарҳои таркибӣ бо ёридиҳандаҳо (калимаҳо)-и даркор, лозим, зарур, боистан ва шаклҳои камистеъмоли он (мебояд, мебоист): 1) Абдуллохонро ҳам ҷеғ задан даркор (ж.С.Ш.); Додо, хонаро таъмир кардан даркор (ж.С.Ш.); ...туро аз кор пеш кардан лозим (Ф.М.,с.83).

2) Бале... ҳоло дар дил умедҳои бисёре дорам, ки албатта, бояд иҷро шавад (Ҷ.И.Дух.от.,с.285); ...ҳар кас ҳам бояд ин фикрро тарафдорӣ кунад (С.Сан.С.,с.32); Лекин аввал бо ака, хоҳар ва устодаш маслиҳат мебоист кунад (Р.Ҷ.Кул.,ч.2,с.15); ...Восеъ бояд ба деҳаи худ бармегашт (С.У.,с.50); Ҳоло ин корро ҳатман... бояд анҷом дод (Ф.М.,с.10).

Доир ба конструкцияҳои хабарии (басти 1) чумлаҳои боло, ки хабари онҳоро таркибҳои ҷеғ задан даркор, пеш кардан лозим, таъмир кардан даркор ташкил медиҳанд, дар байни мутахассисони забони тоҷикӣ ақидаҳои дигар ҳам ҳаст, ҳарчанд ки дар адабиёти илмӣ қолиби ифодаҳои мазкур аз тарафи олимони В.В.Бабайцева, А.Эшонҷонов, М.Қосимова, Б.Қамолитдинов ҳамчун хабар эътироф карда шудаанд.¹

¹ *Бабайцева В.В. Одноставные предложения в современном русском языке (Учебно-методические пособия). - Мичуринск, 1963, с.43; Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо, с.28-29; Қосимова М.Н. ва Қамолитдинов Б. Маҷмуаи машқҳои синтаксиси забони тоҷикӣ. - Душанбе, 1976, с.32.*

Онҳо—ҳама дар ҷумлаҳои боло ва ба ҳамин монанд ҷумлаҳои танҳо калимаҳои даркор, лозим-ро хабар пиндошта, баъзе аз он масдарҳои ҷег задан, таъмир кардан-ро мубтадо мепиндоранд. Гуруҳи дигар он масдарҳоро пуркунанда тахмин мекунанд. Агар мо ба ақидаи гуруҳи аввал розӣ шавем, он гоҳ лозим меояд, ки ҷумлаҳои додасударо ҳамчун ҷумлаҳои дутаркиба ба қарам диҳем. Аммо мантиқи сухан ва мазмуни умумии он ҷумлаҳои ба ин тавр маънидодкунӣ роҳ намедихад. Масалан, дар ҷумлаи “Абдуллохонро ҳам ҷег задан даркор” ҷи тавр мо таркиби ҷег задан-ро мубтадо номем, ҳол он ки гуянда дар зери мафҳуми ҷег задан иҷро кардани амалеро зарур шуморида хабар додасуд ва он зарурат тавассути калимаи даркор таъкид ёфтааст. Маълум, ки хабардиҳӣ ё худ номбар кардани амал, ҳолат ва ҳаракат дар ҷумла хоси мубтадо набуда, балки мансуби хабар мебошад. Аз ин рӯ, мо дар ҷумлаи боло таркиби ҷег задан-ро мубтадо не, балки ҳамчун ҷузъи асосии хабари таркибии ҷумлаи бешахс меномем.

Дар ҳақиқат, ҷузъи асосии хабари таркибӣ будани таркиби ҷег задан-ро дар ҷумлаи мазкур дар чунин маврид ҳам эътироф бояд кард, ки агар ҷузъи ёвари он—калимаи даркор-ро бо калимаи модалии боистан (бояд), ки ҳаммаъноӣ он аст, иваз намоем. Масалан, ин тавр: Абдуллохонро ҳам бояд ҷег зад. Ҷи тавре ки гуфтем, гуруҳи дигар дар ҷумлаҳои додасударо таркибҳои ҷег задан, пеш кардан, таъмир кардан-ро дар назди калимаҳои илтизомӣ (даркор, лозим) ҳамчун пуркунанда тахмин мекунанд. Далели ин гуруҳи олимон чунин аст, ки ӯз ҷумлаҳои мазкур, аслан, шакли соддакардашудаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда (шояд ҷумлаи пайрави мубтадо бошад-С.Ш.)—(Яъне ин тавр: Лозим аст, ки Абдуллохонро ҳам ҷег занем) буда, дар натиҷаи ба ибораи масдарӣ табдил ёфтани ҷумлаи пайрав он ҷумлаҳо шакли соддаро гирифтаанд. Аз ин рӯ, хабари ҷумлаи пайравро, ки таркиби ҷумлаи содда шакли масдарӣ (ҷег задан) гирифтааст, бояд, мувофиқи ақидаи ин гуруҳ, ҳангоми таҳлил ҳамчун пуркунанда маънидод кунем. Вале ба ин фикр ҳам пайрави намудан, ба ақидаи мо, баҳсталаб аст.

Маълум аст, ки дар ҳар кадом ҷумлаи содда сараъило—мубтадо ва хабар ё худ танҳо хабар бе мавҷудияти аъзои пайрави ҷумла ҳам фикри нисбатан пурраро дар бар мегиранд.

Аз ин чихат, аз ҳар кадом чумлаи соддаи тафсилии фуруғузор карда шудани аъзоҳои пайрав набояд боиси барҳамхурии предикацияи чумла гардад. Вале агар дар чумлаҳои номбурда (Абдуллохонро ҳам чег задан даркор; Додо, хонаро таъмир кардан даркор; ...туро аз кор пеш кардан лозим), ки яктаркибаи бешахсанд, калимаҳои даркор ва лозим-ро хабар пиндошта, аъзоҳои боқимондаи чумларо хориҷ кунем, ҳеч гуна фикри нисбатан пурраро ҳам ҳосил карда наметавонем. Масалан: Даркор; Додо, даркор; Лозим.

Дуруст аст, ки Р.Гаффоров тарзи дигари ифодаи чумлаи “Халли назариявии ин проблемаро ба назар гирифтани даркор”-ро дар сохти мураккаби он надида, балки варианти дигари хабари онро (ба назар гирифтани даркор) дар шакли таркибӣ бояд ба назар гирифт¹ эътироф мекунад. Мо низ нисбат ба варианти дигари хабари чумлаҳои боло дар чунин ақидаем, яъне он чумлаҳоро ин тавр тартиб додан мумкин аст: Абдуллохонро ҳам бояд чег зад; ...туро аз кор бояд пеш кард.

Чи тавре ки мебинем, дар ин шакл чумлаҳо, аз як тараф, чун дар варианти аввал, ҳамчунон чумлаҳои бешахс мондан мегиранд ва аз тарафи дигар, акнун дар хусуси чузъи асосии хабари таркибӣ будани таркибҳои чег задан, таъмир кардан, пеш кардан дар чумлаҳои мазкур ягон ҷои шубҳа ҳам намонанд. Ҳаминро дар хотир дошт, ки калимаҳои илтизомӣ дар таркиби чумлаҳои дутаркиба низ меоянд ва дар ин сурат онҳо чузъи ёридиҳандаи хабар набуда, балки худашон хабари мустақил мебошанд ва ҳамчун хабари номӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Масалан: Ин анъанаҳо дар замони мо даркоранд.²

Дар охир ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки мо дар чумлаи чунин хабарҳоеро ҳам хабари феълии таркибӣ шуморидем, ки чузъи асосиашон аз воҳидҳои фразеологӣи феълӣ иборат буда, вале чузъи ёварашонро калимаҳои модалӣи номбурда ташкил додаанд. Чунки чунин хабарҳо низ дар сурати барқарор кардани маънои аслиашон бо як калима ё худ бо як таркиби ифодакунандаи як маънои лугавӣ ба қалам додан берун аз имкон аст. Масалан, дар чумлаи “Нусратхӯча... ба мағлубияти худ тан додан намехост (Ю.А., с.33)—таркиби тан додан чузъи асосӣ ва фразеологӣи хабар (тан додан намехост) буда, маънои

¹ Гаффоров Р. *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.3, с.95;

² Эшонҷонов А. *Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо*, с.28.

стиаи иқрои шудан аст. Агар ба ҷои таркиби фразеологӣ тан дан таркиби иқрои шудан-ро гузорем, он гоҳ хабари ҷумлаи мазкурро, бешубҳа, хабари феълии таркибӣ номидан конпазир мегардад. Масалан: Нусратхуча... ба мағлубияти худ иқрои шудан наметавонад.

Инак, чанд мисол доир ба чунин хабарҳои таркибӣ: ...шумо ба ин одам панҷа андохта наметавонед (С.А.Кул., ч.3, с.85); ...хар қас, ки чехраи зебои ӯро меид, беихтиёр чашмашро аз вай қанда натавониста мемонд (Ҷ.И.Дух.от., с.11); Диловар... амаки Ҷамолбекро аз хичолат баровардан метавонад (Ю.А., с.9); Падару модари пираш... акнун бафарогат умр ба сар бурда наметавонанд (Р.Ҷ., с.31); Дили пора-пораро ямоқ карда наметавонад (Ҷ.И.Тах.в., с.85).

Гуруҳи сеюми хабарҳои феълиро аз ҷиҳати таркиб хабарҳои ташкил меиданд, ки дар адабиёти илмӣ бо терминҳои хабарҳои феълии мураккаб¹ ё хабарҳои феълии пайваст (ё дугона)² номбар карда шудаанд.

Хабарҳои феълии пайваст, ҳамчун термини (нисбат ба маъноҳои ҷумла) нави синтаксисӣ дар забоншиносии тоҷик бори аввал аз тарафи профессор Р.Ғаффаров дар монографияаш қор фармуда шудааст. Ин хабарҳо ба сабаби аз ду феъл таркиб ёфтанишон ба хабарҳои феълии таркиби шабоҳат дошта бошанд ҳам, бо чунин хусусиятҳоишон аз онҳо фарқ мекунанд:

1. “Ҷузъи ёридихандаи хабарҳои таркибиро, одатан, феълҳои модалӣ фаро мегиранд, аммо аз онҳо хабарҳои феълии пайваст бо феълҳои муқаррарӣ ифода меёбад.

2. Ҷузъи ёридихандаи хабарҳои пайваст маънои реалии худро бештар нигоҳ дошта, вобаста ба ин то дараҷае мустақил воқеъ мешавад, вале ҷузъи ёридидихандаи хабарҳои таркибӣ аз маънои аслии худ дур рафта (албатта, то ба дараҷаи модификаторҳои феълӣ не-С.Ш.), бештар барои ифодаи маънои модалӣ хизмат мекунанд.

3. Ҷузъи асосии хабарҳои таркибиро... бештар масдар ва қисман феълҳои тасрифӣ (метавонед равед) ташкил мекунанд...”

¹ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, ч.П. Синтаксис, с.75; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык, ч.Ш, с.90-91.

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка (Издание второе).-Л., 1941, с.231; Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка (Издание второе), с.80-81; Ғаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ч.3, с.65-68.

³ Ғаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ч.3, с.65-66.

аммо ба вазифаи ин ҳиссаи хабарҳои пайваст дар забони адабии ҳозираи тоҷик феълӣ ҳол (сифати феълӣ)¹ ва ниҳоят кам феълҳои тасрифӣ истеъмоли меёбанд. Ба ифодаи дигар гуём, чузҳои таркиби чунин хабарҳои пайвастро, ки асосан, аз ду феълӣ мустақилмаъно иборатанд аз маънои луғавии чузҳои ду амал фаҳмида мешавад² бо формулаи зерин нишон додан мумкин аст: феълӣ ҳол+феълӣ тасрифӣ; феълӣ тасрифӣ+феълӣ тасрифӣ. Чанд намунаи мисолҳо: ... нафар мулозими қозикалон бо як нафар одами миршаб ба сари воқеа расида омаланд (С.А.Кул., ч.2, с.167); Дар ин дам аз берун як чавон... даромала омад (Ҷ.И.Дувоз., с.168); ... имруз набошад, фардо боз мегурезад меравад (С.А.Кул., ч.2, с.140).

Дар ҷумлаҳои мазкур чузҳои ёридиҳандаи феълҳои таркибии феълӣ (расиданд, даромада, мегурезад) низ аз асли маънои луғавиашон дур (маҳрум) набуда, дар вазифаи хабари феълӣ пайвасти ҷумла” ...бо ҳамроҳии чузҳои асосӣ ҷараёни ҷонаи амалро, ки яклухт ва ҷудонопазир аст, ифода мекунад.”³

Бояд гуфт, ки заминаи пайдоиши хабарҳои пайваст низ феълҳои таркибии феълӣ буда, мувофиқи қайди Б.Сиёев, протсессии истеъмоли онҳо дар забони адабии тоҷик таърихи дуру дароз дошта, дар асри X камтар, як дараҷа зиёдтар дар асри XVI ва “Аз охири асри XIX сар карда, доираи истеъмоли ин таъбирҳо (феълҳои таркибии феълӣ-С.Ш.) боз ҳам васеътар шудааст. Феълҳои таркибии феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик фаровон истифода мешаванд.”⁴

Чи тавре ки олимони А.Л.Хромов ва Р.Л.Неменова қайд кардаанд, таҳқиқи феълҳои таркибии феълӣ диққати бисёр шевашиносони тоҷикро ба худ ҷалб кардааст ва “маълумотҳои нисбатан мукамалро доир ба ин категорияҳои калимаҳо, махсусан, аз рисолаҳои, ки ба таҳқиқи лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ (аз ҷумла, ҷанубии Фарғона, Ленинободу Конибодом, Варзоб, Бухоро, Бойсун, Ҳардурӣ) мобайнӣ ва арабҳои тоҷикзабон, ки феълҳои мазкур дар онҳо хеле интишор ёфтаанд, пайдо кардан мумкин аст.”⁵

¹ *Рассторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. I, с.110; Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ч.2, с.139.*

² *Успенская Л.В. Говоры таджиков Гисарского района, с.57.*

³ *Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ч.3, с.65.*

⁴ *Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феълӣ забони адабии тоҷик, с.146-147.*

⁵ *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ч.2, с.139.*

Олимони номбурда дар бештари мавридҳо аз маъно лексикии худ дур нашудани феъли ёридихандаи ин қабил феълхоро, ки дар навбати худ ба ду гуруҳ чудо мешаванд (1. баромада рафт, гирифта рафт; 2. хестам рафтам, мегурезад меравад), зикр намуда, ҳамчунин дурустии фикри Ғ. Ҷураевро, ки дар рисолаи номзadiaш (“Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон”, с.1975) фарқи дар талаффуз доштаи ҳар ду гуруҳи феълҳои таркибии феълиро низ нишон додааст, тарафдорӣ карда гуфтаанд: “Муҳаққиқ Ғ. Ҷураев, ба фикри мо, дуруст қарор мекунад, ки феълҳои таркибии гуруҳи якум (навъи “хестам равам”) бо як задаи умумӣ истеъмоли мешаванд ва ҳол он ки дар феълҳои гуруҳи дуюм (хестам рафтам) ҳар як чузъ ба сарҳад худ задаи мустақил дорад.”¹

Ба ҳамин тарик, аз ҷамъбасти умумии фикри забоншиносони тоҷик ва мушоҳидаҳои шахсӣ доир ба хабарҳои феълии пайваст ба ҳулосаҳои зерин омадан мумкин аст: 1) Заминаи пайвастии хабарҳои феълии пайваст феълҳои таркибии феълианд ва аз ин сабаб ба хабарҳои феълии таркибӣ, ки заминашон низ чузъи феълҳоанд, шабоҳат доранд.

2) Дар хабарҳои феълии пайваст феълҳои ёридиханда низ дорой маънои лугавӣ мебошанд ва аз ин ҷиҳат, дар сурати набудани чузъи асосии таркиб онҳо вазифаи предикатӣ ҷумлаи мустақилона ба ҷо меоваранд. Масалан, дар ҷумлаи мазкур феъли рафтан чузъи ёридиханда буда, бе чузъи асосии хабар, ки калимаи даромадан аст, фикри тобро ифода карда метавонад: а) Асли ҷумла: Мирак “дадаҷонам” гуён ба ҳавлии дарун даромада рафт (Ҷ.И.Тах.в.,с.13); б) Аз ин ҷумла чузъи асосии хабар (даромадан) хорич карда шудааст: Мирак “дадаҷонам” гуён ба ҳавлии дарун рафт.

Аммо аз муқоисаи мисолҳои боло чунин ҳулоса бармеояд, ки хабар (рафтан) дар ҷумлаи дуюм бе набудани таркиби ҳамаи ба ҳавлии дарун маънои ба дохили чизе даромаданро ифода карда наметавонад, вале бе таркиби номбурда ва бе овардани ҳамин калимаи рафтан феъли даромадан, ки чузъи асосии хабари пайваст ба шумор меравад, ин маъноро то дараҷае дар худ таҷассум менамояд. Масалан, ин тавр: Мирак “дадаҷонам” гуён даромад. Вале дар ҳолати яклухт, яъне дар мавриди якҷоя

¹ Ҷамон ҷо, с.139.

омадани чузъи асосӣ ва чузъи ёвар, аз хабарҳои феълии пайвасти маъноӣ амалу ҳаракат дар ҷумла аниқу равшан фаҳмида мешавад, чунки "...яке аз онҳо (чузъҳои хабари пайвасти-С.Ш.) семантикаи дигареро... таъкид ва пурзӯр менамояд, ки ин ҳам, зотан, хусусияти таъсирбахшии чунин таркибҳоро зиёдтар мегардонад."¹

3) Хабарҳои феълии пайвасти низ чун хабарҳои феълии таркибӣ дар ду шакл сурат мегирифтаанд: а) чузъи асосии хабар, асосан, дар шакли феъли ҳол (бо суф.-а) омада, чузъи ёридиҳандааш дар ягон шакли тасрифии феъл меояд: даромада рафт, гирифта овард ва ғайра; б) ҳар ду чузъи хабар дар шакли тасрифӣ омада, якҷоя як шахсу шумораро дар ҷумла далолат мекунанд: мегурезад меравад. Аммо чи хеле ки А.А.Каримова дуруст қайд мекунанд, гуруҳи якуми феълҳои таркибии феълӣ (у феълҳои мураккаби ҳолӣ- "сложнодепричастные глаголы" меномад-С.Ш.) дар услубҳои гуногуни забони адабии тоҷик: насри бадеӣ, драматургия, публицистика ва инчунин дар услуби илмӣ низ қор фармуда мешавад, вале феълҳои гуруҳи дуҷум (парид рафт) бештар дар забони зинда (гуфтугунии лаҳҷагӣ) мушоҳида мешаванд.²

4) Хабарҳои феълии пайвасти гуруҳи якум (даромада рафт) бо як задаи умумӣ талаффуз қарда мешаванд, вале дар гуруҳи дуҷумашон (парид рафт) ҳар як чузъ ба сари худ задаи мустақил дорад.

5) "Хусусияти мустақилии нисбӣ дар феълҳои ёридиҳанда"-и хабарҳои феълии пайвасти афзунтар мебошад. "Бинобар ин, дар назари аввал ҷудо қардани хабари асосӣ ва пайрав—дуҷумдараҷа дар онҳо душвор аст", аммо "дар ҷои аввал истодани иҷрои яке аз амалҳо дар зехни гӯянда"³ ба мо имконият медиҳад, ки хабари аслиро аз таркиби хабарҳои пайвасти ҷудо намоём. Ба маъноӣ дигар гӯем, азбаски дар чунин хабарҳо асли мақсад (амал, ҳолат ва ҳаракати таъкидшаванда) дар яке аз компонентҳо инъикос меёбад, компоненти дигарашон (феъли ёридиҳанда) то дараҷае озод мемонад,⁴ ба ҳамин маъно соқит шудани онҳо боиси халал дидани мазмуни умумии ҷумла намегардад. Инак, гуфтаҳои болоро дар

¹ *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.2, с.139.

² *Каримова А.А. О парных глаголах в таджикском языке*, с.33.

³ *Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.3, с.66.

⁴ *Русская грамматика*, т.2. Синтаксис.-М.: Наука, 1980, с.240.

маминаи мисолҳо шарҳ медиҳем: Масалан, дар ҷумлаи
“Соатҳои яки шаб... ҳар кадомамон ба ҳучраи худ даромад
мехобидем” (С.А.Кул.,ҷ.7,с.37) бо вучуди он ки хабар таркиби
даромад мехобидем аст, гуянда ба ҳучра даромадан-ро не
ташкил маҳз дар соатҳои яки шаб хобидани худ ва рафиқонашро
ташкил кардан мехоҳад. Аз ин рӯ, дар ҷумлаи мазкур хабар
асосӣ хобидан буда, даромадан ҳампайрави он аст ва метавон
гуфт, ки дар чунин ҳолат ҷузъи асосии хабар пайваст хобидан,
яъне ҷузъи дуум буда, даромадан ёвари он шуморида
мешавад.

Аммо дар ин ҷумла, ки хабар пайвастро таркиби харид
гирифтан ташкил додааст, ҷузъи асосии хабар феъли харид
ба шумор меравад: Дар кучо корди хушрӯ бинам, харид
егирам, чамъ мекунам (Ю.А.,с.19).

Аз ин ҷиҳат, фикри баъзе олимони, ки дар феълҳои
таркибии феълӣ ҷузъи асосӣ дар шакли феълҳои меояд
мегуянд, пурра қобили қабул нест. Барои ҳамин ҳам
А.З.Розенфельд дар хусуси феълҳои таркибии типии давида
рафтан, парида рафтан сухан ронда гуфтааст, ки дар ин
феълҳо “Основное и главное значение, в большинстве
случаев, несет первый глагол...”¹ “...модифицирующий глагол
может стоять и на первом месте, а глагол—носитель основной
семантики—на втором.”²

Яъне аз ин гуфтаҳо чунин хулоса бармеояд, ки маъно
асосии лугавӣ дар ин қабил феълҳо бештар дар ҷои якум ва
баъзан тавассути ҷузъи дуум ҳам ифода меёфтааст. Масалан
агар дар феълҳои таркибии феълӣ гирифта баровардан,
рашида баровардан, давида баромадан, зада куштан маъно
асосии лугавӣ амалҳо дар ҷузъи дуум ифода ёфта, ҷузъҳои
аввал ҳамчун феълҳои ёридиҳанда тасаввур карда шаванд, дар
таркибҳои феълӣ кӯчонда бурдан, харид гирифтан, бурида
тартофтан, рафта расидан, фурӯхта хӯрдан баръакси ин ҳолат
ишроқида мешавад.

Дар воқеъ, А.З.Розенфельд феъли расидан-ро ҷузъи асосии
xabарии ҷумлаи “Колхозчиён расида омаданд...”³ ба қалам
додааст, ки ба фикри мо, баҳснок аст. Дар ин ҷумла омадан

¹ Розенфельд А.З. *Материалы к исследованию сложно-составных глаголов в современном таджикском литературном языке*, с.8.

² Хамон ҷо, с.31.

³ Хамон ҷо, с.17.

чузъи асосии феъл аст. Гуянда ба хабар доданист. Бе калимаи расидан мақсади гуянда равшан аст ва чу намебинад. Калимаи расидан маф рафта (рафта расидан) ҳам таркиб метавонад. Вай, рафта, дар таркиб рафта танҳо мазмунаи қатъи фаҳмонад ҳам, самтро нишон намекада. Калимаи омадан ҳам самту ҳам рафта низ дар худ таҷассум сохта.

Бояд гуфт, ки чунин нуксонҳои чузъи асосии феълҳои таркибии феълҳо ҳам мушоҳида мекунем. Чунончи омадан ақида аст, ки дар феълҳои таркибии феълҳои феълҳои ёридиҳанда дар омадан Албатта, чунин ҳолат на ҳамаро Масалан, мисоли зеринро, ки аз мисоли интиҳоб намудем, далели исботи Гулнор, дафтаратро гирифта биёрад тетрадь (буквально—взяв, принес) мазкур хабари асосӣ биёр (оварда) инро пай бурдан мумкин аст дафтаратро гир” не, балки “Гулнор мехоҳад.

Хулоса аз муҳокимаи боло хабарҳои феълҳои пайвастро дар мақсади гуянда, ки он дақиқназар

6) Хабарҳои мазкурро барои он хабарҳои феълии г
меноманд, ки чузъҳои онҳо баъзан дар ҷумла аз ҳам д
вокеъ шуда ҳам метавонанд.¹ Яъне онҳоро ба таври
агарчи ба услуб каме таъсир расонад ҳам, дур сохтан м
ист. Мувофиқи қайди Н.Маъсумӣ, “Ин ҳол танҳо дар
вокеъ мегардад, ки дар ҷумла бо пуркунанда ё ҳолшарҳк
омадани ҳар қадам қисми таркибии мустақилмаъно
мураккаби ҳолӣ (xabарҳои феълии пайваст-С.Ш.) зарура
бошад”.² Дурустии ин фикрро аз муқоисаи мисолҳои та
дерин метавонем мушоҳида кунем:

Асли ҷумлаҳо, ки хабарҳои ҷида ва пайваст доранд	Хабарҳои ҷида ба пайва хабарҳои пайваст ба ҷ табдил дода шудаас
1. Восеъ дар ин дам номаълумакак <u>баромада</u> ба пеши онҳо <u>рафта</u> буд (С.У.,с.43).	1. Восеъ дар ин номаълумакак ба пеши <u>баромада</u> <u>рафта</u> буд.
2. Вай ба хона <u>даромада</u> курта ва галифеи хокистаррангашро <u>пӯшид</u> (ж.С.Ш).	2. Вай курта ва га хокистаррангашро ба <u>даромада</u> <u>пӯшид</u> .
3. Ҳайдаркул рост ба кабинети худи раис <u>рафта</u> <u>даромад</u> (Ҷ.И.Дувоз.,с.190).	3. Ҳайдаркул рост <u>рад</u> кабинети худи раис <u>даром</u>

Инак, баъзе хусусиятҳои дигари хабарҳои феълии пай
вобаста ба материалҳои гирдомада аз назар мегузарон
Дар боло ишора шуда буд, ки хабарҳои пайва

дар ҷумла ба вазифаи хабари пайваст омада, маъноҳои номбаршударо ифода мекунанд, ки дар баъзеи онҳо ҷузъҳо ҷои ҳамдигарро иваз ҳам кардаанд: а) рафта расидан — расида рафтан, даромада омадан — омада даромалан, расида омадан — омада расидан; б) баромада рафтан, баргашта (гашта) рафта, баргашта омадан, гурехта рафтан, гузашта рафтан, давида баромалан, фуромада омадан ва ғайра.

Мисолҳо: Хама дар вақти муайян ба ваъдагоҳ расида омадан (С.А.Кул.,ч.7,с.302); ...пас аз соате Асо аз даруни иморат омада даромад (Ҷ.И.Дувоз.,с.469); Наимшоҳ нону ҷой дар даст даромада омад (С.У.,с.52); Одамон аз пеши дар бошитоб гузашта мерафтанд (Ю.А.,с.8); Хамин шаб, шабона ё сахари барвақт баромала меравем (С.А.Кул.,ч.3,с.77); Восеъ... боварӣ дошт, ки Ризо... гашта меояд (С.У.,с.40); Санг ба поён гелила рафт (А.Ш.,с.20); ...дарвозабонҳо, аскарҳо овози тирро шунида, давида баромадан (Ҷ.И.Тах.в.,с.169);

2. Хабарҳои пайвасте, ки низ ҳар ду ҷузъ дар онҳо ҳаракатро нишон медиҳанд, вале онҳо амалиёти ба ду самт равонашудаи субъектро ифода месозанд. Фелҳои таркибие дар вазифаи хабар ин маъниро дар бар мегиранд, ки онҳоро А.З.Розенфельд фелҳои ҷуфти антонимӣ номидааст:¹ рафта омадан, даромада баромалан, омада рафтан, баромада фуromaдан ва ғайра.

Мисолҳо: Падару бобоҳои ӯ... соле як бор ба Ҳиндустон рафта меомадан (Ю.А.,с.19); ...ману Диловар... ба Ҳоит рафта оему сонӣ туй шавад (Ю.А.,с.120); Бархез, дар он сандук дарой, то замоне ки подшоҳ омада равад (Ҷ.-ул-х.,с.68); Чанд нафар зану марди маргелонӣ гоҳ-гоҳ ба ҳавлии мо омада мерафтанд (ж.С.Ш.); Шумо... ба ҳавлиатон ҳам як даромада бароед (Ю.А.,с.107); Ман ду бор баромада фаромадам (Ҷ.И.Тах.в.,с.154).

3. Хабарҳои феллии пайвасте, ки ҷузъи якумашон ҳаракатро, ҷузъи дуумашон ҳолатро мефаҳмонанд. Масалан: Майлаш, ман ӯро худам рафта меёбам (Ю.А.,с.134); Ҳасан баромала дид, ки Ризо омадааст (С.У.,с.41); ... фойтуни дуаспаи калон ба назди мадрасаи Калобод омада истод (Ҷ.И.Тах.в.,с.38); Рӯзе ба пеши акаам рафта шикоят кардам (С.А.Кул.,ч.1,с.34); Аноргул ба

¹ Розенфельд А.З. Материалы к исследованию сложно—составных глаголов в современном таджикском литературном языке, с.14.

наздан рафта гуфтугӯ кард (С.У.,с.56).

Дар чузъи дуҷоми хабарҳои пайвасти мисолҳои боло (дар ҷумлаи аввал) амалу ҳолат тавассути феълҳои репагӣ, вале дар ду ҷумлаи соғӣ бошад, он, яъне амалу ҳолат (асосан, ҳолат) бо феълҳои таркибии номӣ (шикоят кардан, гуфтугӯ кардан) ифода ёфтааст.

4. Хабарҳои феълии пайвасте, ки маънои лугавии чузъи якумашон амалу ҳолатрову чузъи дуҷомашон ҳаракатро дар бар мегиранд. Амалу ҳолат дар чузъи якуми ин гуна хабарҳои пайваст ҳам бо феълҳои асосӣ ва ҳам бо феълҳои таркибии номӣ ифода меёбад. Мисолҳо: Вай аз Бухоро ба хонаи пешгараз наберааш кучида омада буд (ж.С.Ш.); Аспамро дар пушти дарвозаат баста даромадам (С.У.,с.22); Муаллимҳо когазхояшонро гирифта, бо Ҳайдаркул хайру хуш карда баромаданд (Ҷ.И.Тах.в.,с.97); Солдатҳои рус онҳоро посбонӣ карда мерафтанд (Р.Х.,с.42); Рӯзе як маҳаллагиамон як ароба гузаниа харида омад (Р.Ҷ.Маъ.д.,с.43).

5. Хабарҳои пайвасте, ки ҳар ду чузъашон ифодакунанда амалу ҳолатанд: Аспон... хушаҳои гандумро қарсос занонда шикаста меҳӯрданд (С.А.Кул.,ҷ.3,с.160); Ҳамчунин фурқат нарасид, ки чизу чораро бардошта баранд (г.М. ва м.); Вай ба одамҳо пул қарз медоду даҳчанд карда рӯёнда мегирифт (Ҷ.И.Тах.в.,с.126); Идрис... аз лаҷоми асп гирифта мекашад (Ю.А.,с.140).

Баъзан дар материалҳои забони адабӣ хабарҳои пайвасте мушоҳида мешаванд, ки дар таркибашон бо яке аз чузъҳои оғзо (асосан, бо чузъи дуҷом) феълҳои модалӣ ҳостан, тавоистиш, шудан ё ки модификаторҳои феълии гирифтанд, истоданд, баромадан, долан, мондан меоянд, аммо онҳо мазмуған бештар ба ҳар ду чузъи хабар мансуб мебошанд.

Чунин хабарҳои пайваст тавассути феълҳои модалӣ ва модификаторҳо ба тобишҳои модалӣ низ соҳиб мегарданд. Масалан: а) Хабарҳои пайваст бо феълҳои модалӣ: ...ба ӯ руҳсат диҳад, ки барои дарстайёркуниаш рафта омада тавонад (С.А.Кул.,ҷ.7,с.274); Лекин ман дигар ба кӯхистон кучида рафта нахостам (Ю.А.,с.113); Адолат ҷонсаракона аз зери дои марди ҷакманпуш хеста гурехтани мешуд (Ю.А.,с.70); Марди... аз чорбоғи мо ниҳол гирифта мерафтагӣ шуданд (Ҷ.И.Дух.от.,с.277).

б) Хабарҳои пайваст бо модификаторҳо: Се нафари дигарашон ба деҳа даромада рафтани гирифтани (С.А.Кул., ч.3, с.349); Кадомаш ки маъқул шавад, гирифта рафтани гиред (С.У., с.110); Маълум мешавад, ки хонзодхон тамоми Эронро кӯчонда оварда истодааст (С.А.Кул., ч.3, с.39); ...Ҳамдамча... як бачаи калонро бардошта омада истодааст (Ҷ.И.Тори анк., с.53); ...Мулло Сафар... рисолаи дигари ӯро ҳам... аз худи муаллиф гирифта хонда баромад (С.У., с.148); Хайр, ҳаминро худаш ба ман гуфта фаҳмонда диҳад, намешавад? (Ҷ.И.Тах.в., с.21).

Инчунин хабарҳои ҳам ба гурӯҳи хабарҳои феълии пайваст мансуб шуморидан мумкин аст, ки як чузъашон феълии муқаррарӣ буда, чузъи дигарашонро воҳидҳои фразеологӣ феълии ташкил додаанд. Дар ин қабил хабарҳо дар ҷои аввал, яъне ба сифати чузъи якум, бештар воҳидҳои фразеологӣ меоянд. Мисолҳо: Ман... ягон милтиқи хуб ба даст дароварда меорам (С.А.Кул., ч.3, с.77); Раис... ҷӯро аз назар гузаронида қаноатманд шуд (Ю.А., с.54); Ҳама ба ҳар тараф парешон шуда рафтанд (Ю.А., с.11).

Хабарҳои феълии пайвасти гурӯҳи дуум, ки ҳар ду чузъашон (парид рафт) тасрифианд, дар забони адабии тоҷик камистеъмол мебошанд, ки дар ин бора ба мақолаи А.А.Каримова “О парных глаголах в таджикском языке” ишора намуда будем. Ин ҳолат баръакси забони адабии бештар дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба ҳисоб гирифта шудааст.¹

Доир ба чунин хабарҳо дар дасти мо ҳамагӣ як мисол (аз Айни) ҳаст, ки онро ҳамчун намуна доир ба яке аз фарқҳои хабарҳои пайваст аз хабарҳои феълҳои таркибии мисол оварда будем. Аз ин ҷиҳат, дар бораи чунин хабарҳои пайваст ҳамчун факти номаъмули забони адабии фикр ронданро нолозим донистем.

ХУЛОСА: 1. Хабарҳои феълии дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати таркиб ба се гурӯҳ: хабарҳои феълии содда, хабарҳои феълии таркибии ва хабарҳои феълии пайваст ҷудо шуда, мувофиқи маъноӣ луғавиашон, пеш аз ҳама, амал, ҳолат ва ҳаракати субъект (мубтадо)-ро вобаста ба намуди феълҳо дар ҳар се замон мефаҳмонанд.

¹ *Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.2, с.140; *Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*, ҷ.3, с.67.

2. Дар асоси фикри боло хабарҳои феълиро ин таърифи намудан бехтар аст: Хабаре, ки бо ягон феъл ифода ёфта амал ҳолат ва ҳаракати мубтадоро фаҳмонда, дорои маънои грамматикӣ ҳам мебошад, хабари феъли ном дорад.

Чи хеле ки мебинем, дар қисми асосии таъриф, аввалан замина (ифода)-и морфологӣ, сониян, маънои лексикӣ, яъне амал, ҳолат ва ҳаракатро фаҳмондан ва дар охири маънои грамматикӣ хабарҳои феъли аниқ таъкид ёфтааст. Дар қисми асосии ин таъриф маънои лексикӣ хабарҳои феъли маҳз барои он пеш аз маънои грамматикӣ чой дода шуд, ки онҳоро яъне хабарҳои феълиро, пеш аз ҳама, дар асоси маънои лексикӣ аз хабарҳои номӣ, ки онҳо (xabарҳои номӣ) атомат ва хосияти субъектро мефаҳмонанд, фарқ кардан мумкин аст. Чунки маънои грамматикӣ барои хабарҳои феъли завҳари асосӣ нест, зеро ки маънои грамматикӣ—“ифодаи категорияҳои феълии замон, шахс, шумора ва “сиға” низ барои хабарҳои номӣ низ “бегона нест.”¹

3. Азбаски ҳангоми муайян намудани таркиби хабарҳои феъли асосан, муносибати якҷояи шакли маънои калимаву таркибҳо (феълҳо)-и хабаршаванда ба ҳисоб гирифта шуд, ба гурӯҳи хабарҳои феълии содда танҳо феълҳои синтетикӣ (омад, рафт, бардошт, фурумад) не, балки феълҳои таркибии феълии типии рафта буд, хоҳад рафт, гуфта шуд, феълҳои таркибии феълии ёридиҳандаҳошан ба модификаторҳо таҷдидёфта (ба мисли дида монд, омада истодааст, рафтан гирифт, бинед монед) феълҳои таркибии номӣ (даъват шуд, кор кард, пир шуд), феълҳои такрор (рафт, рафт; дароед, дароед) ва воҳидҳои фразеологӣ феъли, ки ҳар кадоме аз қолабҳои ин гурӯҳи феъли дар ҳукми як калима як маънои луғавиро дароҳат мекунад, низ мансуб доништа шуданд. Барои ҳамин ҳам, мо хабарҳои феълии соддаро ба сабаби ҳам бо феълҳои синтетикӣ (Ниг.: Боби якум) ва ҳам бо шаклҳои аналитикӣ феълҳо (Ниг.: Боби дуюм) ифода ёфтанишон шартан барои фарқ кардан дар навбати худ ба ду гурӯҳ—xabарҳои соддаи синтетикӣ (якҷузъа ё яккалимагӣ) ва хабарҳои соддаи аналитикӣ (бисёрҷузъа) мудо намудем.

¹ Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, с.69.

4. Заминаи морфологии чамеи хабарҳои феълӣ феълҳо буда,¹ дар ин вазифа аз сигаҳои феълӣ сигаи хабарӣ ва сигаи шартӣ—хохишмандӣ (аорист) чи дар нутқи гуфтугуӣи умумихалқӣ ва чи дар забони асарҳои бадеӣ, нутқи тасвирии нависанда, асарҳои илмию публитсисти хеле фаровон истифода бурда мешаванд.

5. Феъли ёридохандаи шудан-ро, ки аз мазмуни ботинии он дар таркиби хабар дигаргуншавию тағйирёбии ҳолатҳои руҳӣ, тагири симо ва касбу кори субъекту фаъолияти меҳнати он тасаввур карда мешавад, асосан, ҳамчун суратдохандаи хабарҳои феълии аналитикӣ (типи сурх шуд, пир шуд, зард шуд, муаллим шуд, намоён шуд) маънидод намудан лозим аст. Ин феъл (шудан) ба шарте чузъи ёвари хабарҳои номӣ мешавад, ки агар онро яке аз феълҳои ёридохандаи ҳаст, будан (буд, мебошад) иваз карда тавонад.

6. Чун дар забонҳои дигар дар забони тоҷикӣ ҳам ҳодисаи эллипсис (афтидан)-и хабарҳои феълӣ дар ҷумла мавқеъ дорад ва ин ҳодиса, асосан, дар нутқи диалогӣ, аз ҷумла дар ҷумлаҳои хабарашон бо як калима ифодаёфта, бештар ба мушохида гирифта шуд. Гуфтан даркор аст, ки дар ҳангоми эллипсисӣ соқит шудани хабарҳои феълӣ низ дар ҷумла предикат (томияти фикр) нигоҳ дошта шуда, тарҳи он (предикат) на ба воситаи сараъзоҳо, балки тавассути сараъзо—мубтадову аъзоҳои пайрави қобилияти предикативӣ (хабаршавӣ) доштаи ҷумла—пурқунанда ва ҳолҳо нигоҳ дошта мешавад. Лекин он пурқунандаву ҳолҳо, ки муваққатан ҳамчун хабар ба ҷумла томияти фикрро бахшидаанд, ҳаргиз дар вақти таҳлил хабар номида намешаванд. Чунки агар онҳо—пурқунандаву ҳолҳо дар ҷумлаҳои эллиптикӣ хабар номида шаванд, моро лозим аст, ки ба ҳамаи саволҳои аъзоҳои ҷумла, махсусан, ба саволҳои дар кучо?, ба кучо?, аз кучо?, то кучо? ҳам ҷавоб шудани хабарро эътироф намоём. Ин гуна таҳлил, албатта, нодуруст аст. Зеро ин усули таҳлил фарқи байни сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумларо барҳам медахад.

Мо тарафдори онем, ки дар ҷумлаҳои эллиптикӣ, яъне дар ҷумлаҳои хабарашон фуруғузоршуда, худӣ ҳамон хабарҳои эллиптикӣ тасаввур ё худ барқарор карда шуда, хабари ҳақиқӣ номида шаванд.

¹ Современный русский язык.-М., 1981, с.420; Мецапинов И.И. Глагол.-Л., 1982, с.8.

7. Дар ҷумла ҷузъи асосӣ (номӣ)-и хабарҳои соддаи аналитикӣ, ҳамоне ки бо феълҳои таркибии номӣ ва воҳидҳои фразеологӣ феълии ҷузъи асосиашон исмбуда ифода гардидааст, аз ҷузъи ёвари худ дур мераванд ё худ омадани баъзе унсурҳои грамматикӣ—пасоянд, ҷонишинҳои энклитикӣ, пайвандак ва ҳиссачаҳо дар байни ҷузъҳои хабарҳои аналитикӣ мушоҳида мешаванд, вале ин ҳолатҳо ба муносибати ҷузъҳои хабар таъсире намерасонад, яъне дар чунин маврид ҳам байни ҷузъҳои хабарҳои соддаи аналитикӣ муносибати морфологӣ боқӣ мемонад. Илова бар ин, аъзоҳои баъд аз ҷузъи асосӣ (номӣ)-и хабарҳои мазкур омадаро, ки алоқаи онҳо бо ҷузъи номӣ бештар тавассути бандаки изофӣ (-и) ба амал меояд, ҳангоми таҳлил ҳамчун аъзои мустақили ҷумла шарҳ додан зарур шуморида мешавад.

8. Вобаста ба шакли сигаҳои феълӣ, умуман, ҳама гуна хабарҳои феълӣ (содда, таркибӣ ва пайваст), онҳое, ки бо сигаҳои шартӣ—хоҳишмандӣ (аорист), эҳтимоли ва амрӣ ифода ёфтаанд, ба ҷуз маънои лугавию грамматикӣ, тобишҳои иловагӣ—модалиро ҳам (шарту хоҳиш, гумону эҳтимоли давомнокии амал, амру фармон, даъват ва қатъияти фикр) ифода мекунанд. Вале дар сурати дар ҷумла оварда шудани калимаҳои туфайливу ҳиссачаҳо он тобишҳои маъноӣ барҷастатар рух дода, зиёда таъкид карда мешаванд. Интуғин вобаста ба тарзи ифода ва тавассути мавҷудияти ҳиссачаҳо ва калимаҳои туфайливу модификаторҳои феълӣ хабарҳои бо сигаи хабарии феъл ифодаёфта низ метавонанд, ба ягон тобишҳои модалӣ соҳиб гарданд.

Умуман, ба ҷуз маънои лугавию грамматикӣ, ба тобишҳои гуногуни маъноӣ соҳиб гардидани феълҳо бештар дар вақифаи хабариашон зоҳир мегардад. Ба ҳамин маънӣ, ҳақ ба ҷониби академик Р.А.Будагов аст, ки “Мафҳуми хабар (предикат) аз рӯи маъно нисбат ба мафҳуми феъл васеътар аст”¹ гуфтааст.

9. Ба гуруҳи хабарҳои феълии таркибӣ, асосан, ҳамон феълҳои таркибӣ мансуб доништа шуд, ки ҷузъи ёварашонро феълҳои модалии хостан, тавонистан, шудан (шудан ба маънои хостан), боистан, калимаҳои модалии лозим, ларкор, зарур (дидан хост, гуфта тавонист, мебоист ояд, хондан даркор,

¹ Будагов Р.А. Введение в науку о языке, с.278.

пурсидан мехоҳад) ташкил додаанд ва маънои лугавии чунин феълҳои ёридиҳанда дар таркиби феълҳои мазкур ба дараҷае хис карда мешавад. Ба ҳамин ваҷҳ, дар хабарҳои мазкур асли маънои лугавӣ тавассути танҳо ҷузъи асосии феъл, чунон ки дар хабарҳои соддаи аналитикӣ (рафтаи гирифт—мерафт; омада истодааст—меояд; талаб кард—талабид; огоҳ намуд—огоҳонид) мушоҳида карда мешавад, ҳаргиз ифода карда нахоҳад шуд.

Ба гайр аз ин, дар кори мо феълҳои таркибие, ки дар онҳо ёридиҳандаҳои будан ва ҳаст ба мисли ёвари шудан мазмунан ҳаммаъноӣ феъли ҳостан мебошанд (рафтаи буд—рафтаи хост; гуфтаи ҳаст—гуфтаи хост) ва феълҳои, ки ҷузъи асосиашонро воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҷузъи ёварашонро феълҳои модалӣ (панҷа андохта наметавонед, аз хичолат баровардан мехост) ташкил додаанд, низ ба гурӯҳи хабарҳои феълии таркибӣ мансуб дониста шуд.

10. Ҳамон хабарҳо аз ҷумлаи феълҳои таркибӣ хабарҳои феълии пайвасти номида шуд, ки дар онҳо ҷузъҳои ёварашон маънои лугавии худро бештар ва баъзан пурра (баромада рафт, рафта омад, гирифта баровард, рафта меёбам, харида омад, нависонда фиристод) нигоҳ доштаанд ва аз мазмуни реалии чунин хабарҳо ду маънои лугавӣ, яъне ду амал ҳолат,¹ фаҳмида шуда, аммо маънои лугавии яке аз ҷузъҳои хабарҳои мазкур дар зехни субъекти амал ё худ субъекти фикр ҳамчун нишондиҳандаи асли мақсади вай дар назар дошта мешавад.

¹ Успенская Л.В. Товары таджиков Гиссарского района (Труды, т.15), с.57.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. II, китоби дуюм. - Душанбе: Ирфон, 1977.
2. Ализода С. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ, ҷони 2. - Самарқанд: Душанбе: Наҳриётӣ давлатии Тоҷикистон, 1927.
3. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М.: Наука, 1972.
4. Арендс А. Краткий синтаксис современного персидского языка. - М.-Л.: АН СССР, 1941.
5. Атобуллоев С. Чумлаи пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1975.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энциклопедия, 1966.
7. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. - Мичуринск, 1963.
8. Бабайцева В.В. Русский язык. - М.: Просвещение, 1979.
9. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Ч.3 (Синтаксис. Пунктуация). - М.: Просвещение, 1981.
10. Базидов Н. Косвенное дополнение в современном таджикском литературном языке. - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Душанбе, 1960.
11. Баскаков Н.А. Типы сказуемого простого предложения в тюркских языках и их происхождение. - М.: Восточной литературы, 1960.
12. Беленицкий А.М. ва Ҳочизода. Наҳви забони тоҷикӣ (Барои синфҳои VI ва VII). - Сталинобод—Самарқанд: Наҳриётӣ давлатии Тоҷикистон, 1936.
13. Бертельс Е.Э. Грамматики персидского языка. - Л.: Институт живых восточных языков имени А.С.Енукидзе, 1936.
14. Бозидов Н. Ифодаи пурқунандаи ба воиста бо пасояндаи - ро. Дар маҷм.: Маҷмуаи илмии Институти давлатии педагогика ва таърихи Душанбе ба номи Т.Г.Шевченко, серияи филологӣ, ҷ.42. Душанбе, 1963, с.11-24.
15. Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ (Васоити таълим) - Душанбе: Маориф, 1977.
16. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. - М.: Государственное учебно—педагогическое издательство Министерства просвещения

РСФСР, 1958.

17. Бузургзода Л. Синтаксиси мухта
омузишгоҳҳои педагогии ғоибона).
давлатии Тоҷикистон, 1942.

18. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фо
Современный русский язык.-М.: Высш

19. Виноградов В.В. Основные
предложения.-В кн.: Вопросы грамм
СССР, 1955, с.389-453.

20. Виноградов В.В. Русский язык.-М

21. Галкина—Федорук, Горшко
Современный русский язык. Синтак
учебно педагогическое
издательство, 1958.

22. Гаффаров Р. Синтаксис таджикск
освещении (простое предложение).-
соискание ученой степени доктор
Душанбе, 1980 (Рукопись находится
Таджикской ССР).

23. Гаффаров Р. Синтаксис таджикск
освещении (простое предложение).-А
соискание ученой степени доктор
Душанбе, 1980.

24. Гвоздев А.Н. Современный русск
Синтаксис.-М.: Государственное
издательство Министерства просвеще

25. Гвоздев А.Н. Современный русск
Синтаксис (четвертое издание).-М.: П

их словарей, 1956.

Ю.Т. Еще раз о грамматической связи сказуемого с подлежащим. - Журн.: Русский язык в школе, 1982, № 5, с.63-66.

Ю.Т., Арбузова А.И., Ворожбицкая И.И. Русский язык для средних специальных учебных заведений (учебник). - М.: Высшая школа, 1977.

Ю.Т. Современный русский язык. - М.: Высшая школа, 1977.

Ю.Т. Адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис (Барои студентони факултети филологияи мактабҳои олии Тоҷикистон). - Душанбе: Ирфон, 1973.

Ю.Т. Адабии ҳозираи тоҷик, қ. I (Лексикология, фонетика, морфология). - Душанбе: Ирфон, 1973.

Ю.Т. Адабии ҳозираи тоҷик, қ. III. Синтаксис. - Душанбе: Ирфон, 1974.

Ю.Т. Адабии ҳозираи тоҷик, қ. II. Синтаксис. - Душанбе: Ирфон, 1975.

Ю.Т. Сердиев Б. Выражение сказуемого в простых предложениях в современном узбекском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Самарканд, 1965.

Ю.Т. Пулюев М.Ф. Пурқунандаи бевосита дар забони адабии тоҷикӣ. - Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти илмӣ ва маданияти Тоҷикистон, 1961.

Ю.Т. Пуллоев М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳамаҷумлаҳои андандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳоли мактабҳои миёна). - Душанбе: Ирфон, 1971.

Ю.Т. Языки советского языкознания. Хрестоматия. - М.: Высшая школа, 1977.

Ю.Т. Юсупов Б. Ибора ё чумлаи пайрав. - Газ.: Маориф ва Фан, 1980, 9 август.

Ю.Т. Юсупов В.А. Эллипсис (-ис) в языке таджикской литературы. - В сб.: Забоншиносии тоҷик. - Душанбе: Ирфон, 1977.

1974, №9, с.14-22.

47. Касимова М.Н. Синтаксис таджикской прозы XI в.кв.-Дш.: соискание ученой степени доктора филолог. наук.-Дш.: ДПИ, 1979.

48. Керимова А.А. О парных конструкциях в таджикском языке.-Дш.: сб.: Масъалаҳои забоншиносӣ.-Дш.: ДПИ, 1979.

49. Конституция (Основной закон) Социалистических Республик.-М.: Политиздат, 1977.

50. Лекант П.А. Синтаксис русского языка.-М.: Высшая школа, 1977.

51. Лекант П.А. Типы и формы русского языка.-М.: Высшая школа, 1977.

52. Лингвистический энциклопедический словарь.-М.: Советская энциклопедия, 1990.

53. Махмудов Г.Ш. Предикативные конструкции в современном персидском языке.-Таш.: Труды научной конференции "Актуальные проблемы филологии".-Душанбе, 1982, с.50-55.

54. Маъсумӣ Н. Нишондодҳои грамматикӣ дар модарӣ, қ.2 (Барои синфҳои II ва III).-Дш.: Гоибона).-Сталинобод: Нашриёти давлатӣ, 1955.

55. Маъсумӣ Н. Хислатҳои асосӣ дар тоҷикӣ дар охири асри XIX.-В сб.: Таърихи давлатии педагогии Сталинобод.-Дш.: Филологӣ, қ.2.-Сталинобод, 1955.

56. Маъсумӣ Н. Очеркҳои оид ба таърихи тоҷикӣ.-Сталинобод: Нашриёти давлатӣ, 1955.

57. Маъсумӣ Н. Азбоншиносӣ.

62. Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Фафуров М. Грамматика тоҷикӣ, қ.2. Синтаксис (Барои мактабҳои миёнаи номиёна).—Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон,

63. Мирзоев А. Хабарҳои феълӣ ва номӣ.-Рӯзн.: Мамаданият, 1966, 12 май.

64. Мирзоев А. ва Алиев А. Чанд мулоҳиза оид ба муҳаббар бо мубтадо. В сб.: Забоншиносии тоҷик.—Душанбе, 1984, с.88-99.

65. Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского (Северная группа).—Сталинабад: АН Таджикской ССР,

66. Ниёзӣ Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ. Мактаби советӣ, 1954, №3, с.20-28.

67. Ниёзӣ Ш. Таркибҳои морфологии чузъҳои феълӣ. Журн.: Мактаби советӣ, 1954, №4, с.36-46.

68. Ниёзмухаммадов Б. Чумлаҳои сода дар забони ҳозираи тоҷик.-Сталинобод: Нашриёти давлатии аъталимӣ—педагогии Тоҷикистон, 1960.

69. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик (Дар мунтахаб).-Душанбе: Дониш, 1970.

70. Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои синфҳои VII-VIII).-Душанбе: Маориф,

71. Норматов М. Порядок слов в современном таджикском литературном языке.—Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Душанбе,

72. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Институт международных отношений, 1959.

73. Пейсиков Л.С. К типологии служебных глагольных

78. Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола.-М.: Наука, 1964.

79. Рахматова С. Хабарҳои ҷида ва баъзе хусусиятҳои онҳо.-Дар маҷм.: Забоншиносии тоҷик.—Душанбе: Дониш, 1980, с.185-192.

80. Розенталь Д.Е., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов.-М.: Просвещение, 1972.

81. Розенфельд А.З. Материалы к исследованию сложно—составных глаголов в современном таджикском литературном языке.-Очерки по грамматике таджикского языка, вып.1. Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1953.

82. Розенфельд А.З. Глагол.-Очерки по грамматике современного таджикского языка, вып.4.—Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1954.

83. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык.-М.: Восточной литературы, 1960.

84. Рубинчик Ю.А. Структурно—семантические свойства многочленных фразеологизмов в персидском языке.-В сб.: Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков, вып.225—Труды Самаркандского государственного университета им.Алишера Навои. Самарканд, 1972, с.1-11.

85. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка.-М.: Наука, 1981.

86. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка (издание второе).-М.: Высшая школа, 1968.

87. Рустамов Ш. Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Дар маҷм.: Масъалаҳои забоншиносии тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1967, с.62-101.

88. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм.-Душанбе: Ирфон, 1972.

89. Русская грамматика, т.2. Синтаксис.-М.: Наука, 1980.

90. Русский язык, ч.II (Учебник для педагогических институтов).-М.: Просвещения, 1989.

91. Сабзаев С. Дар бораи як вазифаи синтаксисии ибораҳои фразеологӣ.-Журн.: Мактаби советӣ, 1975, №4, с.24-27.

92. Сафоев А.С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке.—Тошкент: САГУ, 1958.

93. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1968.

94. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка.-М.: Высшая школа, 1980.
95. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения.-М.: Просвещение, 1979.
96. Современный русский язык, ч.2. Синтаксис (третье издание, испр.).-М.: Высшая школа, 1979.
97. Современный русский язык.-М.: Высшая школа, 1982.
98. Современный русский литературный язык.-М.: Высшая школа, 1982.
99. Таджиев Д. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке.-Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1955.
100. Тулегенов У.С. Выражение сказуемого и его основными членами в простом личном предложении современного казахского языка.-Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Алма-Ата, 1955.
101. Успенская Л.В. Каратагский говор таджикского языка (Труды, т.46).-Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1956.
102. Успенская Л.В. Говоры таджиков Гиссарского района (Труды, т.15).-Душанбе: АН Таджикской ССР, 1962.
103. Фарханги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик.-1.-Душанбе: Ирфон, 1963.
104. Фарханги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик.-2.-Душанбе: Ирфон, 1964.
105. Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷик (Саф ва маҷаз).-Сталинобод-Тошканд: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1939.
106. Халилов А. Вазифаҳои грамматикии банди изофӣ ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1969.
107. Хрестоматия по истории русского языкознания.-М.: Высшая школа, 1973.
108. Хушенова С.В. Изучение фразеологических единиц таджикского языка.-Душанбе: Дониш, 1971.
109. Шапиро А.Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров.-М.: АН СССР, 1953.
110. Шарофов Н. Баъзе хусусиятҳои калимаҳои советӣ — интернационалӣ.-Дар маҷм.: Баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ ва тоҷикӣ.-Душанбе: АН РСС Тоҷикистон, 1964, с.47-52.
111. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.-Л.: Учитель, 1941.

112. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.2.-Душанбе: Дониш, 1979.
113. Шодиқулов Х., Мурувватов Ҷ. Чустуҷуқору суҳаншинос.—Газетаи муаллимон, 1982, 30 январ.
114. Шуқуров М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад.—Душанбе: Ирфон, 1968.
115. Эгамбердиев Р. Маъноӣ фразеологӣ.—В сб.: Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков, вып.225.—Труды Самаркандского государственного университета им.Алишера Навои.—Самарканд, 1972, с.186-191.
116. Эшанджанов А. Именное сказуемое в современном таджикском литературном языке.—Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.—Сталинабад, 1959.
117. Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо.—Душанбе: Ирфон, 1969.
118. Юнусов Қ. Чанд мулоҳиза доир ба ифодаи хабар бо сифати феълӣ.—В сб.: Забоншиносии тоҷик.—Душанбе: Дониш, 1984, с.76-81.
119. Гаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил.—Душанбе: Дониш, 1966.
120. Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.3.—Душанбе: Дониш, 1979.
121. Қоидаҳои забони тоҷик.—Самарканд-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1930.
122. Қосимова Н. ва Камолитдинов Б. Маҷмуаи машқҳои синтаксиси забони тоҷикӣ.—Душанбе: УДТ ба номи В.И.Ленин, 1976.
123. Қосимова М. Доир ба ибора дар забони тоҷикӣ.—Дар маҷм.: Маҷмуаи мақолаҳои илмӣю методӣ оид ба таълими забон ва адабиёти тоҷик.—Душанбе: Институти давлатии педагогии шаҳри Душанбе ба номи Т.Г.Шевченко, 1973, с.17-33.
124. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби “Одина”-и устод Айнӣ.—Душанбе: Ирфон, 1970.
125. Ҷалилов Ҳ. Хусусиятҳои сохту маъноӣ ва вазифаҳои синтаксисии воҳидҳои фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик.—Рук.канд.дисс.—Душанбе, 1976, с.80-86. (Рукопись находится в библиотеке АН Таджикской ССР).
126. Ҷураев Ф. Лаҳзаҳои арабҳои тоҷикзабон.—Душанбе. Дониш, 1975.

РҶҶҲАТИ ИҲТИСОРОТ

- (С.А.Кул.,ч.1) Айнӣ С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли ҷудам. Куллиёт, ҷ.1.-Сталинобод, 1958.
- (С.А.Кул.,ч.2) Айнӣ С. Дохунда.Куллиёт, ҷ.2.- Сталинобод, 1960.
- (С.А.Кул.,ч.3) Айнӣ С. Ғуломон.Куллиёт, ҷ.3.- Сталинобод, 1960.
- (С.А.Кул.,ч.7) Айнӣ С. Ёддоштҳо.Куллиёт, ҷ.7.-Душанбе, 1976
- (Ю.А.) Ақобиров Ю. Замини падарон.-Душанбе, 1976.
- (А.Ш.) Шукӯҳӣ А. Имзои шахсӣ.-Душанбе, 1967.
- (Ҷ.И.Дух.от.) Икромӣ Ҷ. Духтари оташ.-Душанбе, 1962.
- (Ҷ.И.Дувоз.) Икромӣ Ҷ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро.- Душанбе, 1969.
- (Ҷ.И.Тах.в.) Икромӣ Ҷ. Тахти воҷгун.-Душанбе, 1974.
- (Ҷ.И.Тори анк.) Икромӣ Ҷ. Тори анкабут.-Сталинобод, 1960.
- (С.У.) Улугзода С. Восеъ.-Душанбе, 1969.
- (Р.Ҷ.Кул.,ч.2) Ҷалил Р. Шуроб. Куллиёт, ҷ.2.-Душанбе, 1967.
- (Р.Ҷ.Кул.,ч.3) Ҷалил Р. Одамони ҷовид.Куллиёт, ҷ.3.- Душанбе, 1968.
- (Р.Ҷ.Маъ.д.) Ҷалил Р. Маъвои дил.-Душанбе, 1972.
- (Р.Ҷ.Бозг.) Ҷалил Р. Бозгашт аз бихишт.-Душанбе, 1976.
- (Ф.М.) Муҳаммадиев Ф. Сози Мунаввар.- Душанбе, 1969.
- (Р.Ҳ.) Ходизода Р. Аҳмади Дониш.-Душанбе, 1967.
- (Ҳ.Ю.) Юсуфӣ Ҳ. Маҷмуаи шеърҳо.-Душанбе, 1962.
- (В.Н.) Насриддинов В. Ман фарзанди туам.- Душанбе, 1983.
- (С.Санги С.) Сорбоп. Санги Синар.-Душанбе, 1973.

(С. Чугӣ)	Сорбон. Чугӣ.-Душанбе, 1975.
(Афс.х.т.)	Афсонаҳои халқи тоҷик.-Душанбе, 1975.
(Н.М.)	Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2.- Душанбе, 1980.
(ж.С.Ш.)	Журнали "Садои Шарк".
(г.М. ва м.)	Газетаи "Маориф ва маданият".
(г.Т.сов.)	Газетаи "Тоҷикистони советӣ".
(г.Мад.Т.)	Газетаи "Маданияти Тоҷикистон".
(Газ.м.)	Газетаи "Муаллимон".
(Саъдӣ)	Саъдии Шерозӣ. Гулистон.-Душанбе, 1962.
(Ҷомӣ)	Абдурахмони Ҷомӣ.Баҳористон.- Душанбе, 1966.
(Зоконӣ)	Убайди Зоконӣ. Боғи дилқушо.-Душанбе, 1966.
(Қобуснома)	Унсуралмаолии Кайковус.-Қобуснома.- Душанбе, 1969.
(Л.-ут.-т.)	Латоиф-ул-тавоиф.-Душанбе, 1968.
(Ҷ.-ул.-х.)	Ҷомеъ-ул-ҳикоёт.-Душанбе, 1980.
(Панду ҳикм.)	Панду ҳикмат.-Душанбе, 1963.
(Рӯдакӣ)	Осори Рӯдакӣ.-Сталинобод, 1958.
(Фирдавсӣ)	Абулқосими Фирдавсӣ. Достонҳо аз "Шохнома".-Сталинобод, 1955.

МУНДАРИЧА

ПЕШГУФТОР.....	3
МУҚАДДИМА.....	5

БОБИ ЯКУМ

ИФОДАИ ХАБАРҲОИ ФЕЪЛИИ СОДДА БО ФЕЪЛҲОИ СОДДА (ё синтетикӣ).....	22
---	----

БОБИ ДУВВУМ

БО ФЕЪЛҲОИ АНАЛИТИКӢ ИФОДА ЁҒТАНИ ХАБАРҲОИ СОДДА.....	50
--	----

1. Бо феълҳои таркибии феълӣ ифода ёфтани хабарҳои феълии содда	53
2. Ифодаи хабарҳои феълии аналитикӣ бо феълҳои таркибии номӣ	66
3. Ифодаи хабарҳои феълӣ бо воҳидҳои фразеологӣ	94
4. Бар эзоҳи ҷузъи асосии хабар омадани аъзоҳои тафсилӣ (пайрав)-и ҷумла	103

БОБИ САВВУМ

ХАБАРҲОИ ФЕЪЛИИ ТАРКИБӢ ВА ПАЙВАСТ, ХУСУСИЯТҲОИ СЕМАНТИКӢ - СОҲТОРИИ ОНҲО.....	111
---	-----

ХУЛОСА.....	130
-------------	-----

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	135
-----------------------------	-----

РӢҲАТИ ИҲТИСОРОТ.....	143
-----------------------	-----

Саидбой Шербоев

ХАБАРҲОИ ФЕЪЛӢ
ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

*Ба ҷоп 8.12.2003 таҳвил шуд. Козаг ва ҷопи офсет.
Ҷузъи ҷопӣ 9. Адади нашр 800 нусха. Супориши № 97.*

*«Анҷумани Шуҷоъ»
Нашириёти «Деваштич»
ш. Душанбе, хиёбони «Дӯстии халқҳо», 47
Тел: 23-56-66, 27-61-47
E-mail: devashtich@tojikiston.com*

